

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

5469

**TALIŞ DİLİNİN
FONETİKASI**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ – «Nurlan» – 2009

Elmi redaktoru:

Nərmin Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Talış dilinin fonetikasi, Bakı, Nurlan, 2008, 188 səh.

Kitab talış dilinin fonetik quruluşunun araşdırılmasına həsr edilmişdir. Əsərdə əvvəlcə talış xalqının tarixi haqqında qısa məlumat verilir, sonra talış dilinin tədqiq edilməsi tarixi nəzərdən keçirilir, talış əlifbasının tərtibi prinsipləri göstərilir. Daha sonra talış dilinin sait və samitlər sistemi, talış dilində baş verən fonetik hadisələr, heca və intonasiya məsələləri araşdırılır.

Kitab dilçi-filoloqlar və talış dili ilə maraqlanan geniş kütlə üçün nəzərdə tutulmuşdur.

R $\frac{4602000000 - 35}{N - 098 - 2009}$ *Qrifli nəşr*

© «Nurlan», 2009

1990-cı ildən Azərbaycanın Lənkəran zonasında orta məktəblərin I–IV siniflərində həftədə 2 saat talış dili dərsləri keçilirdi. Lakin müəllimlərin də, şagirdlərin də əlində heç bir vəsait yox idi. Mən o vaxt Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət fondu nəzdindəki Azsayılı xalqlar ictimai şurasının sədri idim. Buna görə müəllim və şagirdlərə kömək etmək istədim.

1992-ci ildə mənim «Məktəblinin talışca-azərbaycanca lüğəti» adlı kitabın nəşr edildi. Təxminən 6 min sözü əhatə edən bu lüğət 1937-ci ildən sonra Azərbaycanda talış dilinə həsr edilmiş ilk əsər idi. Güman etmək olardı ki, bu, talış ziyalıların sevincinə səbəb olacaq və əks-səda verəcək. Doğrudan da, tezliklə talış mədəniyyət mərkəzinin orqanı olan «Talışı sədo» («Talışın səsi») qəzetində (baş redaktor Seyfulla Əsədullayev, redaktor Novruzəli Məmmədov idi) filologiya elmləri doktoru Əvəz Sadıxovun yarım səhifəlik məqaləsi dərc edildi. Gözləmək olardı ki, belə geniş məqalədə müəllif kitab haqqında bir-iki xoş söz də deyəcək. Lakin məqalə başdan-başa zəhərli sözlərlə dolu idi. Düzdür, lüğətdə kifayət qədər imla xətalı vardı, ancaq bu tərtibçinin deyil, nəşriyyatın günahı idi. Məqalədəki bir nida cümləsi ömrüm boyu yadımdan çıxmıyacaq: «pepüşte–sarmısaq yox, sarımaq!» Ə.Sadıxov nida işarəsi ilə demək istəyirdi ki, lüğətin tərtibçisi nəinki talış dilini bilmir, hətta isimlə feli də fərqləndirməyi bacarmır. Lüğətin 59-cu səhifəsində yazılıb: «pepüşte – 1) dolaşdırmaq; 2) sarımaq, dolamaq, bükmək». Hətta *sarımaq* sözü *sarımsaq* (*m* hərfindən sonra *s* hərfi ilə) kimi yazılısa idi, yenə də bunun imla xətası olduğu aşkar görünür.

Həmin ildə mənim daha bir əsərim – «Talış dilinin orfoqrafiya lüğəti» adlı kitabçam nəşr edilməli idi. Lüğətdə 5200 söz verilmişdi. Lüğət çapa gedəndə Talış mədəniyyət mərkəzinin sədri N.Məmmədov və mərkəzin aqsaqqallar şurasının sədri S.Əsədullayev müxtəlif bəhanələrlə onun işıq üzü görməsinə mane oldular. Lüğəti yalnız 1995-ci ildə öz hesabına çap etdirdim.

1993-cü ildə talış dilinə aid daha bir kitabım – «Talışlar və talış dili» adlı kitabım çapdan çıxmalı idi. Lakin talış mədəniyyət mərkəzinin sədri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik

İnstitutunun bir qrup əməkdaşının imzaladığı (onların arasında talış dilini bilməyənlər də vardı) «rəylə» onun nəşrinə mane oldu. Əsəri AMEA-nın Milli münaisbətler institutuna rəyə göndərdilər. İnstitutun direktoru filologiya elmləri doktoru Vaqif Arzumanov və direktor müavini fəlsəfə elmləri namizədi Vəli Həbiboglundun imzası ilə verilən rəyde göstərilirdi ki, onlar talış dilini bilmədikləri üçün əsərin əsas hissəsi (talış dili) haqqında heç bir fikir söyləyə bilməyəcəklər, lakin əsərin giriş hissəsində (güya) mən sovet hakimiyyəti illərində talışlara qarşı repressiya tətbiq edilməsini yazmışam və belə bir ritorik sual verirdilər: «Məgər, 1937-ci ildə tək-cə talışlar repressiyaya məruz qalmışlar?» Lakin mən heç yerdə belə bir fikir deməmişdim. Mənim kitabımda belə bir cümlə vardı: «Lakin 30-cu illərin ikinci yarısında bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda, o cümlədən Talışda da kütləvi repressiya başlandı: xalqın ən yaxşı oğulları, ziyalıları imperiya qüvvələri tərəfindən tutulub Qazaxıstan çöllərinə və Sibire sürgün edildi» (Talışlar və talış dili, s. 6). Görəsən, nə qədər küt olmaq lazımdır ki, bu cümlənin müqabilində yuxarıdakı sualı verəsən? «Maarif» nəşriyatında işləyənlər də az küt deyildilər. Tələb etdilər ki, o suala cavab verim. Mən cavab verdim ki, mənim əsərimdə olmayan bir məsələyə cavab verə bilmərəm. Bir sözlə, dil tapa bilmədik və mən kitabımı nəşriyyatdan geri götürdüm. 1994-cü ildə onu, olduğu kimi, öz hesabıma nəşr etdirdim.

1995-ci ildə mənim filologiya elmləri namizədi Əlirza Əliyevlə birlikdə IV siniflər üçün yazdığımız «Talış dili» dərsliyi Elmi-Tədqiqat Pedagogika İnstitutunda müzakirə edilərkən, Novruzəli Məmmədov və Əvəz Sadıxov da rəy yazmışdılar. N.Məmmədovun 5 səhifəlik rəyində dərslik haqqında bir xoş cümlə belə yoxdu. Rəy tənqid də deyildi, təhqir idi. Hətta rəyçi məni savadsız cızmaqaraçı adlandırır. Ə.Sadıxovun rəyində də bir müsbət məqam yox idi. Rəy belə bir cümlə ilə bitirdi: «Bu dərslikdəki təriflərin 99 faizi səhvdir». Mən üç dəfə təkidlə ondan soruşdum: «Bu kitabda, heç olmasa, bir düz tərif varmı?» Görünür, o mənim nə məqsədlə sual verdiyimi başa düşmədi və üç dəfə barmağı ilə dərsliyə dürtərək yazdığı cümləni təkrar etdi. Mən əlyazmanı ondan alıb oxudum: «İsimlər mənalarına görə iki cür olar: ümumi, xüsusi». «Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri bunlardır:

tamamlıq, təyin, zərflik». Əgər hətta bunları da tərif hesab etsək, dərslikdə 23 tərif var. Mən riyaziyyatı əla bilirəm: hər tərifə 4,35 faiz düşür. Əgər bir tərif belə düzdürsə, onda kitabdakı təriflərin 99 faizi yox, 95,65 faiz səhv olur, ya da hamısı səhv olur; 99 faizi heç cürə səhv ola bilməz.

İndi yazacağım cümləyə heç kim inanmayacaq, lakin bu, həqiqətdir. Ə.Sadıxov dedi: «Mən bir daha təkrar edirəm: bu dərslikdəki təriflərin 99 faizi səhvdir».

Hörmətli oxucum! Həmin dərslik heç bir dəyişiklik edilmədən 1996-cı ildə nəşr edilmişdir (dərslik 2006-cı ildə azacıq dəyişikliklə yenidən nəşr edilmişdir). Əgər maraqlanırsansa, yoxlaya bilərsiniz.

Oxucunun diqqətinə təqdim edilən «Talış dilinin fonetikasi» adlı əsər də həmin illərdə – 1991-92-ci illərdə yazılmışdır.

Mən bu əsəri nəşr etmək fikrində deyildim. Düzü, incimişdim. Elə talışlardan incimişdim. Talış dilində və talış dilinə aid əsərlər yazdığım üçün türkdilli mətbuatda, radio və televiziya adının ismin yeddi halında (ismin altı halı var) hallandırılmasından inciməmişdim, bunu təbii hesab etmişdim. Məni incidən o idi ki, mənim yaratdığım talış mədəniyyət mərkəzinin və «Talışı sədo» qəzetinin rəhbərləri istər mətbu şəkildə, istərsə mənim iştirak etmədiyim müxtəlif səviyyəli iclaslarda mənim haqqında olmazın böhtanlar deyirdilər. İndi Azərbaycan dilçiləri arasında qanadlı ifadəyə çevrilmiş «Əbülfəz Rəcəbovun anası talış deyil, türkdür. Buna görə də, o, talış dilini bilə bilməz» ifadəsini də məhz Səfulla Əsədullayev, Novruzəli Məmmədov və Əvəz Sadıxov müxtəlif iclaslarda söyləmişlər. Mənim bildiyimə görə, talış dilinə aid gözəl əsərlər yazmış B.V.Millerin, V.S.Sokolovanın və L.A.Pireykonun da anası talış olmamışdır. Bu günlərdə Lənkərandan mənə bir kitab göndərmişdilər. Üstündə yazılmışdı: Şiri Əvəz Sadıxzodə. Talış dilinin qrammatikası. Kitabın üstündə nəşr ili yazılmamışdır. Arxasında kiçik hərflərlə yazılan «Подписано к печати 08.07.2002 г.» ifadəsindən məlum olur ki, əsər ya 2002, ya da 2003-cü ildə nəşr olunmuşdur. Qərribə də olsa, əsər əvvəlcə bütöv şəkildə latın qrafikası ilə, sonra yenə də bütöv şəkildə kiril qrafikası ilə (hər ikisi Azərbaycan dilində) çap edilmişdir. Qrammatikanın ümumi həcmi 127 səhifədir: 67 səhifə

morfologiya, 60 səhifə sintaksis. Şiri Əvəz Sadıxzadə yuxarıda adını çəkdiyim Əvəz Sadıxovdur. Kitabı nəşrə hazırlayan Əvəz Sadıxovun əmisi qızının oğlu Fəxrəddin Abbasovdur (özü belə yazır); kitabda özünü Fərmani Fəxrəddin Əboszodə kimi təqdim edir.

Məni «Talış dilinin fonetikasi» əsərini nəşr etməyə, başlıcası isə ona «Müəllifdən» başlığı ilə yazı əlavə etməyə məhz Ə.Sadıxovun kitabında müəllifin yazdığı ön söz, kitabın redaktorunun və F.Abbasovun qeydləri məcbur etdi.

F.Abbasovun müəllif haqqındakı yazısı elmdən çox siyasi mahiyyət daşıyır və onun köhnə ambisiyalarından irəli gəlir. Mən onun siyasi ambisiyaları haqqında danışmaq istəmirəm, çünki hələ 7 il əvvəl («Üç nöqtə» qəzeti, 26 aprel 2001-ci il) bu haqda geniş şəkildə danışmışam. Və belə hesab edirəm ki, elmi əsərə siyasi çalar vermək, bir çəllək bala, bir qaşığı qətran qatmaq kimi bir şeydir. Mən burada fəlsəfə elmləri namizədi F.Abbasovun siyasi sərəmsəmləmələri haqqında heç bir şey deməyəcəyəm. Onun filologiya elmləri doktoru Əvəz Sadıxova istinad edib söylədiyi bəzi fikirlər haqqında qeydlərimi oxucunun nəzərinə çatdıracağam.

Naşir «Talış dilinin qrammatikası»nı ancaq elə bir səbrin və savadın sahibi yazsa bilərdi» başlıqlı yazısının bir yerində yazır: «Talış sədo» qəzetinin redaksiyasına toplaşmışdıq. Talış dilində şeirləri oxuyarkən onlardakı şivə fərqlərini görüb, qəzetin baş redaktoru filologiya elmləri doktoru, respublikada talış dili üzrə görkəmli mütəxəssislərdən biri hesab olunan Ə.Sadıxzodəyə belə bir sualla müraciət etdim:

- Nəyə görə hər bir müəllif öz şivəsində yazır? Olmazmı ki, hamı bir ədəbi dildə yazsın? Axı, qəzetdə belə hal yolverilməzdir. Yoxsa, hərə yorğanı öz tərəfinə çəkir?

- Xeyr, vəziyyət heç də sən deyən kimi deyildir. Məsələ burasındadır ki, talış ədəbi dili hələ tam formalaşmamışdır. Onun heç qrammatikası da yazılmayıb. Ona görə də hələlik qəzetdə çap olunan şeirlərdə və talış dilindəki digər yazılarda müəllifin öz «dilini» saxlamağa məcburuq (Talış dilinin qrammatikası, s. 165).

Mən belə bir mükəllimin baş verib-vermədiyini, filologiya elmləri doktoru, dilçi alimin qoyulan suala elə cavab verdiyini əminliklə deyə bilmərəm. Şübhəmin əsasları vardır. Birincisi,

Ə.Sadıxov «talış ədəbi dili hələ tam formalaşmamışdır» deyəndə məsələni bir qədər yumşaldır. Hələ *tam* formalaşmamışdır əvəzinə «hələ formalaşmamışdır» desəydi, doğru olardı. Mən isə deyirəm: talış, ədəbi dili yoxdur. Nə qədər ki, talış ziyalıları hərə öz iddiası ilə çıxış edir, - heç olmayacaq da. Novruzəli Məmmədov Astara dialektini, Əvəz Sadıxov Lerik dialektini, (işə bax ki, hətta anası talış olmayan) Əbülfəz Rəcəbli Lənkəran-Masallı dialektini talış ədəbi dili üçün baza götürməyi təklif edir. Lap İ.Krilyovun «Ördək, balıq və xərçəng» təmsilində olduğu kimi. Ə.Rəcəbli öz iddiasını belə əsaslandırır: 1. Lənkəran şəhəri talışların elmi-mədəni mərkəzidir, həm də talış dünyasının mərkəzində yerləşir. 2. Lənkəran-Masallı dialektində danışanlar talışların beşdə dördünü təşkil edir. 3. Talışların vahid inzibati mərkəzi olmasa da Lənkəran şəhəri belə bir yolu oynayır. N.Məmmədov və Ə.Sadıxovun iddiaları daha sadədir: onların fikrincə, Astara və Lerik dialektləri talış dilinin qədim ünsürlərini, nisbətən, yaxşı mühafizə etmişdir. İkincisi, milli ədəbi dilin yaranması yolları və proseslərindən az-çox başı çıxan dilçi həmin suala elə cavab verə bilməzdi. Düzdür, milli ədəbi dil danışığı dilinin cilalanması və normaya salınması əsasında yaranır. Ədəbi dilin yaranmasının bünövrəsi normalaşdırılmaqdan qoyulur. Həm də bu zaman ümumxalq danışığı dilinin dialektlərindən biri – ən geniş yayılmışı və ən inkişaf etmiş milli ədəbi dil üçün baza təşkil edir, başqa dialektlərin (lazım bilinən) ünsürləri köməkçi rol oynayır. Ədəbi dil dekretlə yaradılmır. Ədəbi dili bütövlükdə xalq da yaratmır. Ədəbi dil xalqın ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələri – şairləri, yazıçıları, alimləri və siyasi xadimlərinin əsərlərində yaradılır. Nəinki fəhlə və kəndlilər, hətta xalqın ziyalılarının böyük əksəriyyəti milli ədəbi dilin yaranması, formalaşması, normalaşması və inkişafında iştirak etmir. Qrammatiklər milli ədəbi dilin artıq yaranmış normalarını təsbit edirlər: sistemə salır, elmi don geyindirir, adamlara onun düzgünlüyünü təlqin edir və qəbul edilmiş normaların, qaydaların sabitliyini təmin edirlər. Qrammatiklər və ümumiyyətlə, dilçilər ədəbi dili yaratmırlar; bu, onların vəzifəsi də deyildir. Qrammatiklər, bir növ, xəzinədə bənzəyirlər – onlar xəzinəni qoruyur, dağıtmağa qoymurlar. Deməli, ədəbi dil göydən qırmızı zənbillə düşmür. Ədəbi dilin

yanmasında, xüsusən indiki dövrdə kütləvi informasiya vasitələrinin – qəzet və jurnalların, radio və televiziyanın rolu böyükdür. Ədəbi dilin yaranması və inkişafında xüsusi dil siyasəti yeridilməsinin əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır.

Bütün bunlar məlum məsələlərdir, dil nəzəriyyəsi ilə tanış olan hər hansı bir dilçi bunları bilir və ya bilməlidir. Mən bunları yazmaya da bilərdim. Mən, Əvəz Sadıxovun sözləri ilə desək, «ondan-bundan çırpışdırdıqları ilə mühazirə oxuyan» Əbülfəz Rəcəbli, bunu bilirəmsə, F.Ababsovun dili ilə desək, «dövrünün görkəmli mütəxəssisi, allahın dərya qədər savad və bilik verdiyi, təkcə «Talış dilinin qrammatikası» əsərinə görə heykəl qoyulmağa layiq olan Əvəz Sadıxov» bunu çoxdan bilməli idi. Əgər bunu bilirdisə, həmin cavabı verməzdi. Əgər elə cavab veribse, onda allah ona dərya qədər savad və bilik də verməmişdir. Həmin cavab savadsızlığın əlamətidir. Özünüz düşünün. «Talışi sədo», əgər belə demək mümkünsə, o vaxt çıxan yeganə ümummilli qəzet idi. Astara, Lerik və Lənkəran qəzetlərində bir səhifə talış dilində, deməli, talış dilinin yerli dialektində nəşr edilirdi. Talış dilində başqa mətbuat orqanı yoxdu. Bəs onda «talış milli ədəbi dilinin» normalarını «Talışi sədo» qəzetindən başqa kim və harada hazırlamalı idi? Əvəz Sadıxov özü də «Talışi sədo» qəzetinin talış ədəbi dilinin yaranmasındakı rolunu hiss etməmiş olmazdı. «Qrammatikası»na yazdığı «Talış ədəbi dili haqqında düşüncələr» adlı girişdə yazırdı: «... bu günkü talış dili müəyyən qədər rayon qəzetlərinin səhifələrində, əsasən isə «Talışi sədo» qəzetində fəlakətdir. Bu qəzet talış ədəbi dilinin beşiyi rolunu oynayır» (səh.13). Əvəz Sadıxovun sol əli sağ əlinin nə etdiyini bilmir. Bəlkə də Əvəz Sadıxov gözləyirdi ki, Azərbaycan dövləti talış dilinin qorunması və inkişafı üçün ümummilli dövlət siyasəti hazırlayacaqdır? Azərbaycan dili Azərbaycan respublikasının dövlət dilidir. Lakin Prezidentin Azərbaycan dili haqqında verdiyi fərmanlara əməl edən yoxdur. O ki, qaldı talış dilinə! Heç bir prezident nə bu gün, nə də sabah talış dili haqqında fərman verməyəcək; versə də, heç kim onu yerinə yetirməyəcək. Ə.Sadıxov bunu başa düşürmü? İnanmıram. Amma hər halda «Talış dilinin qrammatikası» kitabında «Talış ədəbi dili haqqında düşüncələr» adlı yazıda talış ədəbi dilinin yaradılması yolları

haqqında mülahizələr irəli sürür. Talış ədəbi dilinin yaradılması yollarından danışmadan əvvəl müəllif talış dili haqqında xoş sözlər demək istəyir: «...talış dili xalqın «incə duybulurunu bütün çalarları ilə ifadə etməyə qadir zəngin bir dildir» ... «Bu mərd dil talışa həmişə mərdanə xidmət etmişdir...Xalq özünün ədəbi dilini yaratmamışdır», «...bu dildə alimlərlə elmi mübahisələrə girişmək mümkündür» (səh. 10). «Hazırda əsas vəzifə talış ədəbi dilinin formalaşmasını sürətləndirmək üçün müəyyən işlər görməkdən ibarətdir» (səh. 10). İnanmaq olmur ki, bu sətirləri filologiya elmləri doktoru, dilçi yazmışdır. Görəsən, nə vaxtdan dilləri mərd və namərd deyər qarşılaşdırırlar? Görəsən, hansı dil öz xalqına nanəcibcəsinə xidmət etmişdir? Talış ədəbi dili yoxdur, deməli, bu dildə elmi terminlər sistemi də mövcud deyil; onda bu dildə elmi mübahisələri necə aparmaq olar?

Ə.Sadıxov haqlı olaraq yazır: «Ədəbi dili formalaşdırmaq üçün ən mühüm vasitə mətbuatdır» (səh. 10). Lakin onun baş redaktoru olduğu yeganə ümumtalış «Talışi sədo» qəzeti bütün yazıları «müəlliflərin öz dillərində», yəni dialektlərdə çap edir. Görünür, talış mətbuatı yox, Afrika mətbuatı talış ədəbi dilinin formalaşmasına kömək etməlidir. Yox, Ə.Sadıxov bu şərəfli işi Afrika mətbuatına tapşırmaq istəmir: «Yazı materialı müxtəlif şivələrin nümayəndələri olan oxucu-redaktorların (? – Ə.R) baza şivəsinə istinadən razılaşdırılmış orta məxrəc variantı şəklində mətbuat səhifəsinə çıxsa, ədəbi dilin ilkin formalaşması daha tez başa gələr» (səh. 11). Mən bir şey başa düşmədim. Siz necə, başa düşdünüzmü? Kim nəyi kiminlə razılaşdırmalıdır? Talış ədəbi dilinin baza şivəsi hansıdır ki, orta məxrəc variantı (? – Ə.R.) ona istinadən razılaşdırılır? Əgər «Talışi sədo» «orta məxrəc variantını» öz səhifəsinə çıxarmaqdan imtina edirsə, hansı mətbuat onu öz səhifəsinə çıxarmalıdır? Cəmi dörd səhifəlik olan bu hissəni oxuduqca təəccüblənirsən: «Ədəbi dil bazası olacaq şivənin tələffüz xüsusiyyətlərini (? – Ə.R.) də nəzərə almaq lazımdır. Bizcə, səsləri, sözləri, qrammatik əlamətləri daha açıq, aydın tələffüz olunan və daha geniş əhatə dairəsinə malik olan şivə ədəbi dil üçün baza ola bilər. Beləliklə, konturları az-çox müəyyənləşdirilən şivə bazasına əsaslanmaqla yazılı şivələrdən (? – Ə.R) ədəbi dilə keçid prosesi başlanılır» (səh.11) «... səsləri,

qrammatik əlamətləri daha açıq, aydın tələffüz olunan şivə» nə deməkdir? Bu sətirlərdə müəllif nə demək istəyir? Ümumiyyətlə, bu sətirləri kim yazmışdır: dilçi, elmlər doktorumu, çobanımı? Müəllifin yazdığı cəfəngiyyəti bir kənara tullasaq, yazılanlardan bu nəticələrə gəlmək olar:

1. Talış ədəbi dili yoxdur. Tamamilə doğru nəticədir.

2. Talış ədəbi dili nəinki yoxdur, hətta onun bazası olacaq şivə də müəyyənləşdirilməmişdir.

3. Baza müəyyənləşdirildəndən sonra (nə vaxt?) yazılı (?) şivələrindən ədəbi dilə keçid prosesi başlanar (inşallah)

Deməli, Əvəz Sadıxovun yazdığına görə, talış ədəbi dili nəinki yoxdur, hətta onun bazası olacaq şivə də hələ müəyyənləşdirilməmişdir, deməli, bu dil hələ formalaşmağa da başlamamışdır. Buna görə də hələ başlanmamış prosesi sürətləndirmək üçün Əvəz Sadıxov fantastik təkliflər irəli sürür: «Yazılı və şifahi ədəbi dil inkişaf etdikcə onda həm daxili struktur dəyişikliklər, həm də funksional sərhədlərinin genişlənməsi prosesi gedər. Bu prosesi sürətləndirmək üçün tədrisdə, yığıncaqlarda, radio və televiziya, teatr və kinoda, bədii öz-fəaliyyətdə və s. yerlərdə (və s. yerlərdə deyəndə, görünür, Əvəz Sadıxov Birləşmiş Millətlər Təşkilatını və bütün beynəlxalq qurumları nəzərdə tutur - Ə.R.) talış ədəbi dilindən istifadə etmək lazımdır. Bu vasitələr ədəbi dili şivələrdə daşıyan xalqın gündəlik həyatına daxil edir. Şifahi ədəbi dilin, ədəbi tələffüzün, orfoepiyanın formalaşmasında radio və televiziya verilişlərinin, teatr tamaşalarının böyük rolu vardır. İclaslarda elmi konfranslarda talışça çıxışlar da ədəbi dilin formalaşmasına böyük təkan verir. Talış ədəbi dili savadlı adamların dar çərçivəsinə xidmət etməklə məhdudlaşmamalı, kütləvi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməlidir» (səh. 13). Allah sənə rəhmət eləsin, baron Münhausen!

Deyəsən axı, «təkcə «Talış dilinin qrammatikası» əsərinə görə heykəl qoyulmağa layiq olan» Əvəz Sadıxov talış xalqını ələ salır. Min illik ədəbi dil tarixinə malik olan xalqlar əməlli-başlı film çəkə bilmir. Heç Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilində (dil baxımından) fərqli bir film yoxdur. Əvəz Sadıxov isə istəyir ki, hələ yaradılması üçün dialekt bazası müəyyənləşdirilməyən, hələ yaradılmasına başlanmayan talış

ədəbi dilində film çəkilsin. Mən inanmıram ki, heç beş yüz ildən sonra talış dilində film çəkiləcək. Azərbaycan Respublikasında yeddi televiziya kanalı Azərbaycan dilində veriliş aparır. Bu kanallarda hətta ştatlı diktorlar (mən hələ kənar adamları demirəm) Azərbaycan dilinin başına elə oyunlar açırlar ki, qorxuram, Azərbaycan dili nəinki telekanallardan, hətta Azərbaycandan baş götürüb qaçsın. Əvəz Sadıxov istəyir ki, talış dilində veriliş aparmayan (olmayan) televiziya mövcud olmayan və nə vaxt yaranacağı bəlli olmayan talış ədəbi dilində veriliş aparılsın, bu da talış ədəbi dilinin (hansı?) formalaşmasını sürətləndirsin. Hətta baron Münhausen belə fantaziyadan utanardı.

Əvəz Sadıxov yazır: «Məktəbi bitirənlər (hansı məktəbi, nə vaxt, harada? - Ə.R.) özləri ilə... talış ədəbi dilini yerlərə aparırlar (hansı yerlərə? - Ə.R.) və öz bədii publisist yazıları ilə talış ədəbi dilini təsbit (?) və inkişaf etdirirlər» Stop! Məktəbi bitirənlər onu hələ bitirməzdən əvvəl, yəni şagird olanda, dərslərini hansı əlifba ilə yazılmış (hələ hansı ədəbi dildə - demirəm) kitablardan hazırlayırdılar? Axı talışların əlifbası yoxdur. Hamı da bilir ki, istər kiril əsaslı, istərsə latin əsaslı Azərbaycan əlifbası talış dili üçün yaramır. Yox, məsələ əlifbanın hansı əsasında tərtib olunmasında deyil. Əlifba tərtibi dil, dilçilik problemi deyil, siyasi problemdir. Əlifbanı istənilən işarələrdən düzlətmək olar, tək o, dilin səs (fonem) sistemini əks etdirə bilsin. Azərbaycan dilinin səs sistemi talış dilinin səs sistemindən fərqlidir - Azərbaycan dilində mövcud olan bir sıra səslər talış dilində yoxdur, həmin səsləri işarə edən hərfləri talış əlifbasına salmaq olmaz. Elədə bir sıra törəmə işarələr havadan asılı qalır. «Talış dilinin fonetikasi» kitabında talış əlifbası problemlərindən danışılacaq. Ona görə də mən burada bu məsələ haqqında geniş danışmaq istəmirəm.

Vaxtilə mən talış əlifbası hazırlayıb Əvəz Sadıxovun redaktor olduğu «Talış sədo» qəzetində (26 yanvar 1993-cü il) dərc etdirmişdim. Layihə qəzetdə işıq üzü gören kimi, Əvəz Sadıxov mənə qarşı qəzetdə səlil yürüşü təşkil etdi. Əvvəlcə Lənkəran rayonu Şağlaser kəndinin sovxoz direktoru, ixtisasca tarixçi olan Zahirəddin İbrahimov adlı bir nəfərin yarım səhifəlik söyüş dolu məqaləsini dərc etdi. Mən ona «Talış əlifbası varmı?» başlıqlı məqalə ilə («Talış sədo», 15 aprel 1993) cavab

verdim. Məqalənin sonunda mən yazırdım ki, bu, mənim talış ziyalılarına verdiyim birinci və sonuncu cavabdır. Onda Əvəz Sadıxov özü meydana çıxdı və qəzetin elə həmin nömrəsində təhqir dolu bir məqalə buraxdı. Yeri gəlmişkən həmin məqalədə o, məni «ondan-bundan çırpışdırıb mühazirə oxuyan» adlandırmışdır. Mən bu böhtanı onun vicdanına (əgər varsa) ünvanlayıram. Narahat da olmuram, çünki adamlar kimin kim olduğunu yaxşı bilir.

Əvəz Sadıxovu talış ədəbi dilinin yaradılması narahat edirdisə, onda o, birinci növbədə talış əlifbasının tərtib edilməsinə çalışmalı idi. O isə əksinə, talış əlifbasının yaradılması təşəbbüsünü düşməncəsinə qarşılayırdı. Hər hansı bir ədəbi dil, sözün hərfi mənasında yazıdan başlanır. Yazısı olmayan xalqın ədəbi dili yarana bilməz. Əlifbasız bədii və publisistik əsərlər yazmaq olmaz, əlifbasız dram əsərləri və filmlər üçün ssenarilər də yazmaq olmaz. Əlifbasız təhsil və mətbuat da mövcud ola bilməz. Əlifbasız mədəniyyət yoxdur; mədəniyyət yazı əsasında yaranır. Qəribədir, görəsən, «Allahın dərya boyda savad və bilik verdiyi» Əvəz Sadıxov yazısı (əlifbası) olmayan mətbuat və təhsili, radio və televiziyanı, kino və teatrı necə təsəvvür edir? Yazısı olmayan xalq bədii ədəbiyyatı və elmi necə yaradır və necə inkişaf etdirir? Yazısız ədəbi dil necə yarana bilər?

Bu dörd səhifəlik sərəsləmədəki başqa məqamlar haqqında da danışmaq olardı. Amma lazımdır mı? Elə deyilənlər göstərir ki, bütün bunlar, bir tərəfdən, müəllifin savadsızlığından irəli gəlir, digər tərəfdə, sağlam düşüncənin məhsuluna oxşamır. Nəhayət, belə yazının meydana gəlməsində Əvəz Sadıxovun lovgalıq və təkəbbürü də az rol oynamamışdır. Bunu onun öz qrammatikasına yazdığı «Ön söz»dən də görmək olar. Cəmi 49 sətirdən ibarət olan bu ön söz belə başlanır: «Mən Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirərkən, doldurduğum kadrların şəxsi uçot vərəqəsinin «hansı dilləri bilirsiniz» qrafasında digər bir neçə dillə yanaşı, talış dilini də bildiyimi yazmışdım. Bununla əlaqədar partiya təşkilatı katibi məni çağırırdı və aramızda belə bir dialog oldu:

- Niyə burada talış dilini yazıbsan?
- Mən bu dili bilərəm, ona görə yazmışam

- Bunu poz, talış dili dil deyil
- Niyə?
- Çünki talış dilinin qrammatikası yoxdur.

Partkomun dilçilik sahəsindəki diletantlığına məəttəl qaldım və onu başa saldım ki, talış dili mövcuddur və dilin mövcudluğunun əsas komponentlərindən biri onun qrammatik quruluşudur. Qrammatik quruluş onun təsvir və tədqiq edilməsindən asılı olmayaraq, dilin mahiyyətini təşkil edir. Bundan əlavə, B.V.Millerin talış dilinin tədqiqinə həsr edilmiş «Талышский язык» kitabının da mağazalarda satıldığını ona bildirdim.

Mənə elə gəlir ki, Əvəz Sadıxovun uydurduğu bu cəfəngiyata onun özündən başqa heç kim inanmaz. Partiya təşkilatı katibinin nəyinə lazımdır ki, sən hansı dilləri bilirsən. İndiyədək heç kimlə belə hadisə baş verməmişdir. Mən də Əvəz Sadıxovdan bir neçə il əvvəl həmin ali məktəbin həmin fakültəsini bitirmişəm, nəinki talış dilini bildiyimi yazmışdım, hətta *milliyyəti* qrafasında talış olduğumu göstərmişdim; heç kim heç zad demədi. Ola bilər (amma real deyil), partiya təşkilatı katibi hansı səbəbdənsə *talış* sözünü sildirmək istəsin. Lakin o cür saldafoncasına hərəkət etməz. Axı, o, Lerik rayonunun ucqar bir kəndindən gəlmiş çoban deyil, ən azı, ali təhsili var, onun arxasında duran partiyanın zəhmindən çəkinər. Bir də nəinki Lerik rayonundan olan çoban, hətta Gədəbəy rayonundan olan çoban da talış adlı xalqın və onun dilinin mövcud olduğunu bilir. Adətən, partiya təşkilatı katibi müəllimlərdən olur. Mən inanmıram ki, ali məktəb müəllimi talış dilinin olmadığını iddia etsin və səbəb də bunu gətirsin ki, talış dilinin qrammatikası yoxdur. Əvəz Sadıxov nahaq yerə öz savadsızlığını mənim (və onun özünün) müəllimlərinin boynuna qoyur. Bu, müəllimlərə atılmış böhtandan başqa bir şey deyildir.

Ümumiyyətlə, Əvəz Sadıxov adamlara böhtan atmağı, hamıya acı söz deməyi xoşlayırdı. Lovgalıq isə onun xasiyyətinin baş atributu idi. «Bu kitabda talış dilinin müxtəsər təsviri qrammatikası (morfolojiya və sintaksis) verilmişdir. Etiraf edirəm ki, əsərin yazılmasında həm gecikmişəm, həm də tələmişəm. Ona görə gecikmişəm ki, talışlar türk, rus, ingilis, alman və s. dillərin qrammatikasını bildikləri və ya onların bu barədə

müəyyən dərəcədə məlumatları olduqları halda, öz dilinin qrammatikası haqqında heç təsəvvürləri də yoxdur. Artıq ibtidai siniflərdə talış dili tədris olunur. Lakin nə şagirdlərin, nə də bu dili tədris edən müəllimlərin əlində ümumi məlumat xarakterli də olsa, heç bir vəsait yoxdur» (səh. 8). Əvəz Sadıxovun «Talış dilinin qrammatikası» adlı əsəri, güman ki, 2002-ci ilin iyulundan sonra nəşr edilmişdir. Onda «nə şagirdlərin, nə də bu dili tədris edən müəllimlərin əlində ümumi məlumat xarakterli də olsa, heç bir vəsait yoxdur» sözləri ağ yalandır, çünki, 1996-cı ildə, yəni «Talış dilinin qrammatikası» nəşr edilməzdən altı il əvvəl, II və IV siniflər üçün, ümumi məlumat xarakterli vəsait yox, dərslik nəşr edilmişdi. Əvəz Sadıxov bunu yaxşı bilirdi, heç olmasa, ona görə ki, IV sinfin dərsliyinə böhtan xarakterli başdan-ayağa mənfi rəy yazmışdı. Əvəz Sadıxovun talışların öz dillərinin qrammatikası haqqında heç təsəvvürlərinin olmaması haqqında söylədikləri də yalandır.

Əvəz Sadıxovun qrammatikası 127 səhifədir: 66 səhifə morfologiya və 61 səhifə sintaksis. Kitabın ölçüləri (formatı) kiçikdir. 1953-cü ildə B.V.Millerin böyük formatlı və böyük həcmli «Talışskiy yazıq» adlı əsəri nəşr edilmişdir. Kitabın sintaksis hissəsi həcmcə Əvəz Sadıxovun kitabındakına, təxminən, bərabərdir, morfologiya hissəsi isə 5 dəfə genişdir. Elmi dəyərinə gəlincə isə, Ə.Sadıxovun əsərini B.V.Millerin əsəri ilə heç müqayisə belə etmək olmaz. 1966-cı ildə nəşr olunmuş «Yazıki narodov SSSR» kitabının birinci cildində L.A.Pireykonun talış dilinin qrammatikası haqqında qənaətləndirici oçerki çap olunmuşdur. L.A.Pireykonun 1976-cı ildə çap olunmuş «Talışcarusca lüğət» adlı kitabında da talış dilinin qrammatik quruluşu haqqında kifayətləndirici məlumat verən oçerk verilmişdir. Bu əsərləri, xüsusən B.V.Millerin kitabım (və zəhmətini) danmaq «ilk təcrübə» (qrammatika, səh. 9) «ilkin elmi tədqiqat» (yenə orada) hesab etmək – bunu yalnız Əvəz Sadıxov edə bilərdi. Fərz edək ki, sadaladığım və onlardan da əvvəl nəşr edilən əsərlər rus dilində və əcnəbi dillərdə olduğu üçün Ə.Sadıxov onları əsər hesab etmir. 1994-cü ildə, yəni Ə.Sadıxovun qrammatikasından səkkiz il əvvəl Azərbaycan dilində «Talışlar və talış dili» adlı bir kitab nəşr olunmuşdur. Kitabın, təxminən, 50 səhifəsi (az qala,

Ə.Sadıxovun morfologiyası həcmində) talış dilinin morfologiyasına, 6 səhifəsi talış dilinin sintaksisinə həsr edilmiş, kitabda talış dilinin fonetikası, leksikası və dialektləri haqqında da məlumat verilmişdir. Bütün bunları danmaq, özünü talış dilinin qrammatikasını yazan ilk adam adlandırmaq, hələ başqalarının boynuna minnət qoymaq üçün... «bütün bunlar gərgin kollektiv zəhmət hesabına edilməlidir. Mən isə ilk təcrübə kimi, etiraf edirəm ki, tələsik halda sadə və aydın, hamının başa düşəcəyi şəkildə hazırladığım kitabı sizə təqdim edirəm» («Talış dilinin qrammatikası», səh. 9) – deyə yazmaq nanəciblikdir. «Ön söz»ü oxuduqdan sonra adamda elə təəssürat yaranır ki, İmam Hüseyn özünü islam dini yolundan qurban verdiyi kimi, Əvəz Sadıxov da özünün talış dilinin yolunda qurban vermişdir: «Əsərin qüsurlu olması xofu və məsuliyyətini bütün ağırlığı ilə hiss edirəm. Lakin bilə-bilə bu məsuliyyəti öz üzərimə götürürəm. Çünki əvvəl-axır biri bunu etməli idi. Xalqımın fədakar günahkarı əhv etmək mərhəmətinə inanıram» (yenə orada).

Buraya çatanda oxucu yaylıq çıxarıb hönkür-hönkür ağlamağa başlayır: Yazıq Əvəz, kollektivin gərgin əməyi ilə görülməli olan bir işi təkbaşına görmüş, özünü talışların yolunda qurban vermişdir. Onda adamın yadına F.Abbasovun sözləri düşür: belə adama heykəl qoyulmalıdır.

Bir dəfə Əvəz Sadıxova deyirlər: - Əbülfəz müəllim talış dili haqqında nə isə yazır.

Cavab verir: - Qoy yazsın, tənqid edərik.

Ancaq mən Əvəz Sadıxovun «Talış dilinin qrammatikası» kitabı haqqında heç şey yazmayacağam. Kitabdır. Zərəri olmaz. Xeyri isə, bəlkə də, oldu. Oxuyarlar, öyrənərlər, səhvləri təkrar etməzlər, uğurları inkişaf etdirərlər. Elm belə yaranır, elmi belə yaradırlar. Elm lovğalığı da, bədxahlığı da sevmir. Mənim xeyli yaşım var və görmüşəm ki, elm lovğaları da, bədxahları da yolundan təmizləyir: ya fiziki cəhətdən, ya da mənəvi cəhətdən.

«Talış dilinin qrammatikası» haqqında kitabın elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru Məsud Mahmudov yazır: «Açığımı deyim ki, «Talış dilinin qrammatikası» kitabında məni bir redaktor kimi qane etməyən yerlər də var. Qrammatik izahların bir qismi mübahisəlidir. Bəzi fikirlərin üstündən isə, redaktor

səlahiyyətindən istifadə edərək, xətt də çəkmək olardı. Lakin mən müəllifin qeyd və iradları kitabın gələcək nəşrlərində nəzərə alacağı barədə vədinin səmimiyyətinə inandım və onun ilk oxucusu kimi iradlarımı bildirməyi məqsədəuyğun hesab etdim» (səh. 4). Redaktorun bu qeydləri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Redaktor bilirdi ki, kitabın müəllifi dünyasını dəyişmişdir. Ona görə də kitabın yaxşılaşdırılması üçün ona əl gəzdirməli idi. Heç olmasa, «Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr» bəhsindəki (səh. 125-127) *sxem* sözlərini (yeddi dəfə) cümlələrin *sxem*ləri əvəz etməli idi.

Redaktorun bu sözləri ilə də razılaşmaq olmaz: «Birincilərə ehtiram hissini ənənəyə çevirmək arzusuyla qeyd etmək istərdim ki, talış dilinin öyrənilməsi sahəsində əvvəllər də tədqiqatlar aparılmış, kitab və məqalələr çap olunmuşdur. Talış dilinin tədqiqi sahəsində zəhmət çəkmiş tədqiqatçıları dərin ehtiramla xatırlamaqla bərabər, etiraf etmək lazımdır ki, Əvəz Sadıxzadənin kitabı talış qrammatikasma həsr olunmuş və yüksək professional səviyyədə yazılmış ilk sanballı monoqrafiyadır» (səh. 4). Belə çıxır ki, B.V.Millerin «Talış dili» (rusca) əsəri sanballı monoqrafiya deyil. Axı Əvəz Sadıxovun qrammatikası B.V.Millerin kitabı ilə heç müqayisəyə gəlmir. Redaktorun sözləri B.V.Millerin xatirəsini təhqir etmirmi? Bəlkə redaktor bu sözlərini talış dilinin azərbaycanlı tədqiqatçılarına aid edir? Yenə də yanılır. Əvəz Sadıxovun monoqrafiyasından səkkiz il əvvəl «Talışlar və talış dili» (1994) adlı monoqrafiya nəşr edilmişdir. Əsərdə talış dilinin fonetikasi, morfologiyası, sintaksisi, leksikası və dialektləri araşdırılır, həm də həmin kitabda talış dilinin morfologiyası haqqında verilmiş məlumat Əvəz Sadıxovun kitabındakından həcmcə bir qədər az olsa da, elmi dəyərdə ondan yüksəkdir. Yeri əlmişkən, Məsud Mahmudov həmin monoqrafiyanın rəyçilərindən biridir. Fərq bundadır ki, o vaxt o filologiya elmləri namizədi idi, indi doktordur. Redaktorun sözləri həmin monoqrafiyanın müəllifinə qarşı ədalətsizlik deyilmi?

P.S. Bir dəfə 1984-cü il noyabr ayının 7-də professor Yusif Seyidovla Moskva çayının sahilində Leninskiye Qorkidə bayram atəşfəşanlılığına tamaşa edirdik. Yusif müəllim dönüb mənə dedi: - Əbülfəz, sən Fərhad müəllimdən (professor Fərhad Zeynalovu

nəzərdə tuturdu - Ə.R.) incimə. Onun səninlə heç bir qərəzi yoxdur. Fərhad istəmir ki, Azərbaycanda ondan başqa da türkoloq elmlər doktoru olsun.

Mən uzun müddət Novruzəli Məmmədov və Əvəz Sadıxovun mənə təqib və təhqir etmələrinin səbəbi haqqında düşünmüşəm. 2002-ci ildə Əvəz Sadıxovun «Talış dilinin qrammatikası», 2006-cı ildə Novruzəli Məmmədovun 10 min sözü əhatə edən «Talışca-rusca-azərbaycanca lüğət» kitabları çapdan çıxanda da təqib edilməyimin səbəbini başa düşməmişdim.

«Talış dilinin fonetikasi» kitabına bu qeydləri yazanda - 2008-ci ilin may ayının ortalarında ağılıma qərribə bir fikir gəldi: anamın türk olması da, mənim talış dilini bilib-bilməməyim də bəhanə imiş; Novruzəli də, Əvəz də talış dilinin tədqiqatçıları arasında birinci olmaq iddiasında imişlər.

*Allah, tanrı, xuda – adına qurban!
Gör, hansı hisslərlə yaşayır insan?!
Kəsir rüşəsini ömür tağının
Görmür bəhrəsini zəhmət bağının.*

Talışlar

Talışlar özlərini «tolış» adlandırırlar. Azərbaycan dilində onlara «talış» deyirlər. Rus dilindəki ədəbiyyatda onların adı gah «talışi», gah da «талышинец» yazılır; ikinci ad səhvdir. Antropologiya baxımından talışlar böyük avropeid irqinin Balkan-Qafqaz irqinin Ön Asiya variantına daxildir. Talışlar irandilli xalqdır. Ana dilləri talış dilidir. Talış dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin İran qrupunun şimal-qərb yarımqrupuna daxildir. Bu dil fars, tat, kürd, tacik, osetin, puştı, dəri, beluc və s. dillərlə çox yaxındır. Talış dili slavyan (rus, belorus, Ukrayna, çex, polyak və s.), baltik (Litva, latış), german (alman, ingilis, isveç və s.) dilləri ilə uzaq qohumdur. Talışlar Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində talış zonasında (Astara, Yardımlı, Lerik, Lənkəran və Masallı raoyonlarında), habelə Bilasuvar və Cəlilabad rayonlarında, Abşeron yarımadasında (Bakı və Sumqayıt şəhərlərində), İranda (Gilanda və onunla qonşu olan Azərbaycanın) yaşayırlar.

Talışların (istər Azərbaycanda, istərsə İranda yaşayan) sayı haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Sovet İttifaqından əhalinin 1926-cı il siyahıya alınmasına görə, Azərbaycanda (şimali) 77323 nəfər talış yaşamışdır¹. Azərbaycan əhalisindən 80624 nəfər talış dilini öz ana dili hesab etmişdir. 1931-ci il aprel ayının 5-dək olan məlumata görə, Azərbaycanda 89398 nəfər talış yaşamışdır. Əksəriyyəti talış olan Lənkəran şəhərinin əhalisi (5 aprel 1931-ci il məlumatına görə, Lənkəranda 11688 nəfər yaşamışdır) buraya daxil deyildir. Göründüyü kimi, rəsmi məlumata görə, hələ 1931-ci ilin əvvəli üçün indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisində 100 mindən çox talış yaşamışdır.

1931-ci il məlumatından sonra əhalini siyahıyaalmada talışların sayı haqqında statistik məlumat yoxdur. Lakin bəzi mənbələrdə SSRİ-də 89 min², İranda 84 min³ talışın yaşadığı göstərilir. 1978-ci ilin təxmini məlumatına görə, İranda, 90 min talışın yaşadığı göstərilir⁴. Lakin dağlıq və dağətəyi yerlərdə yaşayan və əslində talışların tərkib hissəsi olan (onlar əsasən maldarlıqla məşğul olurlar) qolışlar həmin məlumatda talış xalqının tərkibinə daxil edilmir. Elə həmin mənbədə İranda 30 min talış yaşadığı göstərilir⁵. Qərribə burasıdır ki, 1956-cı il məlumatına görə, İranda 80 minə yaxın talışın yaşadığı qeyd edilir⁶. 1950-ci ildən 1978-ci ilədək İranın əhalisi iki dəfədən çox (112 faiz) artdığı⁷ halda talışların sayının həmin dövr ərzində cəmi 25 faiz (10 min) artması ağlabatan deyildir. SSRİ-də 1989-cu ildə aparılan əhalini siyahıyaalmada Sovet İttifaqında 21914 nəfər, o cümlədən Azərbaycan respublikasında 21200 nəfər talış yaşadığı göstərilir. Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasında yaşayan talışların sayı haqqındakı rəsmi statistik məlumat aşkar şəkildə saxtalaşdırılmışdır. 1989-cu il əhalini siyahıyaalmaya görə, Astara rayonunda 69 min, Yardımlı raoyunda 40 min, Lerik rayonunda 54 min,

Lənkəran rayonunda 164 min, Masallı rayonunda 144 min, Bilasuvar raoyunda 61 min, Cəlilabad rayonunda 133 min əhali yaşayır. Rəsmi məlumata görə, Astara raoyunda əhalinin 86,4 faizi, Lənkəran rayonunda 86,3 faizi, Lerik rayonunda 82,4 faizi, Masallı rayonunda 55 faizi talışdır. Elə təkcə bu dörd rayonda (Astara, Lerik, Lənkəran, Masallı) ən azı 327,5 min talış yaşayır. Bilasuvar, Yardımlı və Cəlilabad rayonlarında da kompakt halda xeyli talış yaşayır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında 700 min talış yaşadığını söyləməyə əsas vardır. Bəzi mənbələrə görə, İranda da 1200 min talış vardır. Ümumiyyətlə, dünyada 2 milyon talış yaşayır. Mən Gilan (gilək) dilini (məlumatma görə, 1978-ci ildə İranda 2 milyon gilək yaşayırdı¹) müstəqil dil saymasam və onu talış dilinin bir dialektini hesab etsəm də, gilan dilində danışanların sayını buraya daxil etməmişəm.

Talışların yaşadığı ərazinin şimal sərhədini Vileş çayı təşkil edir, lakin xüsusən Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlılar bu çaydan cənubda da məskunlaşmışlar. Öz növbəsində çayın şimal tərəfində də talış kəndləri salınmışdır; xüsusən 1949-50-ci illərdə talışların kütləvi surətdə İranla sərhəd zonasından köçürülməsi nəticəsində Bilasuvar və Cəlilabad raoylarında xeyli talış kəndi salınmışdır. Şərqdən Xəzər dənizi talış ərazisinin təbii sərhədini təşkil edir. Talışların yayılmasının qərb sərhədi Talış dağlarından keçir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, Talış dağlarının İranla sərhəd olan ən uca silsiləsində talışlar yaşamır; bu ərazidə azərbaycanlılar yaşayır. Cənubda talışların məskənləri Astara çayını aşır; dövlət sərhədinin o biri tərəfində də talışlar kompakt şəkildə yaşayırlar. İranda da talışlar, əsasən, Xəzər dənizi sahili boyu ovalıqda yaşayırlar; ovalıqda talış əhalisi Köprü – çalaya qədər uzanır və elmi ədəbiyyatda müstəqil dil hesab edilən gilan dilinə qovuşur. İran ərazisində də Xəzər dənizi boyu dağların yamaclarında talışlar yaşayır.

İranın keçmiş ərazi-inzibati bölgüsünə görə, talışlar Xəmsəyi-Təvaliş (beş talış) adlanan beş rayonda əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edir: Kərgəkrüd, Əsalem, Talış-Dolab, Şandərmin və Masal. Bütün bu rayonlar böyük Gilan əyalətinə

¹ *Кавказский этнографический сборник, IV, Москва, 1969, сәh. 13.*

² *М.И.Исаев. Сто тридцать равноправных. Москва, 1970, сәh. 61.*

³ *Языки народов СССР, I, Москва, 1966, сәh. 302.*

⁴ *С.И.Брук. Население мира, Москва, 1981, сәh.441.*

⁵ *Үепә орада.*

⁶ *Современный Иран, Москва, 1975, сәh.38.*

⁷ *С.И.Брук. Население мира, Москва, 1981, сәh.441.*

¹ *С.М.Брук. Население мира, 1981, сәh.441.*

daxildir. Astara rayonunda (İran Astarası) da talışlar yaşayır, amma bu rayon Ərdəbil əyalətinin (ostanının) tərkibindədir. Talış dilinin cənub sərhədi Xəzər sahili boyu, az qala, Ənzəli şəhərinə qədər çatır (Köprü-çala Ənzəlidən bir mənzil məsafədədir), talışların dağətəyi sərhədi isə cənuba o qədər də uzanmır, Xəzərboyu ovalığını qərbdən əhatə edən dağlarda talışlar nisbətən azdır. Burada əsas kəndlər Tülərü və Pek kəndləridir. Talışlar Xalxal dairəsində də yaşayırlar, onlar xalxallılar adlanır. İranda – Lerik rayonundan Ərdəbilə doğru yaylada da talışların yaşadığı Ambaran, Küləş, Cəyad, Dəlidaş, Kültəpə, Doxültəpə, Pələçay, Sarıxanlı kəndləri yerləşir. Talışlarla azərbaycanlıların qarışıq yaşadığı Sarıxanlı kəndini çıxsaq, bu kəndlərin hamısında təkcə talışlar yaşayır. Pələçay rayon mərkəzidir və bu kənddə bir neçə min ev vardır.

Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən Talış zonasında yaşayan talışların böyük əksəriyyəti islam dininin şiə təriqətinə tapınır. Lənkəran rayonunun cənubunda, Astara rayonunun şimalında, bəzi kəndlərin əhalisi sünnü təriqətinə tapınır. Bu kəndlər içərisində ən mühümü Astara raoyunun Təngərüd kəndidir. Təngərüd kəndinin talış şivəsi ümumtalış dilindən (əlbəttə, talış dilinin yazısı və ədəbiyyatı olmadığı üçün bu dilin ədəbi formasından – talış ədəbi dilindən danışmaq olmaz; buna görə də ümumtalış dili dedikdə mən Lənkəran şivəsini nəzərdə tuturam) müəyyən qədər fərqlənir; bu fərq özünü təkcə leksika sahəsində yox, həm də qrammatika sahəsində göstərir. İranda yaşayan talışların da böyük əksəriyyəti şiədir. Sünnü əhali, əsasən, Ərdəbil raoyunun Ambaran, Əmincan, Cəyid, Mizran, Minavar və Küləş kəndlərində yaşayır. Pələçayda şiələrlə sünnülər qarışıq yaşayır. Həmin şəhəri regionunda kənd əhalisi sünnü, Nəmin şəhərinin əhalisi isə şiədir.

Azərbaycan Respublikasında yaşayan talışların dili, tarixi, adət-ənənəsi, məişəti zəif araşdırılmışdır, İranda yaşayan talışlar haqqında isə heç bir tədqiqat işi aparılmamışdır. Buna görə də hətta əminliklə demək olmaz ki, İranda talışlar harada yaşayır, harada hansı məzhəbə qulluq edilir. İranda statistik siyahıyalama, xüsusən azsaylı xalqlar arasında, heç aparılmadığı üçün oradakı talışların sayı haqqında da müəyyən bir söz demək olmaz.

Talış zonasının (xanlığının) Rusiyaya birləşdirilməsinə qədər talışlar İranın tərkibinə daxil idi. Buna görə də dil və din yaxınlığından başqa talış və fars xalqlarını mədəniyyət ümumiliyi də birləşdirirdi. Talışların öz milli ədəbi dilləri olmadığı üçün fars ədəbi dilindən və yazıda ərəb əlifbasından istifadə edirdilər (elə azərbaycanlılar da bu əlifbadan istifadə edirdilər). Rusiyaya birləşdirildikdən sonra da ruhanilər, mülkədarlar və yuxarı təbəqələr fars dilindən istifadə edirdi. Əhalinin az bir hissəsi, əsasən, ziyalılar Azərbaycan dilini bilirdi, rus dilini bilənlər isə lap az idi – Lənkəran şəhər məktəbini bitirən gənclər rusca danışa və yaza bilirdilər.

İstər Azərbaycan Respublikasında, istərsə İran İslam Respublikasında yaşayan talışların ədəbi dili yoxdur; şimalda yaşayan talışlar Azərbaycan dilindən, cənubda yaşayan talışlar isə fars dilindən ədəbi dil kimi, o cümlədən rəsmi dövlət dili kimi istifadə edirlər.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra talışlar da ölkənin mədəni quruculuğuna cəlb edildilər. Kəndlərdə Azərbaycan dilində məktəblər açıldı. Əsrimizin 30-cu illərinə doğru talışların mədəni səviyyəsi xeyli yüksəldi. 30-cu illərdə Talış zonası məktəblərində ibtidai siniflərdə dərslər talış dilində keçilməyə, Lənkəran şəhərində «Şiə talış» («Qızıl talış») adlı qəzet nəşr edilməyə başlandı, talış dilində bir neçə bədii əsər və dərslik çap edildi, hətta «Kommunist partiyasının manifesti» talış dilinə tərcümə edildi (1933). Lakin otuzuncu illərin ikinci yarısında bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda, o cümlədən Talışda da kütləvi repressiya başlandı: xalqın ən yaxşı oğulları, ziyalıları tutulub Qazaxıstan çöllərinə və Sibirə sürgün edildi, talış dilində kitab və qəzet nəşri qadağan edildi, talış dilində dərs keçilməsi yasaq edildi, hətta *talış* sözünü işlətməyə belə icazə verilmədi; Talış ovalığının adı dəyişdirilib Lənkəran-Astara ovalığı edildi, Talış zonası isə Lənkəran-Astara zonası adlandırıldı (indi televiziya Lənkəran-Astara bölgəsi deyilir). Bütün talışlar bir qələmin hərəkəti ilə bütün rəsmi sənədlərdə, o cümlədən pasportlarda azərbaycanlaşdırıldılar. 1989-cu ilədək siyahıyalamada talışlara öz mənliliyini göstərmək qadağan edilmişdi. Elə 1989-cu il siyahıyalınmasında da respublikamızın müəyyən

dairələri talışların özlərini talış kimi yazdırmasına mane oldu, xalqa təzyiq göstərildi. Məhz bunun nəticəsidir ki, talış xalqının cəmi 21200 nəfər olması haqqında rəqəm meydana çıxdı.

1990-cı ildə Lənkəran və Astara rayonlarında həftədə qəzetin bir səhifəsi talış dilində çıxır. Elə həmin ilin sentyabrından Talış zonası məktəblərinin I-IV siniflərində həftədə 2 saat talış dilində dərslər tədris edilir.

Talışlar bu yerlərin ən qədim sakinləridir. Talışlar tarix səhnəsinə kadusilər adı ilə çıxmışlar. Q.A.Qeybullayev yazır: «Əhəmənilərin XI satraplığında ilk dəfə kaduslar (kadusilər) haqqında Herodot (III, 92) xəbər verir. Sonralar onlar haqqında başqa antik yazıçılar da yazmışlar. Kaduslar müasir talışların əcdadlarıdır və onların yaşadığı vilayət Atromatena aid idi»¹. Müəllif kadusiləri irandilli qəbilə hesab edir². Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir sıra tarixçi alimləri başqa fikirdədir. Belə alimlərdən İqrar Əliyev yazır: «Nəhayət, onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, antik və ellinistlikdən sonrakı dövrdə Midiyada və onunla sərhəd vilayətlərdə qeyri-ari (qeyri-İran) mənşəli qəbilə və xalqlar da yaşayırdı. Onların haqqında Polibi, Strabon, Ptolomey, Plini və başqalarında danışılır. Bu qəbilə və xalqların sırasına güman ki,.. kadusiləri...aid etmək olar»³. Müəllif bir qədər sonra kadusi qəbilələrinin irandilli olmadığı haqqındakı fikirlərini daha aydın, «güman ki» ara sözü olmadan ifadə edir: «Bizi maraqlandıran zonaya şimaldan və şimal-şərqdən kaspilərin, kadusilərin, utilərin, aynianların, anariakların, elümlərin və digər qəbilələrin torpaqları birləşirdi; bu qəbilələrin arasındaa çətin ki, heç olmasa bir irandilli qəbilə vardır»⁴. İqrar Əliyev təxminən 30 il sonra yazdığı başqa bir əsərində yenidən bu məsələyə qayıdır, kadusilərdən geniş şəkildə danışır, lakin onların etnik mənsubluğu və dil mənşəyi haqqında bir söz belə demir⁵, halbuki müəllif elə həmin əsərində digər qəbilə və xalqların etnik

¹ Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, сәһ.360.

² Yəne orada.

³ Иггар Алиев. История Мидии, Баку, 1960, сәһ.102-103.

⁴ Yəne orada, сәһ.106.

⁵ Иггар Алиев. Очерк истории Атропатены, Баку, 1989, сәһ.7, 15, 43, 51, 55.

və dil mənşəyi haqqında müəyyən mühakimələr yürüdür¹. Düzdür, bu əsərin bir yerində – gel qəbilələrindən danışarkən müəllif kadusilərin etnik mənşəyinə toxunur: «Gel etnonimi ilə etimoloji baxımdan Gilan...yer adı əlaqədardır. Şübhəsiz, kadusilərin nəsiləri olan gəllər (gilanlılar) İran dillərindən birində danışılar. Bizə məlum olan bütün kadusi adları İran mənşəlidir...Beləliklə, bizim mənbələrdə məxsusi kadusilər təxminən on əsr müddətində xatırladılır, onlar bu gün də gilanlıların simasında yaşayır»². Başa düşmək olmur ki, müəllif nə demək istəyir: kadusilər gah irandilli, gah da qeyri-irandilli qəbilə kimi təqdim edilir. Bütün bunlara baxmayaraq İ.Əliyev Midiya və Atropaten dövlətlərində yaşayan qəbilə və xalqların mənşəyini təhlil etdikdən sonra yazır: «Beləliklə, Atropatendə təmərkülşən Midiya-Atropaten-azəri xalqı, keçmiş Midiyanın (Böyük Midiya) cənub və qərb vilayətləri ilə əlaqəni itirərək və qəti surətdə xüsusiləşərək, tədricən müstəqil etnik vahidə çevrilir.

...Midiyanın bütün ərazisi üçün vahid Midiya dili yox idi, müxtəlif qəbilə dilləri mövcud idi; bunların üzərində sonralar gələcəkdə Midiya xalqının İran dilinə çevrilmək üçün potensial imkanı olan qəbilə dili üstünlük təşkil edirdi. Lakin bu dil, möhkəmlənməyə macal tapmadan, görünür, müflisliyə uğradı və bu dilin içində əriyib getməmiş yerli qəbilə dilləri və dialektləri sonralar qismən assimilyasiya edildi, qismən də, Midiya etnosunun Atropatendə toplanması nəticəsində, həmin vaxtdan etibarən müstəqil, öz daxili qanunları ilə inkişaf edən atropatenlilərin dilinin yaranmasının başlanğıcı oldu. Atropaten dilinin necə olduğunu biz bilmirik, lakin güman etmək olar ki, onun qalıqları müasir Azərbaycan dilində qorunub saxlanmışdır. Lakin bizim əlimizdə heç bir əsas yoxdur ki, bu qədim Azərbaycan dilini türk dili adlandırmaq.

Çox güman ki, bu dil İran dili olmuşdur. Görünür, orta əsrlərdə bu qədim Azərbaycan nitqi bütün Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış və İran mənşəli olması heç bir şübhə doğurmayan azəri dilində təcəssüm etmişdir. Ola bilər ki, İran Midiya dilinin

¹ Yəne orada, сәһ.15-22.

² Иггар Алиев. Очерк истории Атропатены, Баку, 1989, сәһ.15-16.

qalıqları hazırkı zamanda Azərbaycan və İran ərazisində işlədilən talış dili və digər İran dialekt və şivələrində qorunub saxlanmışdır»¹.

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Ə.S.Sumbatzadə də bu fikirdədir ki, kadusilər qəbiləsi irandilli olmamışdır: «Atropatenin şimal-şərqində güclü qeyri-irandilli kadusilər qəbiləsi də yaşayırdı; onların haqqında təxminən bütün antik qaynaqlarda məlumat verilir. Belə ki, məsələn, bizim eradan əvvəl II əsrin məşhur Roma tarixçisi Polibinin «Ümumi tarix», Tit Livinin (bizim eradan əvvəl I əsr) «Roma tarixi» əsərlərində onlar haqqında qeyd edilir.

Tit Livinin müasiri ilk latın müəllifi Pompey Troqun əsərləri əsasında tərtib edilmiş «Mark Yunian Yustinin ixtisarı» əsərində kadusilərin farslarla müharibəsi haqqında danışılır.

Kadusilərə habelə Kvint Kursi Rufun (bizim eranın I əsəri) «Böyük İsgəndərin tarixi» adlı əsərində Arbi yaxınlığındakı döyüşdə III Daranın qoşunları sırasında iştirak etmiş xalqlar arasında rast gəlinir.

Dionisi özünün «Məskunlaşmış torpaqların təsviri» adlı əsərində albanlarla yanaşı kadusiləri də «cəngavərlər» adlandırır, onun bu əsərinə sonralar izahat yazmış Yevstafi isə qeyd edir ki, kadusilər qayalıq torpaqda yaşayır, qayalarda gəzən çox cəld adamlardır, kamandan ox atan əla atıcılardır.

Kadusilər haqqında Eratosfenə isnadla Strabonun «Coğrafiya» əsərində də danışılır. Selevk Nikator (bizim eradan əvvəl 311-281-ci illər) dövründə Xəzəryanı vilayətlərin hakimi Patrokla isnad edərək Strabon xəbər verir ki, dağlıq ölkədə sahilin çox hissəsini təxminən beş min stadidə (bir stadi təxminən 192 metrə bərabərdir – Ə.R.) kadusilər tutur.

Tit Livinin bizim eradan əvvəl II əsrin ikinci yarısı – I əsrin əvvəlində yazılmış «Romanın tarixi» əsərində də kadusilər bir neçə dəfə xatırlanır...

...Hətta bizim eranın IV əsrinin müəllifi Rufi Fest Aviyon özünün «Yer dairəsinin təsviri» adlı əsərində Xəzər dənizi yaxınlığında yaşayan xalqlar sırasında kadusilərin də adını çəkir.

«Burada, - o yazır, - Xəzər suları yaxınlığında cəngavər skiflər köç edir, elə buradaca qəzəbli albanlar yaşayır. Orada daşlıq tarlaları qanahəris kadus, cəld mardlar, hirkanlar və tapirlər tutur.

Və, nəhayət, bizim eranın V əsrinin ikinci yarısının coğrafiyaçısı Prissian özünün «Torpağın təsviri» adlı əsərində yazır: «İndi şimal ölkələrindən başlayaraq qərbə meyl edən və Xəzər dənizinin sahillərini əhatə edən, onu öz daxilinə alan qəbilələri sayıram, əvvələn...xəzərlərin cəsur qəbilələri, sonra qəzəbli Marsın cəngavər oğulları – albanlar...onlardan sonra olduqca sərt ölkədə yaşayan kaduslar; onların yaxınlığında mardlar və sonra hirkan xalqı gəlir»¹.

Talışların ulu əcdadları kadusilər talışların indi yaşadıkları torpaqların əzəli sakinləridir.

Q.A.Qeybullayevin yazdığına görə, «tarixin atası» Herodot (III, 92) kadusilər haqqında ilk məlumat verən müəllifdir², lakin İqrar Əliyev yazır ki, Herodotun əsərində kadusilərin adı çəkilmir və bunu belə izah edir: «Onların Herodot tərəfindən xatırlanmamasını, güman ki, onunla izah etmək olar ki, belə görünür, kadusilər, ola bilər, cənub-qərbi xəzəryanı qəbilələrin ümumi adı olan «kaspilər» adı altında gizlənmişlər. Qeyd etmək zəruridir ki, sonralar da «Kadusilər torpağı» və «Kaspilər torpağı» anlayışları eynimənalı kimi işlənmişdir»³.

Kadusilər haqqında bizə gəlib çatan ən qədim məlumat Strabonun «Coğrafiya» kitabında verilir. Kitabın müxtəlif yerlərində müəllif dənə-dənə kadusilərdən danışır: «kadusilər dəniz sahili boyu» (XI, 6, 1) və «dağlıq ölkədə» (XI, 8, 4) yaşayırlar. O, sözüne davam edib yazır: «Dağlıq vilayətin yanında sahilin çox hissəsini kadusilər tutur» (XI, 8, 4). Əsərin başqa bir yerində deyilir ki, «burada dağlı qəbilələr olan kadusilər, amardlar, tapirlər, kirtilər və başqa köçəri və quldurluq edən xalqlar məskundur» (XI, 13,3). Daha sonra Strabon göstərir ki, «kadusilər midiyahılar və mitianlarla Paraxoafır dağlarının

¹ А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, Баку, 1996, сәһ.43-44.

² Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев, сәһ.360.

³ Иггар Алиев. Очерк история Атропатыны, сәһ.52.

ətəklərində həmsərhəddirlər» (XI, 8, 8). Kadusilər cəngavər xalq olmuşdur. Strabon yazır ki, «kadusilər piyadaların miqdarına görə arianlardan bir az geridə qalırlar; onlar əla cidaatandırlar; dağlıq yerlərdə onlar atlıların yerinə vuruşurlar» (XI, 13, 4). Qədim qaynaqların verdiyi məlumata görə, kadusilər döyüşə 20 min piyada və 4 min süvari qoşun çıxarırmışlar. Bu isə o dövr üçün böyük hərbi qüvvədir.

Yunan tarixçisi Dionisii Periyaget də kadusilər haqqında məlumat verir, «alban və kadusilər sahilləri» haqqında danışır. Antik tarixçilərdən Rufi Fest Avlen Xəzər dənizi sahillərində yaşayan xalqlar haqqında danışarkən yazır: «Burada Xəzər suları yaxınlığında cəngavər skif, qəddar alban, yırtıcı kadus, sürətli mardlar, hirkanlar və tapirlər dolaşır».

Azərbaycan tarixinin qədim dövrü üzrə tanınmış mütəxəssis İqrar Əliyev iki əsərində – «Midiya tarixi» və «Atropotenin tarixi oçerki» adlı əsərlərində antik orta əsrlər, yeni və müasir dövr tarixçilərinin kadusilər haqqında söylədikləri fikirləri təhlil edir. O, «Midiya tarixi» adlı əsərində kadusilər haqqında yazır: «Kadusilər Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərindən başlamış ta Matiyen və erməni torpaqlarınadək olduqca geniş bir ərazidə məskun olan çox yayılmış qəbilə qrupudur. Kadusilərin qonşuları kimi albanlar, iberlər, midiyalılar, matiyenlər, Hirkaniya xatırladılır. Cəngavər dağ qəbilələri olan kadusilər öz müstəqilliklərini nəinki yalnız Midiya monarxiyası dövrlərində, güman ki, hətta Əhəmənilər dövlətinin mövcud olduğu dövrlərdə də qoruyub saxlaya bilmişdilər, hərçənd Ktesi şahidlik edir ki, onlar Kirə tabe olmuşdular. Bu məlumata heç olmasa ona görə inanmaq olmaz ki, çox sonralar, hətta III Daranın zamanlarında, kadusilər İran şahənşahının təbəələri hesab edilmirdilər, Midiya hakimi Atropatın müttəfiqləri sayılırdılar.

Kadusiləri həm də gəllər, mümkündür ki, leqlər də adlandırıldılar. Ola bilər ki, göstərilən şərait belə bir məsələnin xeyrinə şahidlik edir ki, bu adlardan hər birinin arxasında eyni bir qəbilənin yaxud qəbilələr qrupunun hansısa müəyyən qrupu gizlənilir. Üstəlik güman etmək olar ki, «kadusilər» etnonimi bir neçə qəbilə, o cümlədən gəllər və leqlər üçün ümumi addır...

Kadusi etnik ənənələrinin yaşamaq qabiliyyəti haqqında onların orta əsrlər erməni ədəbiyyatında «Katisk» adı altında xatırladılması faktı da şahidlik edir. Beləliklə, kadusilər adı təxminən bütöv minillik boyu yaşamışdır»¹.

Antik qaynaqlar göstərir ki, İran şahı III Artaksereks (bizim eradan əvvəl 338-ci ildə zəhərlənib ölmüşdür) itaət etmək istəməyən kadusi qəbilələrinə qarşı hərbi yürüş təşkil etmişdi².

İ.Əliyevin «Atropatenin tarixi oçerki» adlı əsərində kadusilər haqqında daha ətraflı və geniş məlumat verilir. Müəllif əsərinin bir neçə yerində bu qəbilə haqqında danışır: «Kadusilər Atropatenin ən böyük və güclü qəbilə qruplarından biri idi. Atropat və Atropatidlərin hərbi qüdrətini xeyli dərəcədə onlar yaradırdı. Onlar haqqında ən erkən məlumat Ktesi Knideki və Ksenofontda vardır. Kadusilər Xəzər dənizinin cənub-qərb hissəsindən başlamış ta Matiyen və erməni torpaqlarına qədər olduqca geniş bir ərazidə məskun idilər. Kadusilərin qonşuları kimi antik müəlliflər midiyalıları, matiyenləri, labanları, kardukları, anariakları, kaspiləri, amardları, sakları, tapirləri, hirkanları və başqalarını xatırladırlar. Kadusilər, demək olar ki, şübhəsiz, XI satraplığın xalqlarının tərkibinə daxil idilər. Onlar 20 min peltast (yüngül silahlanmış piyada qoşun – Ə.R.) və 4 min süvari qoşun çıxarırdılar və Strabonun sözlərinə görə, «əla cida atanandırlar; dağlıq yerlərdə onlar atlıların yerinə vuruşurlar» (XI, 13, 4). Cəngavər dağ qəbilələri olan kadusilər öz müstəqilliklərini nəinki təkcə Midiya monarxiyası zamanlarında, həm də, görünür, Əhəmənilər dövründə də qoruyub saxlamışdılar, hərçənd Ktesi təsdiq edir ki, onlar Kirə tabe olmuşdular. Buna inanmaq heç olmasa ona görə çətindir ki, çox sonralar, hətta III Daranın dövründə onlar fars şahının təbəələri yox, Midiya satrapı Atropatın müttəfiqləri hesab edilirdilər.

Xatırladılan etnonimin əsası, görünür ki, $\frac{d}{t} \frac{u}{i}$ olmuşdur

(erməni müəlliflərinin göstərdikləri *katis*-k forması ilə müqayisə

¹ Иггар Алиев. История Мидии, сәh. 104.

² Иггар Алиев. Очерк истории Атропатены, сәh. 43.

et). Kadusilər (yaxud onların hansısa hissəsi) antik müəlliflər tərəfindən gellər və leqlər dalandırılmışdır. Mümkündür ki, erkən antik dövrdə kadusilər cənub-qərbi xəzərsahili qəbilələri, ola bilsin ki, ümumi şəkildə göstərən «kaspilər» adı altında gizlənmişlər. Qeyd etmək vacibdir ki, xeyli sonrakı zamanlarda da «Kadusilər torpağı» və «Kaspilər torpağı» - bu iki məfhum eynimənalı işlənmişdir. Bax buna görə belə hesab etmək olar ki, kadusilər XI satraplığa daxil olmuşlar. Ola bilər ki, habelə «kadusilər» etnonimi bir neçə qəbilə, o cümlədən gellər və leqlər üçün ümumi ad olmuşdur¹. «Kadusi etnosunun yaşamaq qabiliyyəti haqqında onların erkən orta əsrlər erməni ədəbiyyatında katişk adı altında göstərilməsi faktı da şəhidlik edir. Beləliklə, bizim mənbələrdə məxsusi kadusilər təxminən on yüzillik boyu qeyd olunur, onlar bu gün də gilanlıların simasında yaşayır². Başqa bir yerdə İ.Əliyev yazır: «Lakin biz bilirik ki, Qavqamel döyüşündə (Qavqamel döyüşü bizim eradan əvvəl 331-ci ildə Makedoniyalı İskəndərin qoşunu ilə İran şahı III Daranın qoşunu arasında baş vermişdir – Ə.R) Atropatın komandanlıq etdiyi midiyalılar kadusilər, albanlar və sakesinlərlə «birləşdirilmişdi»... Və məhz buna görə farslar tərəfindən itaət altına alınmayan kadusilər Qavqamel döyüşündə bütövlükdə Fars dövlətinin yox, midiyalıların müttəfiqi («birləşdirilmişdilər») kimi çıxış edirlər. Görünür, albanlar və sakesinlər də Fars imperiyasının tabeliyində olanlar deyil, Midiya satrapının müttəfiqləri idi.

Kadusilər, demək olar ki, şübhəsiz XI satraplıqla əlaqədar olmalıdır, oraya kaspilər, pavsiklər, pantimatlar və dareytlər də daxildir. Onların Herodot tərəfindən qeyd edilməməsini, güman ki, onunla izah etmək olar ki, görünür, kaspilər, ola bilər ki, cənub-qərbi xəzərsahili qəbilələri göstərmək üçün işlədilən ümumi «kaspilər» adı altında gizlənmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar da «Kadusilər torpağı» və «Kaspilər torpağı» məfhumları eynimənalı kimi işlədilmişdir».

Görünür, kadusi qəbilələri öz dövrü üçün qüdrətli hərbi qüvvə təşkil etmişdir. Strabon öz dövrü üçün qüdrətli dövlətlərdən

olan Atropatendən danışarkən yazır ki, «bü ölkə hərbi qüvvə baxımından kifayət qədər böyükdür, belə ki, o, Apollonidin dediyinə görə, (döyüşə) 10000 atlı və 40000 piyada çıxara bilir» (Coğrafiya, XI, 13, 2). Yuxarıda antik mənbələrə əsaslanıb göstərdim ki, kadusi qəbilələri döyüşə 4 min atlı və 20 min piyada çıxara bilirmiş. Məhz buna görədir ki, qüdrətli İran dövlətini darmadağın edib diz çökdürən Makedoniyalı İskəndər kadusi qəbilələrinin yaşadığı torpaqları işğal edə bilməmişdir. Maraqlıdır ki, Makedoniya Fatehi Hirkanianı tutub və cəngavər dağlı tapur və amard qəbilələrini özünə tabe edib Atropatenin şimalında yaşayan kadusiləri tabe etmək məqsədi ilə Parmenionu Ekbatanda saxladı ki, onlara cənubdan (yəni, Atropatendən) hücum etsin. Lakin bu plan həyata keçirilməmiş qaldı. Buna nə mane oldu – biz bilmirik¹.

Antik müəlliflər bir sıra hallarda kadusilər, gellər və leqləri eyni etnonim kimi yaxud qonşu qəbilələr kimi təqdim edirlər. Antik müəlliflərin leqlər haqqında dediklərini ümumiləşdirərək İqrar Əliyev yazır: «Leqlər Qafqaz dağlarında gellərlə bir yerdə yaşayırdılar». «Skif qəbilələri gellər və leqlər, amazonkalar və albanlar arasında yaşayır» (Strabon, XI, 5, I; Daha bax: Plutarx, Pomponi Mela, 35; Moisey Xorenski, III, 37, 38 və s.). Lakin Ptolomey kadusiləri leqlər adlandırır (Ptolomey, VI, 4,2)... Ola bilər ki, leqlər elə həmin gellərin və kadusilərin digər adlandırılması yaxud da kadusilərin hansısa hissəsinin adıdır. Ola bilər ki, Strabon, Ptolomey, Plutarx və erkən orta əsrlər erməni müəlliflərimin (xüsusən M.Xorenskinin «leklər» şəklində) qeyd etdikləri leqlər Herodotun matiyenlər və digər qəbilələrlə yanaşı göstərdiyi ligiyalarla eynidir². İ.Əliyevin leqlərin Qafqaz dağlarında gellərlə bir yerdə yaşaması haqqındakı sözləri mənə inandırır, çünki bütün antik qaynaqlar göstərir ki, gellər Xəzər dənizinin cənub-qərbində (Qafqaz dağları Xəzər dənizinin cənub-qərbində yox, qərbindədir), kadusi, tapur, amard qəbilələri ilə qonşuluqda yaşayır. Buna görə də mən belə hesab edirəm ki, leqlər gel və kadusi qəbilələri ilə qohum, yəni irandilli ola

¹ *Исгар Алиев. Очерк истории Атропатены, сәh.15.*

² *Yenə orada, сәh.16.*

¹ *Исгар Алиев. Очерк истории Атропатены, сәh.51-52.*

² *Исгар Алиев. История Мидии, сәh.104-105.*

bilməzdilər və mənə elə gəlir ki, Q.A.Qeybullayev leqləri qafqazdilli qəbilələrə aid etməkdə haqlıdır¹.

Mən bu fikirdəyəm ki, təkcə kadusilər deyil, habelə gel və hirkan qəbilələri də müasir talışların ulu əcdadlarıdır. Məni bu qənaətə gətirən səbəblər bunlardır: 1. Antik qaynaqlarda, bir tərəfdən, kadusi və gel qəbilələrinin, digər tərəfdən, hirkan qəbilələrinin adları eyni bir mənədə yanaşı çəkilmir. Ola bilər ki, bir mənədə kadusi və gel adlandırılan eyni bir qəbilə başqa mənədə hirkan adlandırılıb. 2. Az qala, bütün antik qaynaqlar kadusi və gelləri eyniləşdirir, eyni bir qəbiləni gah kadusi, gah da gel adlandırır. 3. Yuxarıda göstərdiyim kimi, İ.Əliyev kadusi qəbilələrindən danışarkən göstərir ki, antik qaynaqlarda «kadusilərin qonşuları kimi albanlar, iberlər, midiyalılar, matienlər, Hirkaniya xatırladırlar». Diqqət yetirilsə, kadusilərin qonşularının adları, Hirkaniyadan başqa, hamısı etnonimdir, Hirkaniya isə toponimdir. Deməli, Hirkaniya xalqın adını yox, yerin adını bildirir. Güman ki, antik müəlliflər xalqın və yerin adını qarışdırırlar. Hirkaniyada kadusilər də, gellər də, hirkanlar da yaşaya bilərdi. Yaxud kadusilər və gellər eyni zamanda həm də hirkanlardır. 4. İndi də Lənkəran rayonunda Hirkan meşəsi, hirkan qoruğu mövcuddur. Bu da qədim hirkan qəbilələrinin burada yaşadığını göstərir.

Beləliklə, mən belə hesab edirəm ki, ya ən qədim mənəblərin kadusiləri və gelləri nisbətən sonrakı dövrlərin hirkanlarıdır, ya da bu üç qəbilə indiki talış torpaqlarının ən qədim məskunları və müasir talışların (habelə giləkləri - gilənlərin) ulu əcdadlarıdır. Buna görə də burada gellər və hirkanlar haqqında da qısa məlumat verməyi lazım bilirəm.

Antik qaynaqlarda gellərin yaşadığı region haqqında ziddiyyətli məlumatlar vardır. Bəzi antik müəlliflərin əsərlərində (Strabon XI, 7, I; Ptolomey VI, 2, 5) göstərilir ki, gellər xəzərboyu vilayətlərdə – Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərində yaşamışlar. Bu yerləri indiki Talış regionu ilə lokallaşdırmaq olar. Digər antik müəlliflər isə (Strabon, XI, 5, I; Pomponi Mela, 35) onların Qafqaz dağlarında yaşadıklarını söyləyirlər.

¹ Вах: Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев, сәh.166-167

Antik qaynaqların kadusilərin və gellərin yaşadıkları yerlər kimi göstərdiyi torpaqları ərəb qaynaqları talış torpaqları kimi qeyd edir¹.

Hirkan qəbilələri də Atropatendə – Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərində yaşamışlar. Dionisi Periyeqet göstərir ki, alban və kadusilərlə yanaşı mardlar, hirkanlar və tapirlər də yaşayırdı. Qədim zamanlarda Xəzər dənizi də bu qəbilənin adı ilə Hirkan dənizi adlanmışdır. «Hirkan dənizi» ifadəsinə ilk dəfə bizim eradan əvvəl Hekateyin əsərində rast gəlirik.

Məlum olduğu kimi, antik müəlliflər, hirkanların albanlar və kadusilərlə qonşuluqda yaşadıklarını qeyd edirlər. Strabona görə (XI, 7, I) hirkanlar Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərində Xəzər dənizinin geniş yayıldığı yerlərdən ta onun Midiya və Erməni dağları ilə qovuşduğu yerlərdə geniş ərazidə yaşayırlar. Diqqət yetirilsə, bu yerlər həmin müəllifin kadusilərin yaşadığını göstərdiyi yerlərlə eyniyyət təşkil edir. Prissian isə yazır ki, «kadusilərin yaxınlığında hirkanlar yaşayır». Strabon Xəzər dənizi sahilində yaşayan xalqları cənubdan şimala doğru sadalayaraq qeyd edir ki, hirkanlardan sonra amardlar, anaraiklər, albanlar, kaspilər, utilər yaşayır (XI, 8, 8). Digər antik müəllif – Rufi Fest Xəzər dənizi sahillərində yaşayan xalqları bu sıra ilə sadalayır: cəngavər skiflər, acıqlı albanlar, qana həris kadusilər, cəld mardlar, hirkanlar və tapirlər².

Artıq yuxarıda göstərdiyimiz kimi, hirkan qəbilələrinin adı Lənkəran rayonundakı Hirkan meşəsi və Hirkan qoruğu toponimlərində qorunub saxlanmışdır.

Beləliklə, nəticə olaraq demək olar ki, müasir talışlar qədim irandilli kadusi, gel və hirkan qəbilələrinin birbaşa nəsiləridir.

Son zamanlarda ədəbiyyatda talışların türklərlə farsların qarışığından ibarət olması haqqında fikrə də rast gəlmək olur. Məsələn, belə bir fikir tarix elmləri namizədi Əbülfəz Əliyev tərəfindən irəli sürüldü. «Azərbaycanda olan bəzi etnik qruplar,

¹ Вах: N.V.Велиханли. Арабские географы путешественники X-XII вв. об Азербайджане, Баку, 1974, сәh.15.

² К.Г.Алиев. Античные источники по истории Азербайджана, Баку, 1986, сәh.98.

məsələ, tatlar farslarla türklərin qarışığından yaranıb («Azadlıq» qəzeti, 21 iyun 1991-ci il). Ümumdünya tarixindən məlumdur ki, iki çarpazlaşan dildən biri qalib gəlir, digəri isə tarix səhnəsindən çıxır. Qalib gəlmiş dil öz qrammatik quruluşunu qoryub saxlayır, məğlub olmuş dilin leksikası (sözləri) hesabına qismən zənginləşir. Dil millətin, xalqın əsas atributu olduğu üçün, deməli, iki çarpazlaşan xalqdan, millətdən də biri qalib gəlir, digəri, fərdlər kimi qalsa da (dilini dəyişmiş fərdlər kimi qalır), millət kimi, xalq kimi tarix səhnəsindən çıxır. İki dilin çarpazlaşmasından üçüncü bir dil yaranmadığı kimi, iki xalqın, millətin çarpazlaşmasından (Ə.Əliyevdə: qarışmasından) üçüncü bir xalq, millət yarana bilməz, hələ ki, dünya tarixindən belə hadisə baş verməmişdir.

Son zamanlar ədəbiyyatda talışların mənşəyi haqqındakı fikir daha da «inkışaf» etdirilmişdir: indi talışların farslarla türklərin qarışığından yaranması fikri «alimləri» təmin etmir, ona görə də talışların pozuq fars dilində danışan türklər olması haqqında «yeni elmi nəzəriyyə» irəli sürülür. Bu baxımdan Rəfiq Zəka Xəndanın «Aydınlıq» qəzetinin 13 dekabr 1991-ci il nömrəsində dərc edilmiş «Talışlar əski türklərdir» adlı məqaləsi daha səciyyəvidir. Məqalə elmi baxımdan o qədər savadsız yazılmış, faktlar o qədər kobud surətdə təhrif edilmişdir ki, bu məqaləyə diqqət yetirməyə dəyməzdi. Lakin pis nümunə yoluxucu olur deyirlər. Artıq ədəbiyyatda həmin fikrə rəğbətlə yanaşan, onu təsdiq edən iddialara rast gəlmək olur. Buna görə də həmin fikrə münasibəti bildirmək lazımdır.

Rəfiq Zəka Xəndan yazır: «Dünyaya Azərbaycanda göz açan talışlar özlərini «talış» deyil, «töliş» adlandırırlar». Müəllif səhv edir, daha doğrusu, faktı öz məqsədinə uyğunlaşdırmaq üçün saxtakarlıq edir. İndiyədək bir nəfər də belə olsun talış özünü «töliş» adlandırmamışdır, talış özünü ya «tolış», ya da «toloş» adlandırır. Müəllifin özünün dediyinə görə, qəzet həmin sözü səhv yazmışdır (məncə, söz bir yerdə səhv olaraq «təliş» kimi getsə idi, bunu qəzetin üstünə yıxmaq olardı, amma həmin söz hər yerdə «təliş» şəklində işlənir ki, qəzet bu böyüklükdə səhv edə bilməzdi), müəllif həmin sözü «töliş» şəklində işlətmişdir. Düzdür, bir yerdə (türkdilli təliş qəbiləsi haqqında danışdıqdan

sonra) müəllif bu sözü «ö» səsi ilə işlədilir: «Bu baxımdan bu gün Azərbaycanımızda yaşayan əski türk qəbiləsindən olan talışların özlərini yapma «azərbaycanlı» deyil, «töliş» adlandırmaları da təbiidir». Əgər belədirsə, daha pis. Talış dilində «ö» səsi yoxdur. Xalqın dilində «ö» səsi yoxsa, onun soyadında, özünü adlandırmasında həmin səs iştirak edə bilməz. Mən bu məsələdə də – dilində olmayan səsle özünü adlandırmağa dünya tarixində analogiya görməmişəm.

Rəfiq Zəka Xəndan sözünə davam edərək yazır: «Bu günə qədər «təliş» sözünü açıqlayan tək bir alimlə rastlaşmamışıq. «Təliş» nə deməkdir? Bu söz haradan alınmışdır? Bu suala cavab almaq üçün tarixi sənədlərə üz tutmalıyıq. Bu sənədlərdən biri də böyük türkçü, görkəmli türk alimi Bahaəddin Ögəl bəyafəndinin 1971-ci ildə İstanbuldan Milli Əgətim Basımevinin Dövlət Kitabları seriyasından buraxılmış «Türk kultürünün gəlişmə çağları» adlı elmi monoqrafiyasının ikinci cildidir. Türk toplumunun gəlişməsi, ailə və boy düzəni, soylar, boylar və budunlar, soylardan boyların törəməsi, türklərdə millət anlayışı kimi mövzulara toxunan Bahaəddin Ögəl bu monoqrafiyasında təlişlərin (talışların) əski türk boylarından olması haqda geniş danışır. Həmin kitabdan gətirdiyim örnəklər talışların türk olduqlarını elmi şəkildə təsdiqləyir». Müəllifin bu sözləri haqqında aşağıdakıları demək olar.

1. Müəllif yenə də saxtakarlıq edir. Bahaəddin Ögəlin əsərində «təliş» sözündən sonra mötərizədə «talış» sözü yoxdur və ola da bilməz, çünki bir qədər sonra söyləyəcəyim səbəbdən özünə az-çox hörmət edən hər hansı bir alim «təliş» sözündən sonra mötərizədə «talış» sözünü yazmaz.

2. Bahaəddin Ögəlin 1971-ci ildə çapdan çıxmış əsəri tarixi sənəd deyil, elmi tədqiqat işidir. «Tarixi sənəd» və «elmi tədqiqat əsəri» məfhumları arasındakı nəhəng fərqləri müəllifə başa salmağı artıq hesab edirəm.

3. Rəfiq Zəka Xəndan bir məsələdə haqlıdır: «təliş» sözünün açıqlanmasına heç bir alimin əsərində rast gəlinməmişdir, öz tərəfindən qeyd edirəm ki, rast gələ də bilməz. Hətta onun isnad etdiyi Bahaəddin Ögəlin əsərində də bu sözün etimologiyası

yoxdur. Çünki bu söz Rəfiq Zəka Xəndanın fantaziyasının məhsuludur.

4. Bahaəddin Ögəlin əsərində «təlişlərdən» yox, qədim türk qəbilələri təlişlərdən (əslində onlar özlərinə «təliş» yox, «tölis» deyirdilər) söhbət gedir. Bahaəddin Ögəl isə tölislərdən söhbət açan birinci və sonuncu tədqiqatçı deyildir; qədim türk qəbilələrinin tarixinə həsr edilmiş yüzlərlə elmi əsərdə tölis qəbilələrindən də danışılır. Görünür, Rəfiq Zəka Xəndanın həmin əsərlərdən xəbəri yoxdur.

Daha sonra Rəfiq Zəka Xəndan sözüne davam edərək Bahaəddin Ögəlin əsərindən uzun bir sitat gətirir (sitat türkcədir): «Doğu Gögtürk dövlətində təliş və tarduş boylarının meydana gətirdikləri iki başkomutanlıq, dövlətin ana ordusunu meydana gətiriyorlardı. Uyğur dövləti qurularkən də 9 soylu uyğur boylarına basmıl və karluklar da qatılmış və böyləcə II «tutuk» meydana gətirilmişdir...

...Sələngə, Orkun və Tola irmaqlarının çərçivəsində oturan Uyğur boylarının tülünə birdən təliş adı verilirdi. Bunların geniş bölgələrə yayılmalarına və bir çox boylara ayrılmalarına rəğmən, aralarında qan, kültür, dil və tarix bağları vardır. Məsələ, bütün bu boy qrupları, kəndilərini Göktürklərdən kəskin olaraq ayırıyorlardı. Fəqət Gögtürklərə əqrəba olduqlarını da biliyorlardı. Kəndiləri türk idilər. Dilləri də türkcə idi. Buna rəğmən ayrı bölgələrdə yaşamış bir türk zümresi və Ortaasya xalqlarının önəmli bir bölümü olduqlarının da fərqində idilər. Bu qrupun başlıca boyları şunlardır: Dokuz-Oğuz, Bayırku, Buğu, Tonqra, Tələngit, Ədiz, Çibi, Səkəl, hun və s. Çin tarixçiləri bütün bu boyların həpsinə birdən «Təliş-bu», yəni «Təliş bölümü» və ya qrupu diyorlardı. Böylə deməklə də Uyğurları meydana gətirən bütün boyları, digər Ortaasya türklərindən kəskin olaraq ayırmış olurlardı. Sonradan bu boyların həpsinə birdən Uyğurlar da dönmişdir».

Mən burada Ögələ cavab vermək, onun səhvlərini təhlil etmək fikrində deyiləm; bu mənim məqsədimə daxil deyildir. 2003-cü ildə mənim qədim türk qəbilələrinin tarixinə həsr edilmiş «Ulu türklər» adlı əsərim çapdan çıxmışdır. Orada mən türklərin, göytürklərin və uyğurların tarixini müfəssəl araşdırmı-

şam. Oxucu bütün qədim türk qəbilələri, o cümlədən tölis qəbilələri haqqında da müfəssəl məlumat tapa bilər. Burada əsas məqsədim qədim türk tölis qəbilələri ilə müasir təliş xalqı arasındakı münasibətləri açmaqdır.

Bahaəddin Ögəl bir məsələdə haqlıdır: tölis qəbilələri Göytürk və Uyğur xaqanlıqlarının (dövlətlərinin) tərkibinə daxil olmuşdur. Mən onun dediklərinə bunu da əlavə edərdim ki, tölis qəbilələri Göytürk xaqanlığından əvvəl mövcud olmuş Türküt xaqanlığının və Uyğur xaqanlığından sonra yaranmış kırıqız (qırıqız) xaqanlığının tərkibinə də daxil olmuşdur. Lakin Bahaəddin Ögəl tölislərinin Orta Asiyada yaşadıklarını söyləməkdə yanılır. Göytürklərin özlərinin yazdıqları Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrində deyilir ki, tölislər Göytürk xaqanlığının şərq cinahını təşkil edir. Göytürk xaqanlığının mərkəzinin (ordasının) Monqolustanın mərkəzində Tola çayının Orxon çayına töküldüyü yerdə olduğunu nəzərə alsaq, onda təlişlərin Monqolustanın şərqində yaşadığını aydın olur.

Türküt xaqanlığı 546-cı ildən 630-cu ilədək, Göytürk xaqanlığı 682-ci ildən (əslində 689-cu ildən) 745-ci ilədək, Uyğur xaqanlığı 745-ci ildən 842-ci ilədək, Kırıqız xaqanlığı 840-cı ildən 1040-cı ilədək yaşamışdır. Bütün bu xaqanlıqlar Mərkəzi Monqolustanda mövcud olmuşdur və tölis qəbilələri də həmin dövrlərdə Monqolustanın şərqində yaşamışdır.

Müasir təlişlərin ulu babaları gəllərin, hirkanların, xüsusən kadusilərin bizim eradan əvvəl II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən indiki təliş mahalında yaşadığını məlumdur. Hər halda bizim eradan əvvəl 331-ci ildə İran şahı III Dara ilə Makedoniyalı İsgəndər arasında Qavmaqel yaxınlığında baş vermiş döyüşdə kadusilərin müstəqil hərbi qüvvə kimi Atropaten dövləti tərəfində yunanlara qarşı vuruşduqları antik qaynaqlarda qeyd edilmişdir. Etiraz edə bilərlər ki, onlar kadusilər, gəllər və hirkanlar idi, bunlar təlişlərdir. Təlişlərin öz məxsusi adı ilə, yəni təliş adı ilə indiki təliş torpaqlarında yaşadığını da qədimdən məlumdur. Məsələn, ərəb səyyahı Əbül-Qasim Übeydullah ibn Abdullah ibn Xodabəh 846-cı ildə yazıb bitirdiyi «Yollar və məmləkətlər haqqında kitab» adlı əsərinin 118-ci səhifəsində Ət-Taylasan (təliş) torpağı haqqında danışır. Digər ərəb səyyahı Əbu

Həmid əl-Əndəlusi əl-Qəmati 1162-ci ildə yazdığı «Ağıllara töhfə və möcüzələrin seçilməsi» adlı əsərinin 44-cü səhifəsində artıq talış xalqı (talış adı ilə) haqqında danışır. Məlum olduğu kimi, bütün tarixi mənbələrin yazdığı kimi, qədim türk tölis qəbilələri həmin bu tarixdə, yəni IX-XII əsrlərdə Monqolustanın şərqində yaşayırdı. Məşhur fizika qanununda deyilir ki, bir cisim eyni zamanda iki məkan tuta bilməz. Məncə, bu fizika qanunu Rəfiq Zəka Xəndanın iddiasına cavab verir: talışlar eyni zamanda həm Monqolustanın şərqində yaşayıb türk dilində, həm də indiki talış torpaqlarında yaşayıb talış dilində danışa bilməzdilər.

Yeri gəlmişkən, Bahaəddin Ögəl əsərinin heç yerində tölislərin müasir talışların ulu babaları olduğunu iddia etmir.

Ərəb tarixi qaynaqlarının verdiyi məlumatlara görə, tölislərin ulu babaları elə talış adı ilə IX-XII əsrlərdə müasir Azərbaycanın ərazisində, indi yaşadıkları yerlərdə yaşamışlar. B.V.Miller talış dilinin qədim azəri dilindən törəməsi haqqında fərziyyə irəli sürmüş¹, V.B.Henninq həmin fərziyyəni müdafiə etmişdir². Azəri dilinin XIV əsrə aid olan nümunələrini İran alimi Əhməd Kəsrəvi 1946-cı ildə Tehranda nəşr etdirmişdir³.

Mən ümumiyyətlə müəyyən bir xalqın müəyyən bir yerdə əzəli olması, yəni xalqın elə orada «doğulması», indi yaşadığı ərazidə yaranması, necə deyərlər, toxum kimi həmin torpaqda cücərməsi, təşəkkül tapması, orada formalaşması və təşəkkül tapdığı zamandan orada yaşaması fikrinin əleyhinəyəm. Mən bu fikirdəyəm ki, bəşəriyyət yaranandan bütün qəbilələr və xalqlar bu və ya digər şəkildə bir yerdən başqa yerə miqrasiya etmiş, başqa torpaqlarda məskunlaşmış yerli sakinləri (aborigenləri) ya qırılmış, qovmuş, onların ərazisində yerləşmiş, ya da həmin torpağın avtohton əhalisi ilə qaynayıb qarışmış - ya mənşəcə ona qalib gəlmiş, ya da onun içində əriyib getmişdir. Artıq sübut edilmişdir ki, Amerikanın hindu qəbilələri o yerlərə Asiyadan köçmüşlər. Tarix buna da şahidlik edir ki, məsələn, ingilislər,

¹ Б.В.Миллер. *Талышский язык*, Москва, 1953, сәh.254-263.

² W.B.Henninq. *The ancietic language of Azerbaijan - Transactions of Rhilological Society, London, 1955, p.176.*

³ Ahmad Kesravi. *Azəri ya zabane bastane Azarbaijan, Tehran, 1946.*

almanlar, fransızlar, macarlar, finlər, şərq slavyanlar (rus, Ukraina, beloruslar), türklər, ermənilər, farslar və başqaları indi yaşadıkları yerlərə sonralar gəlmişlər. Mən «kadusilər talışların indi yaşadıkları torpaqların əzəli sakinləridir» deyəndə talışların indiki Talış zonasında torpaqdan cüərdiyini nəzərdə tutmuram. Güman ki, talışlar da bu yerlərə gəlmişlər. Hər halda tarixdə bizim eradan əvvəl 2000 və 1500-cü illərdə özünü arilər adlandıran hind-Avropa dilli İran qəbilələrinin indiki İran ərazisinə gəlmələri haqqında məlumata rast gəlmək olur: onlar İran ərazisinə şimaldan gəlmişdilər¹. Lakin nə vaxt? Tarix bu suala cavab verə bilmir, tarix kadusilərin indiki Talış zonasına nə vaxt miqrasiya etdiklərinə şahidlik etmir. Mən «kadusilər talışların indi yaşadıkları torpaqların əzəli sakinləridir» deyəndə bunu nəzərdə tuturam. Buna görə də bu və ya digər xalqın bu və ya digər ərazidə yaşamasının qədimliyindən danışarkən yalnız və yalnız həmin xalqın bu yerlərə miqrasiyasının qədimliyindən, miqrasiya prosesinin qədimliyindən söhbət gedə bilər. Mən talışların bu yerlərin əzəli sakinləri olmasını deyərkən məhz bunu nəzərdə tuturam və tarixin əlçatmaz, ünyetməz dərinliklərində Talış torpağında başqa xalqın yaxud xalqların yaşamadığını iddia etmək fikrindən uzağam.

Talışların Qafqazın avtohton əhalisi olması haqqında bir mənbədən oxuyur: «Bu gün kimsə şübhə etmir ki, əvvələn, talışlar Qafqazın qədim avtohton əhalisinin nəsiləridir, güman ki, midiyalıların mədəniyyətinin varisləridir, çünki vaxtilə talış diyarı Azərbaycanın başqa əraziləri ilə birlikdə qədim Midiya dövlətinə daxil idi; ikincisi, bir neçə əsr ərzində talışlar fəal surətdə Azərbaycan mədəniyyətinə qoşulmuşdur. İrandilli talış əhalisinin türkləşdirilməsi prosesi əvvəllər də, hələ VI-VII yüzilliklərdə, türkdilli qəbilələrin şimaldan irəliləmələri zamanı baş vermiş və XI-XII yüzilliklərdə, xüsusən XIII yüzillikdə güclənmişdi. XVII yüzilliyin sonunda Talış xanlığının əsası qoyulur. Xanlıq 1812-ci ildə Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olur. Bu hadisə əvvəlcə Gülistan (1813-cü il), sonra isə qəti surətdə Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələri ilə möhkəmləndirilir» («Soyuz» qəzeti).

¹ *Современный Иран, Москва, 1975, сәh.110.*

Talış torpağı bir tərəfdən dəniz (Xəzər dənizi), o biri tərəfdən sıx meşəli dağlar (Talış dağları), şimaldan və cənubdan bataqlıq və çəngəlliklərlə əhatə olunduğu üçün yad qəbilələrin basqınma az məruz qalmışdır. Talış torpaqlarına yadellilərin az-az hücum etməsini mən bir də onların ən qədimdən indiyədək sülhsevər bir xalq olması ilə də izah edərdim. Tarix yalnız bir dəfə yad qəbilələrin Talış ərazisinə həmləsinə şahidlik edir: XIII əsrdə Hülakülər Azərbaycanı işğal edərkən (tarix kitablarında İrani işğal edərkən yazılır, çünki o zaman Azərbaycan dövləti yox idi və Talış İran dövlətinə daxil idi) bir neçə monqol ulusu Talışda məskunlaşmışdı. Tarixçilər Lənkəran rayonundakı Xarxatan (talışca: Xaxaton) kəndinin mənşəyini monqollarla əlaqələndirirlər; indi bu kəndin əhalisi talış dilində danışır. İranın və Azərbaycanın bütün ərazisini işğal edən və Azərbaycan ərazisindən Dağıstana hücum edən ərəblər də, dəfələrlə İrana və Şərqi Avropaya, habelə Bizansa hücum edən Orta Asiya ordaları da Talışdan yan keçmişdir. Beləliklə, talışlar uzun müddət tarixin keşməkeşində özlərinin etnoqrafik özünəməxsusluqlarını qoruyub saxlaya bilmiş, Orta Asiyada və Azərbaycanda (eləcə də dünyanın çox yerində) əsrlər, minillər boyu qanqarışması prosesindən kənarda olmuşlar. Yalnız səlcuq türklərinin XII yüzillikdə İrani və Azərbaycanı işğal etməsinin talışlara təsiri olmuşdur. Məhz bu dövrdə talışlar indi Lənkəran–Astara (əslində Talış olmalıdır) ovalığı adlandırılan düzənin meşəsiz hissəsindən sıxışdırılmışdır: bu yerlərdə türklər məskunlaşmışdır.

Talışların ən çiçəkləndiyi dövr Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti illərinə (XV yüzilliyin sonundan XVIII yüzilliyin iyirminci illərinədək) düşür. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan tarixində görkəmli rol oynamış qüdrətli Azərbaycan hökmdarı Şah İsmayıl Xətai Fatehin ulu babası, Səfəvilər xanədanının əsasını qoyun Şeyx Səfiəddin İshaqın (1252-1334) gəncliyi Talış torpağında keçmişdir. Şeyx Səfiəddin öz müəllimi Şeyx İbrahim Zahidin qızına evlənmiş və özünün yazdığı kimi desək, Şeyx Zahidin çovkan topu olmuşdur (yəni Şeyx Zahid öz ideyalarını təbliğ etmək, yaymaq üçün hər yere onu göndərmişdir).

Şeyx Səfiəddin bu torpağa bağlılığını, məhəbbətini öz nəslinə də aşılarmışdır. Şeyx Səfiəddinin müəllimi Şeyx İbrahim Zahidin türbəsi indi də Lənkəran şəhərindən bir neçə kilometr cənubda yerləşən Şıxəkəran (talışca: Şıxəkon-Şeyx evləri) kəndindədir.

Talış dilinin tədqiqi

Talış dilinin öyrənilməsi tarixi o qədər də qədimə getmir. Bu dilə aid ilk əsər 1842-ci ildə Londonda nəşr edilmişdir. Həmin ildə rus iranisti Aleksandr Xodzkonun «Specimens of the popular poetry of Persia» adlı əsəri çap edilir. Əsərdə İran dilləri qrupunun Xəzərboyu dillərindən – mazandaran, gilək (gilan) və talış dillərindən nəğmə nümunələri toplanmışdı və təbii ki, bu nümunələr ərəb əlifbası ilə verilmişdi. Bundan başqa, mazandaran və talış mətnlərinə dil izahatı, gilək mətnlərinə isə söz (lüğət) izahı verilmişdi. Kitabda on beş dördlük (bənd) təqdim edilir. Bu nəğmələrin dili fars ədəbi dili ilə talış danışığı dilinin qarışığından ibarətdir. Əlbəttə, bu nəğmələrin yazıldığı dili talış dili adlandırmaq olmaz.

Talış dili haqqında rusca ilk məlumatı Straçevskinin 1848-ci ildə Peterburqda nəşr edilmiş «Ensiklopedik məlumat lüğəti» («Справочный энциклопедический словарь») əsərinin X cildində rast gəlirik. Əsərdə deyilir: «Talış ləhcəsi fars dilinin altı əsas ləhcəsindən biridir, Talış xanlığında işlədilir və ola bilsin ki, buralar həmin dilin vətənidir. Özünün istər qrammatik, istərsə leksikoqrafik formalarına görə bu dil hissədiləcək şəkildə başqa ləhcələrdən uzaqlaşır. Onun qrammatik formaları, fars dilinə məxsus **u** yaxud **un** cəm şəkilçisinin (məlumat kitabı səhv edir, talış dilində cəm kateqoriyası – **on** şəkilçisi ilə yaradılır – Ə.R.) artırılması istisna edilərsə, özünəməxsusdur və nə pəhləvi, nə də hər hansı digər dildən törəməmişdir. Bu dil bütün nisbi əvəzlilikləri isimdən əvvəl qoyur və əvəzliliklərin özləri də onda orijinaldır» (səh. 60).

Talış dili haqqında ilk məlumatı Rusiyada, lakin rus dilində deyil, fransız dilində, Kazan universitetinin professoru İ.N.Berezin verir. O, dövrünün görkəmli şərqşünası olmuş, iranşünaslıq sahəsində tanınmış mütəxəssis kimi fəaliyyətə başlamış, lakin sonralar türk dillərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. 1853-cü ildə Kazan şəhərində İ.N.Berezinin fars dilinin qrammatikası kitabı nəşr edilir. Elə həmin il Kazanda onun «Recherches sur les dialectes persans» adlı kitabı nəşr edilir. Mütəxəssislər İran dialektologiyası sahəsində rus iranistlərinin ilk əsəri kimi hələ indiyədək bu əsərə müraciət edirlər. Elə bu başdan qeyd etmək lazımdır ki, müəllif talış dili materiallarından yox, A.Xodzkonun əsərində verilmiş «talış» nəğmələrindən istifadə etmişdi. Buna görə də Berezinin əsərindəki talış dilinə aid hissə talış dilini təmsil etmirdi. Alman iranisti V.Heyker 1895-1901-ci illərdə Strasburq şəhərində çap etdirdiyi İran filologiyası kompendiumunda xəzərsahili dialektlər haqqındakı oçerkində İ.N.Berezinin əsərindəki talış dili materiallarından istifadə edir.

İ.N.Berezinin əsəri iki hissədən – qrammatik oçerk və A.Xodzkonun əsərindən götürülmüş nəğmələrdən ibarətdir. İ.N.Berezin yazır ki, İran dialektləri haqqında tədqiqatlarını özünün şəxsən topladığı, öyrəndiyi materiallar əsasında aparmışdır, lakin kiminlə, nə vaxt, hansı ərazidə topladığını heç yerdə yazmır. Onun əsərindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, o, hətta talış dilini heç bilməmişdir, çünki əsərdə, az qala, elə bir talış sözü təsadüf edilmir ki, həmin söz təhrif edilməsin. İ.N.Berezin A.Xodzkonun əsərindən götürdüyü dördlüklər haqqında yazır: «Mən burada oxucuya talış, gilən və mazandaran nəğmələrinin yeni tərcüməsini təqdim edirəm və onları tənqidi qeydlərlə müşayiət edirəm; Xodzkode olmayan talış mətnləri onun transkripsiyası əsasında mənim tərəfimdən bərpa edilmişdir» (səh. 1).

Sonra İ.N.Berezin göstərir ki, əsərinin sonunda verdiyi lüğətdə o, bildiyi və Xodzkonun, Qmelinin və Eyxvaldın əsərlərindən əxz edə bildiyi bütün sözləri toplamışdır. Xodzkonun əsərinin keyfiyyəti haqqında artıq danışılmışdır. Qmelin və Eyxvaldın əsərlərinə gəlincə, əvvələn, bunların heç

bir dilçilik əhəmiyyəti yoxdur, ikincisi, bunların İran filologiyasına heç bir münasibəti də yoxdur.

İ.N.Berezinin talış sözlərinin lüğətini düzəltməsi metodu, yumşaq desək, qəribədir.

Əsərin qrammatikaya aid hissəsindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, İ.N.Berezin talış dilinin qrammatikasından baş açmamışdır. Qrammatikanın xüsusən fel bəhsi, demək olar ki, səhv işlənmişdir və müəllifin səriştəsizliyini göstərir. Lakin buna baxmayaraq müəllif yazır ki, «talış dilində qrammatik qaydalar ciddi şəkildə gözlənilmir, belə ki, adətən, felin xəbər şəklinin, demək olar ki, bütün zamanları qarışdırılır, yəni aorist preteritin yerində, gələcək zaman indiki zamanın yerində və s. işlədilir» (səh. 36). O daha da irəli gedərək yazır: «Talış dilində fel ən çətin, ən dolaşlıq və ən şübhəli hissədir» (səh. 44). Müəllif özü də talış dilinin fel formalarını o qədər qarışdırmışdır ki, doğrudan da belə feldən baş çıxarmaq olmaz. Əsərin heç yerində fel bəhsində olduğu qədər təhriflərə və fantaziyaya yol verilməmişdir. Felin elə bir zamanı yoxdur ki, həqiqətə az-çox uyğun gəlsin. Bəzən elə olur ki, eyni bir zaman adı ilə birinci şəxs bir zamanda, o biri şəxslər başqa zamanda verilir, həm də elə formalar verilir ki, bunlar talış dilinin fonetik və qrammatik normalarına görə mümkün deyildir. İ.N.Berezin felin zamanları bəhsində talış dili felinin zamanları haqqında nəinki heç bir təsəvvür yarada bilmir, hətta talış dili felinin zamanlarını fars feli formalarına sığışdırır. Bir neçə misal göstərək. Talış dilində iki inkar ədatı vardır: **ni** – adətən, felin sonunda, lakin şəxs şəkilçisindən əvvəl işlənir və **mə** – adətən, felin əvvəlində işlənir. İ.N.Berezinə görə, talış dilində *də*, *de* inkar ədatı mövcuddur, məsələn, *işdə* «getmə». «İstəmək» felinin keçmiş zamanı birinci şəxsdəki *piəli* forması indiki zaman kimi təqdim edilir. **Şe** feli talış dilində «getmək» mənasını verir və həmişə tək-cə bu mənada işlənir, İ.N.Berezinə görə isə bu fel köməkçi (funksional-köməkçi) fel kimi də işlənir. Müəllif felin ayrı-ayrı zamanlarında feldən əvvəl *ha* pristavkasının işləndiyini göstərir, halbuki elə onun gətirdiyi mətnlərdə bu söz «hey», «ay» nidasından başqa bir şey deyildir. İ.N.Berezinin əsərindən keçmiş zaman feli sifəti talış dilində

fars dili felinin formasını alır. Məsələn, *porse* «soruşmaq» felinin keçmiş zaman feli sifəti *porside* kimi təqdim edilir. Bəzən müəllif talış dilində ən çox işlənən fellərin elə formalarını nümunə gətirir ki, lap təəccüb qalırınsa, məsələn: *uvendinem* «görürəm», *işnem* (gedirəm) və s. Bəzən isə, yumşaq desək, talış dili üçün dildə olmayan formalar düzəldir, məsələn, talış dilindəki *az hozım* ifadəsini «mən hazırım» əvəzinə «mən istəyirəm» kimi tərcümə edir (görünür, talış dilindəki *hozo* «hazır» sözünün fars dilindəki *xastən* «istəmək» sözünə zahiri oxşarlığına əsaslanır).

İ.N.Berezinin əsərində səhvlər tək-cə fellə bitmir, digər nitq hissələrinin təsvirində də kifayət qədər səhvə yol verilmişdir. Məsələn, iki ad arasındakı (təyin və təyinlənən) münasibətdən danışarkən müəllif yazır ki, talış dilində adlar arasında təyinlə təyinlənənin münasibəti iki cür olur: «türk» üsulu ilə, yəni təyin birinci, təyinlənən ikinci sırada gəlir (təyin təyinlənəndən əvvəl durur) və fars dilinin izafəti üsulu ilə, yəni təyinlənən birinci, təyin ikinci sırada gəlir. Əlbəttə, bu, səhvdir. Talış dilində həmişə təyin edən söz təyin edilən sözdən əvvəl gəlir.

Əsərin lüğət hissəsində də təhrif edilməyən söz tapmaq çətindir.

İ.N.Berezinin əsərindən iki il sonra, yəni 1855-ci ildə talış dilinin qrammatikası haqqında rus dilçisi P.F.Rissin əsəri nəşr edilir. Əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq əsər rus dilində yazılmışdır və belə adlanır: «Talışlar, onların həyat tərzi və dili haqqında» («О талышцах, их образе жизни и языке» - «Записки Кавказского отдела Русского географического общества», III книга). İ.N.Berezinin əsərinə nisbətən bu əsərin keyfiyyəti xeyli yüksəkdir. R.F.Riss üç gün Talışda olmuş, Lənkəran və mahalın cənubunda – Astarada tədqiqat aparmışdır. Bu qısa müddətdə o, 250 isim və sifət, 70 fel yazmış, bir qədər qrammatik material (əvəzlik, say, zərf və s.) toplamış, 40 danışiq ifadəsi, dörd dördlükdən (bənddən) ibarət talış nəğməsi və bir dübeyt yazmışdır. Bunlardan başqa, məşhur rus şərqşünası Q.Xanikovun (1822-1878) ona verdiyi əlyazmadakı sözlərin doğruluğunu yoxlamışdı. Həmin

əlyazmasını lənkəranlı molla Ələkbər Zahid yazmışdı. Əlyazmasında xeyli talış sözü və fars dilinə tərcümə edilmiş bir neçə şərq povesti və nağılı (hamısı talış dilində orijinalı ilə birlikdə) vardı. P.F.Riss öz əsərini şəxsən topladığı material və Q.Xanikovun ona verdiyi əlyazması əsasında yazmışdır. O, İ.N.Berezinin əsəri ilə tanış olmamışdır.

P.F.Rissin əsəri 72 səhifədən ibarətdir; bundan 7 səhifə talışlar haqqında ümumi məlumata həsr edilmişdir, 2 səhifədə talış dili haqqında məlumat verilir, 30 səhifə (səh. 9-38) talış dilinin qrammatikasına («Очерк талышской грамматики»), qalanı isə (səh. 38-72) talış dili lüğətinə həsr edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, talış sözləri həm ərəb, həm də rus qrafikası (transkripsiya) ilə verilir, səhifənin sağ tərəfində talış sözünün uyğun fars dili qarşılığı təqdim edilir, uyğun söz olmadıqda müəllif talış sözünü fars dilinə tərcümə etmir, yerini boş buraxır.

P.F.Rissin talış dilinin qrammatikası haqqındakı oçerki «Ad» (səh. 9-14), «Əvəzlik» (səh. 15-20), «Fel» (səh. 21-36), o cümlədən «Düzgün fellərin təsrifi» (səh. 25-36), «Zərf» (səh. 37), «Önlük» (səh. 37-38), «Bağlayıcı» (səh. 38) hissələrindən ibarətdir. Müəllif «Düzgün fellərin təsrifi» bəhsində qısa izahdan sonra *vindey* (*vinde* olmalıdır) felinin təsdiqində və, qısa şəkildə, inkar aspektində təsrifi paradiqmasını təqdim edir.

P.F.Rissin talış dilinin qrammatik oçerki çox kiçik (qısa) olduğu üçün, təbii ki, səthidir. Bunu, heç olmasa, ondan görmək olar ki, bütün adlara (isim, sifət, say) əsərdə cəmi 5 səhifə (səh. 9-14) yer verilmişdir. Fellər adlara nisbətən geniş təsvir edilsə də (22 səhifə) hər halda çox səthi tədqiq edilmiş, bəzi şəkil və zamanlar göstərilməmiş, bəziləri dolaşiq salınmışdır. Bu da təəssüf doğurur ki, müəllif bəzi dil kateqoriyalarının izahında sırf klassik hind-Avropa dilçiliyi ehkamlarından çıxış edir. Məsələn, onun talış dilində hal kateqoriyasının olması haqqındakı fikirləri buna nümunə ola bilər. Düzdür, müəllif yazır ki, talış dilində hal kateqoriyası klassik yolla deyil, özünəməxsus üsulla ifadə edilir: «Talış dilində bütün isimlər bir nümunə üzrə hallanır; hallar şəkilçinin dəyişməsi ilə deyil, sözün əvvəlinə yaxud sonuna önlüklər

artırılması ilə əmələ gəlir. Biz fars dilində adların hallanmasını əsas kimi götürəcəyik və 7 hal hesab edəcəyik» (səh. 9). Müəllif talış dilində ismin adlıq, xitab, yiyelik, yönlük, təsirlik, alət (iki şəkildə – *dasiku*, *də das*), yerlik halların (səh. 10-11) olduğunu qeyd edir. Lakin bir sıra nöqsanlarına baxmayaraq P.F.Rissin talış dilinin qrammatikası haqqındakı очерki talışşünaslıq sahəsində irəli atılmış addım idi və oxucuda talış dilinin qrammatik quruluşu haqqında, səthi də olsa, təsəvvür yaradırdı. Bunu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki müəlliflərə nisbətən P.F.Riss öz işinə vicdanla yanaşmışdı - üç gün Talışda olub belə bir əsər yazmaq böyük hünər istəyir. Müəllif talış dili haqqında məlumat verərkən yazırdı: «Talış ləhcəsi İran dilləri ailəsinə mənsubdur. O hər şeydən çox fars dilinə yaxındır, lakin korlanmış yerli şivə (patois) deyildir; o, müstəqil inkişaf etmişdir və istər bəzi qrammatik xüsusiyyətlərinə görə, istərsə çoxlu söz kökləri formalarına görə Avropa dilləri ilə, əsas etibarilə slavyan dilləri ilə maraqlı oxşarlıq təzahür etdirir» (səh. 7-8). P.F.Riss istər lüğətdə, istərsə qrammatik очерkdə talış sözləri və ifadələrini ərəb qrafikası ilə verir, lakin onları rus qrafikası ilə transkripsiya edir, spesifik səsləri göstərmək üçün rus hərflərinə deykritik işarələr əlavə edir, onların tələffüzünü izah edir. Bizə elə gəlir ki, bununla da o, səsin orijinala yaxın tələffüzünə az-çox nail olur. Müəllif lüğəti nitq hissələri üzrə tərtib etmiş, hətta nitq hissələri üzrə verilən lüğətdə belə əlifba sırasını gözləməmiş, sözləri pərakəndə şəkildə yerləşdirmişdir. Daha bir məsələni qeyd etmək lazımdır: talış sözləri fonetik tərkibinə görə rus sözlərinə oxşadıqda müəllif səhifənin aşağısında xüsusi qeyd verir; məsələn: *be* «rusca bez», *müz* «rusca muxa», *vak* «rusca volk» (*vak* sözü müasir talış dilində işləkdən çıxmışdır) və s. Yaxud felin təsriflənməsindən danışarkən müəllif göstərir ki, «bütün fellərdə ikinci şəxsin təki, rus dilində olduğu kimi, *ş* səsi ilə bitir» (səh. 21). P.F.Riss əvəzlilərdən danışarkən, nədənsə, birinci şəxsin təkinin *mi* «mən» şəklini vermir, təkcə *az* şəklini verir (talış dilində əvəzliyin birinci şəxsinin təki iki sözlə – *mi* və *az* sözləri ilə ifadə edilir; *mi* əvəzliyi dəyişə bilir, *az* əvəzliyi dəyişə bilmir

və cümlənin yalnız mübtədası və xəbəri vəzifəsində işləyə bilər) və *az* əvəzliyi haqqındakı qeydində yazır: «Bu həmin o formadır ki, İran dillərinin slavyan dilləri ilə qohumluğunu aydın şəkildə göstərir və kürd dilində mövcuddur» (səh. 15). Felin təsriflənməsində müəllif çoxlu səhvlərə yol verir, biz bütün səhvləri göstərmək fikrində deyilik. Lakin müəllifin belə bir qeydinin üstündən keçmək olmaz: «İndiki zaman *bə* ədatının əlavəsi ilə də təsriflənir»: *Az bə vindəm* «mən görürəm», *ti bə vindəş* «sən görürsən» və s. (səh. 26). Bu (azacıq fonetik dəyişikliklə: *az bə vindem...*), indiki zamanın deyil, gələcək zamanın formasıdır. Fel bəhsindəki bir sıra səhvlərinə baxmayaraq müəllif, hər halda, şəxs şəkilçiləri sistemini, məsdəri düzgün göstərir və doğru olaraq yazır ki, «keçmiş zaman şəxs şəkilçilərinə malik deyildir; bu, yanında olmaq köməkçi feli nəzərdə tutulmalı olan keçmiş zaman feli bağlamasıdır; şəxs yalnız əvəzliliklə müəyyənləşdirilir» (səh. 25).

XIX əsrin məşhur rus iranşünası və əfqanşünası, Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü B.A.Dorn da xəzərsahili İran dilləri ilə maraqlanmışdır. Xəzər dənizinin cənub sahillərinə səyahətləri zamanı o, mazandaran, gilək (gilan), talış və tat dilləri haqqında materiallar toplamışdır. Akademiyaya verdiyi hesabatda o, həmin dillər haqqında məlumat verir. Hesabatdan məlum olur ki, B.A.Dorn 1860-cı il oktyabr ayının 6-da Lənkərana getmiş və orada özü ilə gətirdiyi mətnlərin talış dilinə tərcümə edilməsi barədə razılıq almışdır. Sonra Tiflisdə o, İbrahimbəy adlı bir nəfərdən talış dilini öyrənmişdir. İbrahimbəy onun üçün rusca-talışca lüğət də düzəltmişdir. B.A.Dorn Lənkərana ikinci dəfə gəlmiş və 1861-ci il aprelin 27-dən mayın 4-dək orada olmuşdur. Lənkəranda olarkən o, molla Əsədullanın talış dilinə tərcümə etdiyi hekayələri və molla İsmayılın talışca şeirlərini əldə etmiş, habelə İbrahimbəyin köməyi ilə talış dili qrammatikasının əsaslarını tərtib etmişdir. Təəssüf ki, B.A.Dornun topladığı materiallar çap edilməmişdir. Görünür, İbrahimbəyin onun üçün tərtib etdiyi lüğət əlyazması şəklində Peterburq universiteti kitabxanasında 932 №-li əlyazma kimi saxlanılır və V.Heyger

də öz əsərini yazarkən, görünür, həmin əlyazmadan istifadə etmişdir. Bunlarda başqa, B.A.Dorn özünün «Caspia» adlı əsərində qısa bir talış mətnini – uşaq üstündə mübahisə edən iki qadın haqqındakı məşhur fars lətifəsinin tərcüməsini nəşr etmişdir.

Güman etməyə hər cür əsas vardır ki, B.A.Dorn talış dili ilə 1860-cı ildə Talış diyarına səyahətə çıxmazdan xeyli əvvəl maraqlanmış. Belə ki, o, 1845-ci ildə çapdan çıxmış və əfqan dilinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərində («Grammatische Bemerkungen über das Puschtu ober die Sprache der Afghanen») talış dilini saitlərinin bolluğuna görə əfqan dili ilə müqayisə edir.

«Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» əsərinin 1894-cü il 20-ci buraxılışında «Talış mətnləri» çap edilmişdir; buraya «Şehirli alma» və «Qorxaq» adlı iki kiçik nağıl daxildir. Nağılları Lənkəran ibtidai məktəbinin müəllimi Teymurbəy Bayraməlibəyov söyləmiş, L.Lopatinski adlı bir nəfər onları həm sətiri, həm də bədi tərcümə etmiş, habelə onlara qeydlər və izahlar vermişdir. İstər sətiri, istərsə bədii tərcümədə bol-bol səhvlər vardır. L.Lopatinski doqquz səhifəaltı qeydindən yeddisində tamamilə səhv hökm irəli sürülür. Öz qeydlərində L.Lopatinski P.F.Rissin qrammatik öçərkindən istifadə edir. Biz bilirik ki, P.F.Rissin əsəri o qədər də yüksək keyfiyyətli deyildir. L.Lopatinski ondan tənqidi şəkildə istifadə edib səhvlərinin düzəltmək əvəzinə, az-çox düz olanları da qarışdırmış, özündən yeni formalar əlavə etməklə yeni səhvlərin törəməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, məsdər forması haqqında P.F.Riss yazır: «Bütün talış fellərində bitməmiş şəklin forması ey şəkilsidir» (adı çəkilən əsəri, səh. 25). Əslində talış dilində məsdər ey şəkilçisi ilə yox, e şəkilçisi ilə əmələ gəlir. L.Lopatinski bunu nəinki islah etməmiş, hətta özündən daha bir şəkilçi artırılıb göstərir ki, talış dilində məsdər e yaxud a şəkilçisi ilə yaranır, guya P.F.Riss talış dilində məsdərin iki şəkilçisi ey yaxud ay şəkilçisi ilə əmələ gəldiyini yazmışdır. P.F.Rissin lüğətdə verdiyi fellərdən 63-ü – ey, 3-ü e, yalnız biri ay şəkilçisi ilə bitir (omay feli – səh. 61). Əlbəttə, bu P.F.Rissin buraxdığı

mexaniki səhv idi, sadəcə transkripsiya səhv olmuşdu. L.Lopatinski bunu qanun səviyyəsinə qaldırması sonralar V.Heyger tərəfindən fərziyyə, Benvenist tərəfindən isə hökm şəklində belə bir fikrin irəli sürülməsinə səbəb olur ki, talış dilində məsdər şəkilçisi a digər bir şəkilçidən ar şəkilçisindən törəmişdir, başqa sözlə desək, talış dilində məsdər keçmiş zaman feli sifətinin formasına malikdir. L.Lopatinski belə bir fikir irəli sürür ki, keçmiş zamanda üçüncü şəxs təkində əvəzlik şəkilçisi – şe «getmək» mənasını ifadə edən şe feli ilə eyniyyət təşkil edir. Müəllif belə bir hökm irəli sürür ki, be – fel prefiksi talış dilində «olmaq» mənasını ifadə edən be feli ilə eynimənşəlidir və s.

Talış dili haqqında görkəmli alman dilçisi, hind-iranşünas V.Heyger də əsər yazmışdır. O, coğrafi əlamət əsasında talış, mazandaran, gilək, tat və semnani dillərini xəzəryanı dialektlər adı altında birləşdirir. Çox vaxt üçüncü şəxsdən əldə edilən kasıb material əsasında geniş təsnifedici ümumiləşdirmələr aparmaq və «fonetik qanunlar» müəyyənləşdirmək V.Heygerin iranşünaslığa aid bütün əsərləri üçün xas xüsusiyyətdir. Onun əsərlərində faktların təhlilindən daha çox fantaziyaya yol vermək vardır. V.Heygerin elmi tədqiqat metodu alman iranşünası Karl Kadank tərəfindən kəskin tənqid edilmişdir. V.Heyger öz əsərini elə bir dövrdə yazmışdır ki, o vaxt fars yazılı ədəbi dilinin formaları bütün fars olmayan dialektlərlə (dillərlə) müqayisə edilirdi, fars dilinin iki forması – yazılı və şifahi formaları arasında fərq qoyulmurdu, fonetika və morfologiya sahəsində fars danışmaq dilini səciyyələndirən bir çox hadisə «İran dialektlərinə» aid edilirdi və onları fars yazılı dilindən ayırmaq üçün təsnifedici əlamət kimi xidmət edirdi.

Özünün yazdığına görə, əsərini hazırlarkən V.Heyger bu mənbələrdən istifadə etmişdi: İ.N.Berezinin, A.Xodzkonun, P.F.Rissin əsərləri, «Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа» əsərinin 20-ci buraxılışı, B.A.Dornun Peterburq universitetinin kitabxanasında saxlanan əlyazmasından (talışca lüğət və mətnlər) P.Hornun çıxarılıb onun üçün gətirdiyi surət. Mən artıq İ.N.Berezinin və A.Xodzkonun əsərlərinin, habelə «Məcmuədə» L.Lopatinski tərcüməsi və

qeydlərinin keyfiyyəti haqqında danışmışam. Aydındır ki, bu yazılara əsaslanıb talış dilinin fonetikasi və qrammatikasının tədqiqinə həsr edilmiş az-çox sanballı əsər yazmaq olmazdı. Lakin müəllif P.F.Rissin əsərindən istifadə etsə idi, yaxud heç olmasa bu əsərlə tanış olsa idi, əsərində gətirilmiş talış leksikasını zənginləşdirə, bir sıra söz formalarını dəqiqləşdirə bilərdi. V.Heyger P.F.Rissin əsərindən istifadə etdiyini yazsa da onun bu əsərdən xəbəri olmamışdır. Güman ki, onun heç «Məcmuədən» də xəbəri olmamışdır. B.A.Dornun «Caspia» əsərindən uşaq üstündə mübahisə edən iki qadının hekayəsini götürmüş, ona izahat yazmışdır. V.Heygerin əsərinin əsas mənbəyi İ.N.Berezinin əsəri olmuşdur, müəllif nadir hallarda A.Xodzkonun əsərinə müraciət edir.

Mən burada V.Heygerin əsərinin təhlilini vermək fikrində deyirəm. Əsər o qədər qüsurludur ki, bu qüsurları sadalamaq və düzgün olanı göstərmək üçün onun əsərinin həcmindən iki dəfə böyük əsər yazmaq lazımdır. Lakin oxucuda V.Heygerin fantaziyası və məntiqsizliyi haqqında təsəvvür yaratmaq üçün bir-iki faktı göstərmək lazımdır.

V.Heygerə görə, talış dilində cəm kateqoriyası – **on**, - **un** morfemi ilə yanaşı və ondan daha qanunauyğun şəkildə və məhsuldar surətdə –**an** şəkilçisi ilə də yaranır, halbuki talış dilində cəm təkcə –**on** şəkilçisi ilə yaranır. V.Heyger bir az da irəli gedərək göstərir ki, fars dilindəki –**ha** cəmlilik şəkilçisi talış dilində də işlənir, lakin talış dilində –**u** şəklinə düşür. Nümunə olaraq *kə* «ev» sözünün cəmi kimi fantastik *kaun* (guya) «evlər» sözü təqdim edilir. Talış dilində «evlər» *kon* (*kəon*) sözü ilə ifadə edilir.

2. V.Heygerə görə, talış dilində lokativ (yerlik hal) *guya* – *də* qoşması ilə yaranır, halbuki bu qoşma – *ədə* şəklindədir.

3. V.Heygerə görə, talış dilində birinci şəxs tək ifadə edən *az* «mən» əvəzliyi xəbərlilik kateqoriyasında belə işlənir: *az-em* «mənəm», *az-et* «mənsən», *az-eş* «məndir». Qrammatik formanın fantastik olmasını müəllifə bağışlayırıq, bəs adi məntiq necə olsun?

4. V.Heyger talış dilində felin indiki zamanını tanımır və gələcək zaman formalarını indiki zaman kimi təqdim edir.

5. V.Heygerin talış dilində felin şərt və arzu şəkilləri olmasından xəbəri yoxdur.

6. V.Heyger talış dilində felin icbar növünün mövcud olduğunu bilmir və buna görə də A.Xodzkonun talış nəğmələri mətnlərində təsadüf etdiyi yeganə nümunəni fars dilindən alınma hesab edir.

Bu siyahını sonsuzluğa qədər davam etdirmək olardı. Lakin bunun nə mənası var? Balın dadını bilmək üçün pətəyin bütün balını yeməzlər. Bir sözlə, V.Heygerin məqaləsinin talışşünaslığa xeyirdən çox zərəri vardır.

Talış dili haqqında İranda fransız arxeoloji ekspedisiyasının Parisdə çap edilmiş əsərlərinin (1904) beşinci cildində də məlumat verilir.¹ Bu ekspedisiyanın rəhbəri peşəcə mühəndis olan de Morqan idi. Bu cild «Dilçilik etüdləri» adlanır və kürd dilinin və şimal-qərbi İran dialektlərinin linqvistik tədqiqinə həsr edilmişdir. Əsərin giriş hissəsində müəllif bildirir ki, o, İran dialektləri haqqındakı materialları İrana hələ 1889-1891-ci illərdəki birinci səyahəti zamanı toplamış və indi çap edir. Müəllif həmin səyahət vaxtı İranın şimal-qərbini, Xəzəryanı əyalətlərini və digər yerləri, o cümlədən rus Talışını da gəzmişdir. Materiallar həm ziyalıların, həm də savadsız adamların dilindən yazıya alınmışdır. Müəllif ümidvar olduğunu bildirir ki, onun kitabı məşğul olduğu bütün İran dialektləri haqqında bitkin və dərin tədqiqat əsəri olmasa da, hər halda, güman ki, şərsünaslar üçün faydalı ola bilər. Əsərin redaktəsinə məşhur fransız iranşünası Hüar nəzarət etmişdir. Bu cildin ön sözündə o, kürd dilinin öyrənilməsi sahəsində de Morqanın zəhmətini qeyd edir və müəllifin əməyinin iranşünaslıq üçün faydalı olacağını söyləyir.

Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə kürd dili və onun dialektlərinə, ikinci hissə digər İran dillərinə, hətta İran dilləri qrupuna aid olmayan dillərə həsr edilmişdir. Talış dilinə aid materiallar da ikinci hissəyə daxil edilmişdir və 261-288-ci səhifələri əhatə edir. Burada Lənkəran və Kərgənürd

¹ J.de Morgan. Mission scientifique en Perse, t. V – Études linguistiques, Paris, 1904.

şivələrinə aid 769 söz, 20 qısa ifadə (hər iki şivə üzrə eyni ifadələr) və onların fransız dilinə tərcüməsi və 4 felin təsriflənməsinin qısa paradigması verilir. Sonda «Lənkəran şivəsində nağıllar» başlığı ilə ərəb əlifbası ilə beş səhifəlik mətn verilir; mətn fransız dilinə tərcümə edilmişdir. Sözlərin siyahısını nəzərdən keçirən kimi aydın olur ki, əsərin müəllifinin talış dili haqqında heç bir təsəvvürü yoxdur. O, bəzən bütöv bir sözü iki yerə bölür, bəzən isə əksinə, iki sözü bir söz hesab edir, məsdər əvəzinə imperativ yaxud keçmiş zaman yazır, bəzən isə *söz yığını* ifadəsini işlədir. Qısa fransız ifadələrinin talış dilinə tərcüməsi başdan-başa uydurmadır, təsriflənmə paradigmalarına isə ad vermək çətindir.

Talış dilinin öyrənilməsi sahəsində B.V.Millerin xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir. O, hələ tələbəlik illərində Talışa gəlmiş və topladığı materiallar əsasında Moskva arxeoloji cəmiyyəti Şərqi komissiyasında talış dilinin qrammatik quruluşu haqqında məruzə etmişdir. Məruzə komissiyanın protokollarında nəşr edilmişdir. B.V.Miller 1925-ci ildə yenidən Talışa gəlmiş, talış dilini öyrənmək və talış mətnlərini toplamaqla məşğul olmuşdur. Bu səyahətin hesabatı Azərbaycanı tədqiq və tədabbü cəmiyyətinə təqdim edilmiş və 1925-ci ildə nəşr edilmişdir. 1930-cu ildə B.V.Millerin «Talış mətnləri» («Талышские тексты», Москва, 1930) kitabı nəşr edilmişdir. Mətnlər rus dilinə tərcümə edilmiş və kitabın sonunda talışca-rusca-fransızca lüğət verilmişdir. Kitabın girişində talış dilinin fonetik sistemi haqqında oçerk verilir. Müəllif talış dilinin leksikası və qrammatikası haqqında topladığı material əsasında «Azərbaycan əhalisinin bu vilayətin türkləşdirilməsinə qədərki dili məsələsinə dair» adlı məqalə yazmışdır. Məqalədə talış dili söz və formaları bizə qədər gəlib çatmış azəri dili materialları ilə müqayisə edilir, azəri dili probleminə toxunulur. Böyük Sovet Ensiklopediyasında talış dili haqqında verilmiş məqalənin müəllifi də B.V.Millerdir. O, talış dili haqqında iri həcmli əsər yazmazdan əvvəl talış dilinin morfolojiyası haqqında referat yazmışdır; referat 1945-ci ildə nəşr edilmişdir. 1948-ci ildə «Язык и мышление»

məcmuəsinin XI cildində onun «Talış dilində isimlərdə i suffiksi haqqında» adlı məqaləsi nəşr edilmişdir.

1953-cü ildə B.V.Millerin «Talış dili» («Талышский язык», Москва, 1953) adlı böyük həcmli monoqrafik əsəri nəşr edilir. Əsərdə talış dili bütün aspektlərdə – fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik yarıslarda tədqiq edilir, onun dialektləri, başqa İran dilləri ilə münasibəti, qədim azəri dilinə münasibəti, talış dilinin orfoqrafiyası araşdırılır. Kitabın sonunda rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə talış mətnləri verilir. Müəllif talış və azəri dilləri arasındakı münasibətlərdən bəhs edən hissədə ərəb əlifbası ilə azəri dilində yazılmış on dörd bənd (dördlük) şeir təqdim edir. Biz burada, B.V.Millerin bu əsərinin təhlil etmək imkanından məhrumuq. Ancaq əsər haqqında bircə onu qeyd etmək kifayətdir ki, bu kitab talış dilini öyrənmək, araşdırmaq üçün stolüstü kitabdır, nə ondan əvvəl, nə də ondan sonra yazılan əsərlər keyfiyyətinə, həcminə, dəyərinə, əhəmiyyətinə görə bu kitabla müqayisə edilə bilməz.

1947-ci ildə V.S.Sokolova da talış dilinin öyrənilməsi ilə məşğul olur. O, 1948-ci ildə Lənkəranda olmuş, talış dilini öyrənmiş və talış mətnlərini yazmışdır. Topladığı materiallar əsasında sonralar o, talış dilinin fonetikasi haqqında iki oçerk yazmışdır. Birinci oçerk «İran dillərinin fonetikasi haqqında yeni məlumat»¹ adlanır. İkinci oçerk² talış dilinin fonem sisteminin tədqiqinə həsr edilmişdir.

Son zamanlar keçmiş Sovet İttifaqında talış dilinin tədqiqi ilə L.A.Pireyko məşğul olmuşdur. Onun 1966-cı ildə «Talış dili» adlı əsəri,³ 1976-cı ildə «Talışca-rusca lüğət» adlı əsəri⁴ nəşr edilmişdir. «Talışca-rusca lüğət» kitabının sonunda müəllif «Talış dilinin qısa qrammatik oçerki» (səh. 321-352) adı ilə qrammatik izah əlavə edir. «Oçerk» 1966-cı ildə nəşr edilmiş «Talış dili» əsərinin azacıq yenidən işlənmiş variantıdır. Hər iki

¹ В.С.Соколова. Новые сведения по фонетике иранских языков, сб. «Иранские языки» т. II, М., 1950, стр. 5-28.

² В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, I, М., 1953, стр. 104-121.

³ Л.А.Пирейко. Талышский язык. Языки народов СССР, I, Индоевропейские языки, М., 1976, стр. 302-322.

⁴ Л.А.Пирейко. Талышско-русский словарь, М., 1976.

əsərdə qısa giriş sözündən sonra talış dilinin fonemlər sistemi haqqında qısa məlumat verilir, sonra morfologiya–fonetikaya nisbətən geniş, lakin məqsədli səciyyə daşdığı üçün nisbətən qısa şəkildə – təqdim edilir. Müəllif morfologiyada isim, sifət, zərf, əvəzlik, say, fel, önlük və qoşma nitq hissələrini təsvir edir. Qrammatik öçerklərin sonunda sintaksis səthi şəkildə təsvir edilir və talış dilinin «şivələri haqqında qısa məlumat» verilir. «Talış dili» adlı əsərdə verilmiş «Leksika» hissəsi «Talış dilinin qısa qrammatik öçerki» adlı əsərə salınmamışdır. L.A.Pireykonun əsəri məlumat (ensiklopedik məlumat) səciyyəsi daşdığı üçün geniş və əhatəli ola bilməzdi. Məqsəd müəllifin imkanını daraldırdı. Buna baxmayaraq müəllif talış dilinin qrammatik quruluşu haqqında ətraflı və qanəedici təsəvvür yarada bilir.

L.A.Pireykonun tərtib və nəşr etdiyi «Talışca-rusca lüğət» talış dilinin indiyədək nəşr edilmiş lüğətləri arasında ən mükəmməlidir. Lüğətdə 6600 söz verilmişdir. Lüğətə «Rusca-talışca göstərici» də əlavə edilmişdir. 1992-ci ildə Ə.Ə.Rəcəblinin təxminən 6000 sözü əhatə edən «Məktəblinin talışca-azərbaycanca lüğəti» əsəri nəşr edilir. Nəhayət, N.Məmmədovun 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi «Talışca-rusca-türkcə lüğət» kitabında 10000 söz verilmişdir.

XX yüzilliyin sonlarında Ə.Rəcəblinin talış dilinin araşdırılmasına həsr edilmiş daha iki əsəri nəşr edilmişdir: «Talışlar və talış dili» (1994) və «Talış dilinin orfoqrafiya lüğəti» (1995).

XX əsrin əvvəllərində talış dilinin leksik və qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş daha iki əsər çapdan çıxmışdır: Ə.Sadıxzadə «Talış dilinin qrammatikası» (2002) və Ə.Əliyev və E.Mirzəyev «Talış dilinin leksikası» (2003).

Talış əlifbası

Dil sistemi kimi, onun substitutu olan yazı da şərti və ixtiyari işarələr sistemidir. Bu o deməkdir ki, sözlər əşyaların təbiətinə qoyulmadığı kimi, səslər də onların işarələrinin – hərflərin təbiətinə qoyulmamışdır. Deməli, müəyyən bir səsi göstərmək –

işarə etmək üçün istənilən ixtiyari işarədən istifadə etmək olar. Mən belə düşünürəm ki, səsin şərti və ixtiyari işarəsinə – hərfe qarşı iki məcburi olmayan tələb irəli sürmək olar: 1) estetiklik – işarə zövqü oxşamalılıdır və 2) işarə sadə olmalı və rahat yazılmalıdır. Təbii işarələr sistemi olan dildən fərqlənərək, yazı işarələr sistemi sünidir. Bu əlamət dil işarələri sistemi ilə onun substitutu olan yazı işarələri sistemi arasında bir sıra əsaslı fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olur:

1. Bütün, təbii sistemlər kimi, dil sistemi də açıq və dəyişkən sistemdir; məhz açıq və dəyişkən sistem olması sayəsində dil sistemi dəyişir, inkişaf edir və ünsiyyət üçün saz vəziyyətdə olur, dil dəyişkən sabitlik vəziyyətdə olmasa idi, ətraf mühiti, obyektiv gerçəkliyi inikas edə bilməzdi və, deməli, ünsiyyətə də xidmət edə bilməzdi. Bütün süni sistemlər kimi, yazı sistemi də qapalı və birdəfəlik və həmişəlik yaradılmış dəyişməz sistemdir. Məhz dəyişməz sistem olduğu üçün yazı öz funksiyasını – ünsiyyət vəzifəsini yerinə yetirir; dəyişən sistem olsa idi, yazı öz funksiyasını yerinə yetirə bilməzdi.

2. Dil sistemi, praktik olaraq, sonsuz sayda olan ünsürlərdən təşkil olunmuşdur. Yazı sisteminin ünsürləri sanlıdır – dünyada 80-dən yuxarı işarəsi olan əlifba yoxdur.

3. Dil heterogen sistemdir, mürəkkəb sistemdir, sistemlər sistemidir. Yazı sadə sistemdir. Yazı mürəkkəb sistem olsa idi, ünsiyyətdə dəfəlməz çətinlik yaradardı.

4. Təbii sistem kimi, dil tədricən yaradılır, yazı isə birdəfəlik yaradılır.

Səsin işarəsi – hərfe səsin özü olmadığı, səs işarənin təbiətinə qoyulmadığı üçün səsə işarə edən hərfe dünyanın hər dilində müxtəlif ola bildiyi kimi, dünyanın bütün dilləri üçün eyni də ola bilər. Bəzi əlifbaların təkə bir xalqa, digərlərinin bir qrup xalqa xidmət etməsi də bundan irəli gəlir. Buradan aşkar görünür ki, xalqın mədəniyyətinin yaranması və inkişafında əlifbanın rolu böyükdür. Buradan başqa bir məsələ də aşkar olur: əlifba dil və dilçilik problemi deyil, daha çox siyasi məsələdir. Əlifba nədir? Dildə olan səslərin işarələrinin – hərflərin qanunauyğun düzülüşünə əlifba (əlif-bey, alfa-beta) deyilir. Hər hansı mükəmməl əlifba bu tələblərə cavab verməlidir.

1. Dildə olan hər bir səs üçün ayrıca (məxsusi) işarə (hərf) olmalıdır. Dildə neçə səs (fonem) varsa, o qədər də hərf olmalıdır.

2. Hərflər mümkün qədər sadə olmalıdır. Hərflərin yazılması rahat olmalıdır. Çətin yazılan hərflər yazı prosesini çətinləşdirir, xətti çirkləndirir.

3. Əlifba sistemli olmalıdır, yeni hərflər müəyyən qanunauyğunluqla düzüləlidir: ilkin səslərin işarələri əvvəl, törəmə səslərin işarələri sonrakı sırada gəlməlidir. Məsələn, Azərbaycan dili üçün q səsinə nisbətən ğ, ç səsinə nisbətən c, k səsinə nisbətən g səsləri törəmədir. Buna görə də Azərbaycan əlifbası sırasında q hərfi birinci, ğ hərfi ikinci; ç hərfi birinci, c hərfi ikinci; k hərfi birinci g hərfi ikinci durmalıdır (Bu qanun Azərbaycan əlifbası tərtib edilərkən pozulmuşdur).

4. Əlifba mümkün qədər diakritik (fərqləndirici) işarələrsiz keçinməlidir (bir səs – bir hərf prinsipi), çünki diakritik işarələr yazını çətinləşdirir, çirkləndirir və yazıda onların unudulması anlaşılmaqlığa səbəb olur. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında hərflərə o qədər diakritik işarələr əlavə edilmişdir ki, adam çaş qalır. Hələ başabəla islahatçılar hərflərə yeni növ diakritik işarələr (hazırda üç növ – yuxarıda nöqtə və iki nöqtə, yuxarıda yarım dairə və aşağıda vergül işarələri var, indi də bəzi hərflərin üstünə «'» vurğu işarəsi əlavə etməyi təklif edirlər) artırmaq təklifi irəli sürülür.

5. Diakritik işarələrsiz keçinmək mümkün olmadıqda bu işarələr yalnız törəmə səsi bildirən hərfə əlavə edilməlidir; ilkin səsi işarə edən hərfə diakritik işarə artırmaq, törəmə səsi bu işarəsiz işlətmək əlifba üçün böyük qüsurdur (latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında ç hərfi diakritik işarə ilə işlənir, törəmə c hərfində bu işarə yoxdur).

6. Diakritik işarələr bir növlü (latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında üç növ diakritik işarə vardır) və bir istiqamətli, yeni hərflərin ya üstündə, ya da altında olmalıdır. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında olduğu kimi, diakritik işarələrin gah hərflərin altında, gah üstündə qoyulması əlifba üçün böyük nöqsandır.

Məlum olduğu kimi, xalqın mədəniyyətinin inkişafında əlifba mühüm rol oynayır, ədəbi dil isə yazısız yarana bilməz.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əlifba məsələsi dilçilik problemi deyil, siyasi çalarlı məsələdir. Dilin strukturu bütövlükdə ekstralinqvistik faktorlara yaddır, daha doğrusu, ekstralinqvistik faktorların təsiri ilə, demək olar ki, dəyişmiş. Düzdür, dilin leksikası, lüğət tərkibi dilxarici təsirlərə, ekstralinqvistik faktorlara, hətta siyasi çalarlı hadisələrə daha həssasdır. Çünki obyektiv gerçəklikdə, o cümlədən cəmiyyətin ictimai həyatında baş verən hər cür hadisə, fakt dildə öz inikasını tapmalıdır; əks təqdirdə dil ünsiyyətə xidmət edən alət rolunu oynaya bilməzdi. Lakin dilin fonetik və qrammatik quruluşu ekstralinqvistik faktorların təsirinə qapalıdır. Bu o demək deyildir ki, ekstralinqvistik faktorlar dilin fonetik və qrammatik quruluşunun inkişafına ümumiyyətlə təsir göstərmir. Mən belə düşünürəm ki, məsələn, rus dilində **f** səsinin təzahürü yunan dilinin, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində **f** səsinin meydana çıxması isə İran dillərinin ekstralinqvistik təsirinin nəticəsidir. Türk dillərində, məsələn, onların inkişafının Orxon-Yenisey kitabələri dövründə, **v, q, f, x, h** samitləri mövcud olmamışdır; bu samitlər türk dillərində sonralar təzahür etmişdir. Tədqiqatçılar **v** samitinin təzahürünü **b** samitinin şəkildəyişməsi (modulyasiyası) ilə bağlayırlar: *eb – ev, seb – sev, ber – ver, bar – var, ab – ov* və s.; **q, x, h** samitlərini **k** (ka) samitinin transformasiyası nəticəsi hesab edirlər: *kamuğ–qamu–hamı, kapiğ–qapı, kap–qap, kork–qorx, kirk–qırx, kan–xan* və s. **f** samitinin də **p** samitindən törədiyini iddia edənlər vardır. Lakin mən belə düşünürəm ki, **f** səsinin türk dillərində təzahürü İran dillərinin ekstralinqvistik təsirinin nəticəsidir. Ekstralinqvistik faktorlar dilin qrammatik quruluşuna da təsir göstərə bilər. Ekstralinqvistik faktorların dilin fonetik və qrammatik quruluşuna təsirinin nəticələrindən dillərin inkişafı tarixindən kifayət qədər nümunələr gətirmək olar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əlifbanın dilin strukturu – fonetik və qrammatik quruluşu ilə əlaqəli olması haqqında danışmaq gülüncdür. Əlbəttə, əlifbadakı işarələrin (hərflərin) dildə olan səsləri tam əks etdirə bilməməsi və ya işarələrin səslərdən çox olması haqqında danışmaq olar. Məsələn, Azərbaycan dilindəki bir **t** səsi ərəb əlifbasında iki **t** işarəsi ilə, bir **s** səsi dörd **s** işarəsi ilə, bir **z** səsi dörd **z** işarəsi ilə, bir **h** səsi iki **h** işarəsi ilə və s.

göstərilirdi və əksinə, o, u, ö, ü, ə, e saitlərinin işarələri ərəb əlifbasında yoxdu. Lakin azərbaycanlılar özləri üçün ərəb qrafikası əsasında Azərbaycan əlifbası yaratmamışdılar; onlar ərəb əlifbasını bütövlükdə götürmüş, farsların ona artırdığı bir işarəni qəbul etmiş, özləri də bir işarə artırmışdılar. Vəssalam. Buna görə də 1926-29-cu illərə qədərki Azərbaycan əlifbasından və ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasından danışmaq gülüncüdür. Birdəfəlik və həmişəlik anlamaq lazımdır ki, ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası termini uydurmadır, səhvdir. Mənim adım ərəb mənşəlidir: Əbu əl fəzl. Bundan I samitini atıb sadələşdirdikdə, azərbaycanlaşdırdıqda Əbülfez olur. Bu sözün ərəb mənşəyini, ərəbcə tələffüzünü bilməyənlər onu dörd şəkildə yazırlar. Lakin bu da əlifbanın dilin fonetik və qrammatik quruluşu ilə bağlı olduğunu göstərmir. Əlifba dilin fonetik və qrammatik quruluşu ilə əlaqədar olsa idi, onda hər dilin (xalqın) özünün əlifbası mövcud olardı. Digər tərəfdən, əlifba dilin fonetik və qrammatik quruluşu ilə bağlı olsa idi, onda xalq hər dəfə (çox pis təşəbbüsdür) öz əlifbasını dəyişəndə onun dilinin fonetik və qrammatik quruluşu da dəyişərdi. Halbuki Azərbaycan xalqı, təxminən, 70 il ərzində öz əlifbasını 3 dəfə – 1926-29-cu illərdə ərəb qrafikasından latın qrafikasına, 1939-40-cı illərdə latın qrafikasından kiril qrafikasına, 2001-ci ildən kiril qrafikasından latın qrafikasına (70 ildə 4 qrafik sistemli əlifbadan istifadə etmək hələlik dünya rekordudur) – dəyişmişdir, lakin Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik quruluşunda heç dəyişiklik baş verməmişdir.

Bu sözlərdən sonra mən istəməzdim ki, oxucu mənim tez-tez əlifba dəyişdirilməsi tərəfdarı olduğumu düşünsün. Mən nəinki tez-tez, hətta 100 il ərzində 4 sistemdə tərtib edilmiş əlifbadan istifadə edilməsinin əleyhinəyəm. Əlifbanın dilin fonetik və qrammatik quruluşu ilə əlaqəsi olmaması o demək deyil ki, hər gün səhər yeməyindən sonra əlifbanı dəyişmək lazımdır. Təkcə bir faktı göstərmək kifayətdir: hər əlifba dəyişməsində əvvəlki əlifba sistemi ilə nəşr edilən kitablar sonrakı nəsəl üçün ölür. Əsərlərimdən birində mən əlifba dəyişdirilməsinə münasibətimi bildirmişəm: «Dil quruculuğu məsələlərinin dilçilik elminə müəyyən qədər aidliyi olsa da, əlifba islahatı, əlifbanın dəyişdirilməsi – ümumiyyətlə əlifba məsələsi dilçiliyin yox, siyasətin prob-

lemidir, daha doğrusu, siyasi məsələdir. Əslinə qalsa, dil planlaşdırılması, dilin proqnozlaşdırılması, dil quruculuğu, nəhayət, bütövlükdə, dil siyasəti dil problemi deyil, siyasi problemdir.

Bəzən ərəb əlifbasını tənqid edən, onun türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün də yaramadığını iddia edən Azərbaycan dilçiləri hətta M.Füzulinin də ərəb əlifbasından narazı olduğunu, həmin əlifbanın Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna yabancı olduğunu, buna görə də Füzulinin də bu əlifbanı tənqid etdiyini yazır və Füzulidən bu misraları şahid gətirirlər:

Qələm olsun əli ol katibi bədtəhririn

Ki, fəsadı qələmi sözümlü şur eylər.

Gah bir hərf süqutlə qılır Nadiri nar,

Gah bir nöqtə qüsurlə gözümüzü kur eylər.

Bu misralarda ərəb əlifbasının tənqidinə eyham belə yoxdur; Füzuli savadsız katibləri məntiq edir.

Azərbaycanda ərəb əlifbasının islahatı uğrunda hərəkət XIX yüzilliyin ikinci yarısında başlandı. Ərəb əlifbasının islahatı uğrunda mübarizə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, dramaturqu, şairi Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlı olsa da, əslində bu hərəkətin arxasında rus hökuməti dururdu. Bunu açıq etiraf etmək lazımdır. Məqsəd türkləri, o cümlədən azərbaycanlıları hamılıqla ərəb əlifbasından istifadə edən islam dünyasından ayırmaq, sonra xristianlaşdırmaq, daha sonra ruslaşdırmaq idi. Bu yolda artıq çuvaşların və qismən, tatarların üzərində qoyulmuş təcrübə də vardı. Hər işdə olduğu kimi, «keçməyə çay çatmamış çirmənən» Azərbaycan ziyalıları da M.F.Axundzadənin işini davam etdirdilər. Ədəbiyyatda M.Şahtaxtı, M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və onlarla başqa ziyalının M.F.Axundzadənin işini davam etdirdikləri haqqında yazılara bol-bol rast gəlmək olar.

1920-ci ildən sonra çar rus hökumətinin işini sovet hökuməti davam etdirirdi. Əvvəllər rus hökuməti bunu açıq-aşkar edə bilmədiyi üçün türk ziyalılarından istifadə edirdi. İndi də sovet hökuməti bu işi aşkar həyata keçirə bilmədiyi üçün yenə də türk ziyalıları bu işə qoşdu. Bircə fərq vardı: əvvəllər rus hökuməti bu məsələyə himayədarlıq edə bilmirdi, indi isə Sovet (oxu: rus)

hökuməti özünün qoyduğu və bir alət kimi istifadə etdiyi yerli, milli hökumətlər vasitəsilə bu işə nəinki himayədarlıq edirdi, hətta onların əli ilə bu işi idarə edir, həyata keçirirdi. Bu proses belə olmalı idi: əvvəlcə ərəb əlifbasından latın əlifbasına sonra latın əlifbasından kiril əlifbasına. Lakin türk ziyalılarının öz əli ilə» (Azərbaycan dilçiliyi, səh. 172-173).

M.F.Axundzadə və onun əlifba islahatı tərəfdarları olan ardıcılıqları heç yerdə iddia etməmişlər ki, məsələn ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğun gəlmir. Onlar yazırdılar ki, ərəb əlifbası Azərbaycan dilindəki səsləri əhatə etmir: bəzi Azərbaycan səsləri üçün ərəb əlifbasında hərflər yoxdur, bəzi səslər üçün isə hərflər çoxdur, əlifbada Azərbaycan dilində mövcud olmayan səslər üçün (təbii ki, onlar ərəb dilində mövcuddur) hərflər özünə yer almışdır. Onlar hətta əvvəllər ərəb qrafikası əsasında Azərbaycan əlifbası tərtib etməyi təklif edirdi. Tamamilə düz fikirdir.

Yazı işarələrinin – hərflərin bu və ya digər yazı sistemindən götürülməsinin, dilin qrammatik quruluşu bir yana qalsın, hətta fonetik quruluşuna heç bir dəxli yoxdur: bu və ya digər səsi bu və ya digər işarə ilə göstərmək dilin fonetik quruluşunda heç bir dəyişiklik əmələ gətirmir, dilin fonetik quruluşuna heç bir zərər vurmur. Buna görə də Azərbaycan əlifbasının kiril əlifbası qrafikası yaxud latın əlifbası qrafikası, Orxon-Yenisey (göytürk) əlifbası qrafikası yaxud qədim uyğur əlifbası qrafikası əsasında tərtib edilməsinin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna heç bir dəxli yoxdur. Müəyyən əlifba sisteminin (əlifbanın hansı qrafik sistemə əsaslanmasının) qəbul edilməsi sırf siyasi məsələdir. 1939-cu ildə iddia edirdilər ki, latın qrafikası Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına uyğun deyil, buna görə də kiril qrafikasına keçmək lazımdır. Bu, xalqı aldatmaq üçün fırıldaq idi. Əsas məqsəd Azərbaycan xalqını yavaş-yavaş ruslaşdırmaq idi. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının, az qala, bütün qəzetləri yazanda ki, kiril qrafikası Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına uyğun deyil, bu da növbəti bir fırıldaq idi və avam camaat üçün nəzərdə tutulmuşdu.

XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri əlifba islahatçıları öz iddialarına elmi don geyindirmirdilər; sırf praktik

məqsədlərdən çıxış edirdilər. XX yüzilliyin sonlarının əlifba islahatçıları isə iddialarını elmi şəkildə əsaslandırmağa çalışırdılar. Məsələn, filologiya elmləri doktoru, professor Ağamusa Axundov məqalələrindən birində yazırdı ki, kiril əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğun deyil, Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına cavab vermir. Filologiya elmləri doktoru, professor Əziz Əfəndizadə daha irəli gedib iddia edirdi ki, kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir. Sağlam düşüncəni bir anlığa kənara qoyub kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğun olmadığını güman etmək olardı: necə olsa, əlifba işarələri (hərflər) dil işarələri (səslər) ilə əlaqədardır – birincilər ikincilərin yazılı şəklidir, substitutudur. Lakin kiril əlifbasının Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu ilə uyğun olmaması iddiası uşaq məntiqinə belə sığmır. Və belə bir fikrin filologiya elmləri doktoru, professor, dilçi tərəfindən söylənməsi, yumşaq desək, təəccüb doğurur. Lakin bu cür dilçilər tərəfindən hazırlanıb qəbul edilmiş yeni – latın qrafikası əsaslı Azərbaycan əlifbası məndə təəccüb doğurmur: elə mühakimələrin belə məntiqi nəticəsi də olmalı idi. Yeni qəbul edilmiş Azərbaycan əlifbasının hətta son – indi hamı tərəfindən işlədilən variantına diqqət yetirilsə, aşkar gözə çarpır ki, Azərbaycan əlifbası latın qrafikası əsasında yox, latın qrafikası əsasında tərtib edilmiş müasir türk (Türkiyə) əlifbası əsasında hazırlanmışdır: türk əlifbası hazırlanarkən buraxılmış bütün səhvlər Azərbaycan əlifbasına köçürülmüşdür. Bütün latın qrafikalı əlifbalarda, latın əlifbasında olduğu kimi, g işarəsi q səsini, q işarəsi k (ka) səsini, c işarəsi ç səsini bildirir. Azərbaycan əlifbasında isə g işarəsi g səsini, q işarəsi q səsini, c işarəsi c səsini bildirir. Eyni uyğunsuzluğu türk əlifbasında da görürük.

Talışların öz milli, spesifik (məsələn, gürcü və ya erməni əlifbası tipli) əlifbaları olmamışdır. XX yüzilliyin 30-cu illərində talış yazısı yaradıldıqda talışlar latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasından istifadə etmişlər. Lakin bu vəziyyət qısamüddətli olmuşdur – represiya bütün ölkəni bürüdüyü kimi, talışlardan da yan keçməmiş, 30-cu illərin sonu 40-cı illərin əvvəllərində talışca kitab və qəzet nəşri dayandırılmış, məktəblərdə talış dilinin tədrisi dayandırılmış, talış dilində pedaqoji texnikum (seminariya) bağlanmışdı. 1989-cu

ilin mart ayında Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Fondu yanında Respublika Azsaylı Xalqlar İctimai Şurası yaradıldıqdan və mən onun sədri seçildikdən sonra qısa müddətdə respublikada azsaylı xalqların kompakt yaşadığı regionlarda milli mədəniyyət mərkəzləri yaratdım. 1990-cı ilin yayında Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyində azsaylı xalqların kompakt yaşadığı regionlarda I-IV siniflərdə həftədə iki dəfə ana dilində dərs keçilməsi məsələsini qaldırdım və müqavimətsiz keçirdim, çünki bu işin arxasında Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi dururdu; o vaxt respublikada onun qarşısında duracaq heç bir nüfuzlu qurum yox idi. 1992-ci ilin əvvəllərindən milli mədəniyyət mərkəzlərinin orqanı, o cümlədən talış mədəniyyət mərkəzinin orqanı «Tolısı sədo» qəzeti nəşr edilməyə başlandı. Lerik, Astara və Lənkəranda rayon qəzetlərinin bir səhifəsi talış dilində tərtib edilirdi. Talış dilində bədii ədəbiyyat nəşr edilməyə başlandı. Talış əlifbası yaradılması məsələsi gündəliyə çıxdı. Məni Azərbaycan KPMK-ya çağırıb talışlar üçün xüsusi əlifba tərtib etməyi tapşırıqda, mən bu təklifi qəti rədd etdim və dedim.

- Türklər (azərbaycanlılar) hansı əlifbadan istifadə edərlərsə, talışlar da həmin əlifbadan istifadə etməlidir. İndi türklər kiril qrafikalı əlifbadan istifadə edir, biz də həmin əlifbadan istifadə edəcəyik. Türklər latın qrafikalı əlifbaya keçsələr, biz də latın qrafikalı əlifbaya keçəcəyik. Türklər moltanı əlifbasını götürsə, biz də onu götürəcəyik. Birincisi, ona görə ki, talış uşaqlarına dörd əlifbanı – türk (Azərbaycan), rus, xarici (dil) və talış əlifbasını öyrətmək çətin olacaq. İkincisi, ona görə ki, fərqli əlifbalardan istifadə olunması xalqların bir-birindən uzaqlaşmasına, təcrid olunmasına səbəb olur, dillərin öyrənilməsini çətinləşdirir. Azərbaycan dilində olan səslərin dördü – k (ke), g, ö, u səsləri talış dilində yoxdur. Biz bu səsləri göstərən hərfləri atacağıq, talış dilində olan, lakin Azərbaycan dilində olmayan (əslində Azərbaycan dilində həmin səs var, amma əlifbada onun işarəsi yoxdur) k (ka) səsi üçün isə Azərbaycan əlifbasındakı k hərfini qəbul edəcəyik.

Nə qədər ki, Azərbaycan əlifbası kiril qrafikasına əsaslanırdı, talış mətbuatı üçün heç bir problem yox idi.

1992-ci ilin ortalarında iki hadisə baş verdi. Yayda Xalq cəbhəsi hökumət çevrilişi edib hakimiyyət başına gəldi. Mən elə

əzəldən Xalq cəbhəsinin səriştəsiz rəhbərliyini xoşlamırdım. Cəbhəçilər hakimiyyət başına gələndən sonra mən öz ictimai vəzifəmdən imtina etdim. Həmin ilin payızında talış mədəniyyəti mərkəzinin rəhbərliyi də dəyişdi – elə əvvəlki rəhbərlik də ambisiyalı idi, yeni rəhbərlik isə siyasi ambisiyalar irəli sürməyə başladı. Mədəniyyət mərkəzlərinin məqsəd və vəzifələri siyasətlə məşğul olmaq deyildi. Buna görə də mən talış mədəniyyəti mərkəzinin işlərindən də uzaqlaşdım.

Elə bu vaxt Azərbaycanın mədəni həyatında da bir yenilik baş verdi: Azərbaycan əlifbası kiril qrafikasından latın qrafikasına əsasına keçdi. Nə qədər ki, azərbaycanlılar kiril qrafikalı əlifbadan istifadə edirdilər, talış mətbuatı üçün heç bir problem yox idi – talışlar hazır Azərbaycan hərflərindən istifadə edirdilər. Latın qrafikalı əlifbaya keçəndən sonra bu, mümkün olmadı.

Hər şeydən əvvəl, talış mədəniyyət mərkəzinin rəhbərliyi və «Tolısı sədo» qəzetinin redaksiyası (oxu: «Tolısı sədo» qəzetinin baş redaktoru) latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasını düşmənçəsinə qarşıladı və onun qəzetə yolunu bağladı. Mən latın qrafikasına əsasında talış əlifbası tərtib edib onu «Tolışı sədo» qəzetinin 26 yanvar 1993-cü il nömrəsində «Talış əlifbası haqqında» başlıqlı məqalədə təqdim etdim (məqalə bu kitaba əlavə edilir). Qəzet dərhal mənə qarşı səlib yürüşü elan etdi. Əvvəlcə Zahirəddin adlı bir nəfərin təhqirli məqaləsi qəzetdə çap edildi. Mən ona cavab verdim: «Talışın əlifbası varmı?» adlı məqaləm «Tolısı sədo» qəzetinin 15 aprel 1993-cü il nömrəsində dərc edildi (məqalə bu kitaba əlavə olunur). Cavab məqaləmdə mən yazırdım ki, bu mənim talışlara verdiyim ilk və son cavabdır. Dərhal, elə qəzetin həmin nömrəsində baş redaktor Əvəz Sadıxovun daha təhqiramiz məqaləsi dərc edildi. Daha sonra səlib yürüşü davam etdi. Mən sözümün üstündə durub bir daha bu məsələyə qayıtmadım. Mənə qarşı səlib yürüşünün səciyyəsinə və bu yürüşün təşkilatçısı, filologiya elmləri doktoru Əvəz Sadıxovun şəxsiyyəti haqqında təsəvvür yaratmaq üçün onun həmin «Talışın əlifbası varmı?» (mənim məqaləmin başlığının təkrarıdır) məqaləsini də «Talış dilinin fonetikasına» kitabına əlavə edirəm.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası talış dilində istifadə üçün yaramır. Bu, təkcə və başlıca Azərbaycan əlifbasını tərtib edərkən buraxılan səhvlərlə əlaqədar deyildir. Məsələ təkcə həmin səhvlərlə

əlaqədar olsa idi, bir təhər keçinmək olardı. İş bundadır ki, Azərbaycan dilində mövcud olan bəzi səslər talış dilində yoxdur. Deməli, həmin səsləri işarə edən hərflər talış əlifbasına salına bilməz. Ancaq talış dilində elə səslər mövcuddur ki, onların işarələri Azərbaycan əlifbasında işlənən, lakin talış əlifbasına salınmayan hərflərə diakritik işarələr artırmaqla düzəldilməlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində u səsi mövcuddur və o, latın qrafikafı Azərbaycan əlifbasında u hərfi ilə işarə edilir. Talış dilində u səsi yoxdur, deməli, onun Azərbaycan əlifbasındakı işarəsi (u) talış əlifbasına salına bilməz. Hər iki dildə ü səsi vardır, ancaq Azərbaycan əlifbasında bu səsi işarə edən ü hərfini talış əlifbasına salmaq mümkün deyil, çünki hərfin əsası u işarəsi talış əlifbasında yoxdur; olmayan işarəyə diakritik işarə artırmaq məntiqsiz və gülüncdür. Eyni sözü g səsi və hərfi haqqında da demək olar: bu səs Azərbaycan dilində mövcuddur və g ilə işarə edilir. Həmin səs talış dilində yoxdur, deməli, işarə (hərflər) də talış əlifbasına salına bilməz. Amma hər iki dildə ğ səsi mövcuddur. Buna baxmayaraq, onun Azərbaycan əlifbasındakı işarəsini (ğ) talış əlifbasına salmaq olmaz, çünki hərfin əsası – g talış əlifbasında yoxdur. Yenə də yuxarıdakı vəziyyət alınır. Əgər Azərbaycan əlifbasındakı diakritik işarələrin müxtəlif çeşidli və müxtəlif səviyyəli olmasını, yaxın artikulyasiyalı səslərin müxtəlif cinsli hərflərlə işarə edilməsini və həmin hərflərin əlifbadakı düzülüş sırasının (yerlərinin) uzaqlığını da nəzərə alsaq, latın qrafikafı Azərbaycan əlifbasının talış dili üçün yaramadığının səbəbi ap-aydın olar. Mən talış əlifbasını belə təsəvvir edirəm.

Hərflər	Adı	Azərbaycan əlifbası	Hərflər	Adı	Azərbaycan əlifbası
A a	a	a	Q q	ka	k
B b	be	b	L l	le	l
C c	ce	ç	M m	em	m
Č č	če	c	N n	en	N
D d	de	d	O o	o	O
E e	e	e	P p	pe	P
Ə ə	ə	ə	R r	re	R
F f	fe	f	S s	se	S

G g	qa	q	Š š	şe	ş
Ğ ğ	ğa	ğ	T t	te	t
H h	he	h	U u	u	ü
X x	xe	x	V v	ve	v
ı	ı	ı	Y y	ye	y
İ i	i	i	Z z	ze	z
ǰ ǰ	je	j			

Beləliklə, 29 səs üçün 29 işarə qəbul edilir; yaxın artikulyasiyalı səslərin işarəsi qonşudur, ilkin səslərin işarələri birinci, törəmə səslərin işarələri ikincidir; diakritik işarələr bircinsli («quş» işarəsi) və birsəviyyəlidir (hərfin üstündə).

Bu, talışlar üçün ideal əlifbadır. Lakin mən tam əminəm ki, Azərbaycanda heç kim, heç bir hökumət və ya ictimai qurum talışlar üçün bu əlifbanı kompüterdə və ya başqa texniki cihazda hazırlamayacaqdır. Buna görə də mən bu fikirdəyəm ki, talışlar Azərbaycan türklərinin qəbul etdiyi əlifbadan – indi latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasından istifadə etməlidirlər; təbii ki, talış dilində olmayan səslərin işarələrini atmaq, Azərbaycan dilində mövcud olmayan, talış dilində isə işlənən səslərin (əslində bir səs) işarələrini talış əlifbasına salmaq lazımdır. Lakin Azərbaycan türkləri öz əlifbalarını tərtib edərkən o qədər kobud səhvlərə (güman ki, bu səhvlər dilin daxili inkişaf qanunlarını başa düşməməkdən irəli gəlir) yol vermişlər ki, talış əlifbasını tərtib edərkən həmin səhvləri təkrar etmək olmaz. Düzdür, texniki səbəblər üzündən bu səhvlərin hamısından qaçınmaq mümkün olmayacaq. Məsələn, talışlar diakritik işarələrin çoxnovlu olması və hərflərin gah altında, gah üstündə işlədilməsi kimi qüsuru istər-istəməz təkrar etməyə məcburdurlar. Lakin Azərbaycan türklərinin əlifba tərtibində buraxdıqları bəzi qüsurları talış əlifbasında islah etmək lazımdır.

I. Latın qrafikasına əsaslanan bütün əlifbalarda g hərfi q səsini bildirir. Azərbaycan əlifbasında bu hərflər g səsi üçün işlədilir.

Talış dilində g səsi olmadığı üçün talışlar bu hərfi öz vəzifəsində, yəni q səsi üçün işlətməlidirlər.

2. Latın qrafikasına əsaslanan bütün əlifbalarda q hərfi k (ka) səsi üçün işlədilir. Azərbaycan əlifbasında bu hərf q səsi üçün qəbul edilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində q səsi ən çox qalın əsaslı (qalın saitli) sözlərdə işlənir, müasir türk dilində isə həmin mövqedə k (ka) səsi işlənir. Məncə, Azərbaycan türkləri q səsi üçün q işarəsini ona görə qəbul etmişlər ki, türklər qalın əsaslı sözlərdə onu k (ka) səsi kimi tələffüz etsinlər; məsələn: *qadın-kadın, dağlıq-dağlık, qoç-koç* və s. Talış əlifbasında bu işarəni öz səsi üçün, yəni dilarxası k (ka) səsi üçün qəbul etmək, dilönü k (ke) səsinin işarəsini isə atmaq lazımdır.

3. Latın əlifbasında da, latın qrafikasına əsaslanan bütün əlifbalarda da (türk əlifbasından başqa) c hərfi ç səsi üçün qəbul edilmişdir. Yeni Azərbaycan əlifbasında bu hərf c səsi üçün, onun diakritik işarə əlavə edilmiş variantı isə ç səsi üçün qəbul edilmişdir. Bu, kobud səhvdir, çünki ç səsi c səsinə nisbətən ilkindir və c səsi ç səmindən törəmişdir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində c səsi yoxdur. Məlum olduğu kimi, əlifba tərtibinin əsas prinsiplərindən biri də budur ki, ilkin səs daha sadə işarə ilə göstərilməli, əlavə məxrəcli törəmə səs isə həmin hərfə diakritik işarə əlavə etməklə ifadə edilməlidir. Buna görə də talış əlifbasında c hərfini ç səsi, onun diakritik işarəli variantını isə c səsi üçün qəbul etmək lazımdır.

4. Əlifba sistemində, yəni hərflərin sıra düzülüşündə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında yol vermiş nöqsanları talış əlifbasında islah etmək lazımdır. Məsələn, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında sıracə əvvəl c (ç) hərfi gəlir, q və ğ hərfləri isə bir-birindən o qədər aralı düşmüşdür ki, onların bir-birinə bağlılığı unudulmuşdur. Talış əlifbasında, məsələn, əvvəlcə ç (c), sonra c (ç), əvvəlcə q (g), sonra ğ (ğ) işlədilməli və bu prinsip hər yerdə gözlənilməlidir.

Bütün deyilənləri nəzərə alıb talışlar üçün latın qrafikası əsasında əlifbanı bu şəkildə tərtib etmək olar.

Talış əlifbası

Hərf	Adı	Azərbaycan əlifbası	Hərf	Adı	Azərbaycan əlifbası
A a	a	a	Q q	qa	k
B b	be	b	L l	le	l
C c	ce	ç	M m	me	m
Ç ç	çe	c	N n	ne	n
D d	de	d	O o	o	o
E e	e	e	P p	pe	p
Ə ə	ə	ə	R r	re	r
F f	fe	f	S s	se	s
G g	ge	q	Ş ş	şe	ş
Ğ ğ	ğe	ğ	T t	te	t
H h	he	h	U u	u	ü
X x	xe	x	V v	ve	v
İ i	i	ı	Y y	ye	y
İ i	i	i	Z z	ze	z
J j	je	j			

FONETİKA

Giriş

Talış dilinin fonetikasi haqqında İranda tədqiqat aparılıb-aparılmaması mənə məlum deyildir. Son zamanlar rus dilçiliyində talış dilinin fonetikasi sahəsində rus dilçilərindən B.V.Miller, V.S.Sokolova və L.A.Pireiko tədqiqat aparmışlar. Mənə məlum olduğuna görə, talış dilinin fonetikasi haqqında, 1931-36-cı illərdə orta məktəblər üçün nəşr edilmiş dərslikləri çıxsaq, Azərbaycan dilçiliyində də heç bir əsər yazılmamışdır.

Talış dilinin fonetikasi haqqında az-çox tam əhatəli məlumat B.V.Millerin «Talış mətnləri» (B.V.Miller, «Талышские тексты», М., 1930) əsərinin giriş hissəsində rast gəlirik. Müəllif talış dilində 10 saitin – a, **ā**, **ā**, i, **ī**, e, **ē**, o, **ō**, u saitlərinin işləndiyini göstərir və onların təxmini fonoloji xüsusiyyətlərini izah edir. O, a, i, **ī**, **ē**, o səsələrinin fonem olduğunu qeyd edir, e səsinin fonem olub-olmadığı haqda bir söz demir, qalan dörd səsi fonemin variantları hesab edir. Saitlərin uzun-qısalığından danışarkən B.V.Miller belə bir nəticəyə gəlir ki, saitlərin uzun yaxud qısa tələffüz edilməsi talış dilində fonoloji səciyyə daşımır. Əsərdə samitlər də sadalanır və onların qısa səciyyəsi verilir.

Beləliklə, B.V.Miller talış dilinin fonetik sistemi haqqında ilkin təsəvvür yarada bilir. Lakin müəllif özü də etiraf edir ki, talış dilinin fonetikasında, xüsusən vokalizm sahəsində bir sıra aydın olmayan məqamlar vardır. Müəllif göstərir ki, məsələn, əsərdə talış dilinin fonem tərkibi təqribi müəyyənləşdirilmişdir, bəzən bu və ya digər saitin hansı fonemin variantı olduğunu müəyyənləşdirmək çətinidir.

Talış dilinin fonetikasi haqqında, B.V.Millerin məlumatından sonra, zamanca ikinci məlumat V.S.Sokolovanın əsərində rast gəlirik. O, 1948-ci ildə talış dilinin fonetikasi sahəsində tədqiqat aparmış və tədqiqatının nəticəsini «İran dillərinin fonetikasi sahəsində yeni məlumatlar»¹ adlı məqalə şəklində çap etdirmişdir.

¹ В.С.Соколова. Новые сведения по фонетике иранских языков. Сб. «Иранские языки», М.-Л., 1950, стр. 5-28. Мəqalənin 14-20-ci səhifələri talış dilinin fonetikasına həsr edilmişdir.

Həmin məqalədə altı səhifə talış dilinin fonetikasına, daha doğrusu, fonemlər sisteminin tədqiqinə həsr edilmişdir. Sonralar həmin məqalə artıq genişləndirilmiş şəkildə – on dörd səhifə həcmində müəllifin «İran dilləri fonetikasına dair oçerklər»¹ adlı kitabına daxil edilmişdir. Fonemlərin izahındakı bəzi sıracı yerdəyişməni (hansının əvvəl, hansının sonra) nəzərə almasaq, birinci oçerkdə deyilənlər ikinci oçerkdə eynilə təkrar edilir, lakin bəzi fərqlər də vardır; məsələn, e saiti haqqında birinci oçerkdə «основное звучание – 3-я ступень подъема сверху (закрытое «е»)», (səh.19), ikinci oçerkdə «основное звучание-закрытое «е», на 4-й ступени подъема» (səh. 105) deyilir.

Hər iki oçerkdə müəllif talış dilində 7 sait fonemin olduğunu göstərir: i, e, ə, a, o, u (**ü**), ı (mən işarələri yeni talış əlifbasında qəbul edildiyi kimi göstərirəm). Sonra müəllif hər sait fonemin işlənmə yerinə, sözdəki mövqeyinə və dialekt fərqi görə təzahür edən variantlarını izah edir. Bəzən belə variantların sayı, məsələn, ı səsində olduğu kimi, beşə çatır. Hər iki oçerkdə talış dilinin konsonantizmi (samitlər sistemi) haqqındakı məlumat saitlər sistemi (vokalizmi) haqqındakı məlumatdan azdır. Mən V.S.Sokolovanın bu və ya digər fonem haqqında dediklərini burada təhlil etmək istəmirəm, çünki bu və ya digər fonemdən danışarkən həm V.S.Sokolovanın, həm də digər müəlliflərin həmin fonem haqqında söylədikləri fikirlərə toxunacaq, ya qəbul, ya da təkzib edəcəyəm.

Talış dilinin fonetikasının tədqiqinə L.A.Pireykonun da əsərlərində rast gəlirik. O, «Talış dili» adlı oçerkində talış dilinin fonetikasi haqqında iki səhifəlik məlumat verir. Oçerk azacıq dəyişikliklə «SSRİ xalqlarının dilləri» toplusunun birinci cildinə² və L.A.Pireykonun tərtib etdiyi «Talışca-azərbaycanca lüğət»³ adlı əsərə daxil edilmişdir. Müəllifin talış dilinin fonetikasi haqqındakı mühakimələri orijinal səciyyə daşımır, hətta vokalizm və konso-

¹ Очерки по фонетике иранских языков. М.-Л., 1953; «Талышский язык», стр. 104-117.

² Л.А.Пирейко. Талышский язык. «Языки народов СССР, I, Индоевропейские языки». М., 1966, səh. 303-304.

³ Талышско-русский словарь, М., səh. 322-324.

nantizm haqqındakı cədvəl-sxemləri eynilə V.S.Sokolovanın «Очерки по фонетике иранских языков» adlı əsərlərindən götürülmüşdür. L.A.Pireyko oçerkin birinci variantında u saitini talış dili üçün fonem, ü saitini isə onun varianta hesab etdiyi halda (bax: «SSRİ xalqlarının dilləri», səh. 303), ikinci variantda ü saiti fonem hesab edilir (bax: «Talışca-rusca lüğət», səh. 322), u saiti isə heç xatırlanmır. Mən müəllifin ikinci mövqeyini haqlı hesab edirəm.

Talış dilinin fonetikasını haqqında hələlik ən geniş və ən mükəmməl məlumatı, heç şübhəsiz, B.V.Miller «Talış dili»¹ adlı əsərində verir. Müəllif talış dilinin vokalizmi və konsonantizmi haqqında geniş və əhatəli məlumat verir, talış dilindəki sait fonemləri və onların işlənmə yerinə, mövqeyinə görə təzahür edən variantlarının tədqiq və təhlil edir, talış dilindəki vurğu məsələsinə toxunur. B.V.Miller fonetikadan əlavə və ondan əvvəl talış dilinin yazısı haqqında (səh. 25-31), talış dilində çap edilmiş əsərlərin orfoqrafiyası, fonemlərin təqdim edilməsi, talış yazısında rus sözlərinin və başqa xarici dillərdən alınan sözlərin tərtib edilməsi haqqında ətraflı məlumat verir.

Fonemə sözün maddi (səs) cildini dəyişən və onda leksik-semantik dəyişiklik (yeni məna) yaradan ən kiçik dil vahidi kimi baxsaq, onda deyə bilərik ki, talış dilində yeddi sait fonem (a, ə, e, i, ı, o, ü) və iyirmi iki samit fonem (b, v, g, ğ, d, j, z, y, q, l, m, n, p, r, s, t, f, x, h, ç, c, ş) mövcuddur.

İndiyədək talış dilinin fonetikasını haqqında tədqiqat aparənlər bu dili ya bilməmiş, ya da tədqiqat üçün qısa müddət talışda olmuş, əsər yazmaq üçün talış dilini «öyrənmişlər». Təbii ki, belə öyrənmə prosesində yad dilin artikulyasiyasını tam şəkildə demirəm, heç yarımçıq da mənimsəmək olmaz. Tədqiqatın informatorun tələffüzü əsasında qurulması isə etibarlı mənbə deyildir, çünki, əvvələn, informatorun tələffüzü düz olmaya bilər, ikincisi, tədqiqatçı tələffüzü (səsi) düzgün qavramaya bilər. Məhz bunun nəticəsidir ki, eyni bir tədqiqatçı (məsələn, L.A.Pireyko) bir əsərində bir səsi (məsələn, u səsini) fonem, ona oxşar səsi (məsələn, ü səsini) onun variantı, digər əsərində isə əksinə qəbul

edir. Mən bu fikirdəyəm ki, talış dilində fonem səslərinin sayının artırılması yaxud azaldılması da (bəzi tədqiqatçılar talış dilində g səsinin və dilönü k samitinin olduğunu, bəzi tədqiqatçılar isə dilərxası k samitinin olmadığını iddia edirlər; fikir ayrılıqları ilə yeri gəldikcə tanış olacağıq) dili bilməməkdən irəli gəlir.

Mən talış dilinin fonemlər sistemi haqqında əsər yazarkən təkcə bir tədqiqatçı kimi bacarığıma yox, əlavə olaraq talış dilinin daşıyıcısı kimi dil intuisiyasına da arxalanmışam. Əlbəttə, talış dilinin fonetikasını tədqiq edərkən təkcə talış olmağımdan (məni müəyyən güzəştə talış hesab etmək olar, belə ki mənim atam talış, anam türkdür, ailəmizdə azərbaycanca danışmışlar, anadan olduğum və orta məktəbi bitirdiyim Lənkəran şəhərinin mühiti türkdilli olmuşdur, orta məktəbi Azərbaycan dilində oxumuşam, universitetin filologiya fakültəsində də Azərbaycan dilində oxumuşam, bir türkoluq kimi də bütün ömrüm boyu türk dillərinin ən qədim dövrlərdəki vəziyyətinin tədqiqi ilə məşğul olmuşam) və dil intuisiyasından çıxış etmək olmazdı. Buna görə də mən canlı talış danışığı dilindən – müdaxilə etmədən talışların danışığılarından da istifadə etmişəm.

Talış dilində saitin uzun yaxud qısa tələffüz edilməsi fonematik səciyyə daşımır. Bu dildə saitin uzunluğunu vurğunun təsirindən ayırmaq çətindir. Talış dilində elə bir sait fonem tapmaq çətindir ki, o, vurğulu yaxud vurğusuz olmasından, ondan əvvəl yaxud sonra gələn hecadakı saitin vurğulu yaxud vurğusuz olmasından, hətta sadəcə tutduğu mövqedən (sözün əvvəlində, ortasında yaxud sonunda işlənməsindən) asılı olaraq, kəmiyyətə müxtəlif varianta malik olmasın.

Digər tərəfdən, saitlərin tələffüzü xeyli dərəcədə onunla əlaqədə olan samitin tələffüzündən, əmələgəlmə yerindən, kar yaxud cingiltili olmasından da asılıdır. Dilçilik ədəbiyyatında saitlərin keyfiyyətinin samitlərin keyfiyyətinə təsirindən söhbət gedir. Məsələn, L.A.Pireyko yazır ki, «samitlərin keyfiyyətinin saitlərdən asılılığı talış konsonantizminin ümumi xüsusiyyətidir: Ənsıra saitlərinin yanında onlar daha yumşaq (bu mövqedə q (k) və g (q) xüsusilə yumşaq tələffüz edilir) səslənir, arxasına saitlərinin yanında isə qalın səslənir. Uvulyar x, h (samitləri) saitlərin bu

¹ B.V.Миллер. Талышский язык, М., 1953, səh. 32-70.

təsirinə məruz qalmır».¹ Dilçilik ədəbiyyatında samitlərin də saitlərə, onların tələffüzünə təsiri haqqında fikirlərə də təsadüf edilir. Məsələn, talış dilinin ən yaxşı tədqiqatçısı B.V.Miller yazır: «Saitlərin kəmiyyətinə onları əhatə edən samitlərin bir qədər az, lakin hər halda nəzərə cərpacaq dərəcədə təsiri olur, bu saitin kəmiyyət xarakteristikasına əlavə təsir edir».² Deməli, talış dilində sait və samitlər bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərərək tələffüzün «qalın» yaxud «incələşməsinə», ağız boşluğunun ön tərəfinə (önsıra yaxud dilönü) yaxud arxa tərəfinə (arxa-sıra yaxud dilarxası) çəkilməsinə səbəb olur. Məsələn, *gi* sözündəki *g* samiti dilarxası samitdir, lakin sonra gələn önsıra (*incə*) *i* saitin təsiri ilə «incələşib» dilönü Azərbaycan dilindəki *g* samiti kimi tələffüz edilir; yaxud *qü* sözündəki *ü* saiti önsıra (*incə*) saitidir, lakin əvvəl gələn dilarxası *q* samitinin təsiri ilə «qalınlaşır» və dilin arxasına doğru çəkilmiş vəziyyətdə tələffüz edilir.

Saitlərin uzun tələffüz edilməz yalnız bəzi məlum şəraitdə aydın hiss edilir. Məsələn, sait vurğulu olduqda, yaxud açıq hecada, yaxud novlu samitlə bitən qapalı vurğulu hecada, yaxud uzunluq iki monofonq (təkavazlı) saitin birləşməsinin nəticəsi olduqda, yaxud diftonq (cütavazlı) sait monofonq saitə çevrildikdə, yaxud söz daxilində samit səs düşdükdə sait uzun tələffüz edilə bilər. Bir sözlə, saitin uzun tələffüz edilməsi bir sıra konkret şəraitdən asılıdır.

Saitlərin uzun tələffüzü bəzi fizioloji amillərlə də, məsələn, labiallaşma və dil əzələlərinin gərginlik dərəcəsi ilə də əlaqədardır.

Talış dilində saitlərin sintaktik uzunluğu da müşahidə edilir: son açıq hecada fasilə verildikdə yaxud cümlənin sonunda (buna dilçilik ədəbiyyatında mütləq sonluq da deyilir) sait fonem uzun tələffüz edilir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sait fonemin uzun yaxud qısa tələffüz edilməsi, sait və ya samit fonemin «qalınlaşması» yaxud «incələşməsi» talış dilində fonematik səciyyəli deyildir, yəni sözlərdə leksik və ya qrammatik dəyişikliyə səbəb olmur.

¹ *Талышско-русский словарь, səh. 323.*

² *Б.В.Миллер. Талышский язык, səh. 32.*

Daha bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirəm: talış dilində *i* saiti bəzən reduksiya uğrayıb tam itmək dərəcəsinə qədər gəlir.

Talış dilinin sait və samitlər sistemi bir sıra dilçilər tərəfindən, hər halda, tədqiq edilmişdir, vurğu haqqında B.V.Millerin qeydləri vardır.¹ Lakin talış dilində ahəng qanunu məsələləri, saitlərlə samitlərin qarşılıqlı münasibətləri, intonasiya, fonetik hadisə və qanunlar hələlik tədqiq edilməmişdir.

Saitlər sistemi

Talış dili fonetikasının zəif öyrənilməsi, saitlərin işlənmə yerinin onların tələffüzünə təsiri nəticələrinin, habelə saitlərlə samitlərin qarşılıqlı münasibətlərinin saitlərin tələffüzünə təsiri nəticələrinin tədqiq edilməməsi səbəbindən müxtəlif tədqiqatçılar talış dilindəki saitlərin sayını müxtəlif cür göstərirlər. Hətta eyni bir şəxs müxtəlif illərdə çap edilmiş əsərlərində talış dilindəki saitlərin sayını müxtəlif cür göstərir. Məsələn, B.V.Miller 1930-cu ildə nəşr edilmiş «Talış mətnləri» əsərində 10 sait (*a, ä, ə, i, ı, e, ü, o, ö, u*), 1953-cü ildə nəşr edilmiş «Talış dili» kitabında 7 sait (*i, e, a, ə, o, u, ı*) göstərir, lakin azacıq sonra bu siyahıya bir dodaqlanan *o* saitini, habelə *ü* və *ö* saitlərini də əlavə edir. Nəticədə yenə də 10 sait alınır. V.S.Sokolova 1950-ci ildə yazdığı oçerkdə talış dilində *i, e, ə, a, o, u, ı* (7 sait) saitlərinin mövcud olduğunu göstərir, ancaq 1953-cü ildə nəşr etdirdiyi oçerkində bu siyahıya *ü* saitini də əlavə edir. L.A.Pireyko 1966-cı ildə talış dilində 8 saitin – *i, e, ə, a, o, u (ü), ı* fonemlərinin (V.S.Sokolovanın tam təsiri hiss edilir, hətta verilmiş cədvəl-qrafik də onun 1953-cü ildə nəşr edilmiş və L.A.Pireykonun 1966-cı ildə öz əsərinə köçürdüyü cədvəl-qrafikin eynidir, lakin *u* saitinin yeri boş saxlanmışdır) mövcud olduğunu göstərir.

Müasir talış dilində 7 sait fonem mövcuddur; danışıq dilində saitlərin sayına gəlincə, bunlar sait fonemlərdən çoxdur. Talış dilində bu sait fonemlər vardır: *a, ə, e, i, ı, o, ü.*

¹ *Б.В.Миллер. Талышский язык, səh. 68-70.*

- a – arxasına (qalın), açıq (geniş), dodaqlanmayan saitdir.
- ə – önsıra (incə), açıq (geniş), dodaqlanmayan saitdir.
- e – önsıra (incə), açıq (geniş) dodaqlanmayan saitdir.
- i – önsıra (incə), qapalı (dar), dodaqlanmayan saitdir.
- ı – ortasına (qarıışıqsıra, lakin qalın), qapalı (dar), dodaqlanmayan saitdir.
- o – arxasına (qalın), açıq (geniş), dodaqlanan saitdir.
- ü – ortasına (qarıışıqsıra, lakin incə), qapalı (dar), dodaqlanan saitdir.

a fonemi

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti talış dilində a və ə sait fonemlərini ayırmır, onları a foneminin irəli çəkilməmiş (yəni, önsıra) və geri çəkilməmiş (yəni, arxasına) variantları hesab edirlər. Məsələn, B.V.Miller bu fonemi hətta belə bir yarımbaşlıq altında izah edir: «a fonemi və a tipli fonetik variantlar».¹ Müəllif bu səsin təhlilinə geniş yer verir, a foneminin və onun fonetik variantlarının təzahür formalarını ən kiçik təfərrüatına qədər dəqiqliklə şərh edir. Lakin sona qədər bu fikirdə qalır ki, talış dilində bir a fonemi mövcuddur və bu fonem adi a və ə, habelə uzun ə variantlarına malikdir. Düzdür, tarixi baxımdan talış dili üçün, həm də təkə talış dili üçün yox, dünyanın bir sıra, o cümlədən hind-Avropa (talış dili də bu dil ailəsinin İran qrupuna daxildir) və türk dilləri üçün ə səsi (fonemi) a səsinə (fonemindən) törəmişdir, lakin müasir talış dilində a və ə müstəqil sait fonemlərdir, çünki bunlar fonetik müxalifət təşkil edir, bir sıra fərqli fonematik xüsusiyyətlərə, o cümlədən sözün maddi cildini və semantik mənasını dəyişmək qabiliyyətinə malikdir; məsələn: *sa* «yüz» - *sə* «baş», *da* «on» - *də* «dər», *ha* «hər, bəli» - *hə* «eşşək», *qa* «etmək» - *qə* «ev», *va* (vanq) «qışqırıq, çağırış» - və «qabaq, ön», *marde* «öldü» - *mərde* «mərddir, igiddir», *baba* «baba» - *bəbə* «uşaq». Məlum olduğu kimi, fonetik müxalifət

¹ B.V.Миллер. Талышский язык, səh. 38.

təşkil edən, sözün maddi cildini və leksik-semantik mənasını dəyişən belə səslər fonem adlanır.

Buna görə də V.S.Sokolova və L.A.Pireyko haqlı olaraq a və ə saitlərini iki müxtəlif fonem hesab edirlər.

Talış dilinin ən yaxşı tədqiqatçısı B.V.Miller a saitini belə səciyyələndirir: «a fonemi və a tipli fonetik variantlar. Bu, dilin önündə yaranan, aşağı qalxımlı (*fə*) fonemdir. Əsasən – bu, qısa səsdir. Onun kəmiyyəti və keyfiyyəti hər şeydən yaxşı vurğulu açıq hecəyə təzahür edir. ... Açıq vurğusuz heca mövqeyində a öz keyfiyyətini qoruyub saylayır. ... Hətta qapalı vurğusuz hecanın ön zəif fonetik vəziyyətində a öz keyfiyyətini qoruyub saxlayır. ... Beləliklə, a fonemini nisbətən sabit saitlər kateqoriyasına aid etmək olar. Vurğusuz mövqedə, görünür, bu fonem öz keyfiyyətinə görə vurğulu mövqedəkindən az fərqlənir, kəmiyyətcə ixtisar olunsada da sıfır səşə qədər reduksiyaya uğramır... Akustik baxımdan təmiz açıq a rus dilindəki vurğulu a səsinə uyğundur, lakin bu uyğunluq ancaq təxminidir... Ümumiran vokalizminin tarixi sistemində a təsadüflərin ən çoxunda yeni fars dilinin, məlum olduğu kimi, indi çox dar tələffüz edilən qısa a səsinə uyğun gəlir... Bununla yanaşı a səsinin üstəlik *ä* variantı da mövcuddur. Talış orfoqrafiyası önsıra a səsinə olduğu kimi onu da latın ə işarəsi ilə verir. Bu variantı fizioloji baxımdan önsıra saiti kimi müəyyənləşdirmək olar, lakin o, a səsinə nisbətən daha çox önə doğru çəkilməmişdir, qalxımın ikinci dərəcəsinədir... Bu variantda o qədər də tez-tez təsadüf edilmir, talış nitqinə, güman ki, Azərbaycan dili vokalizminin təsiri altında daxil olmuşdur. Sözün sonunda açıq hecəyə vurğu altında *ä* səsi a səsinə keçə bilər, bu zaman *ä* və a səslərini ayırd etmək o qədər də asan deyildir...»¹ Ayırı-ayrı yerlərdən götürdüyümüz bu parçalarda əslində a foneminin deyil, ə foneminin səciyyəsi verilir. Daha sonlarda B.V.Miller a foneminin yeni variantını təqdim edir: «Arxasına (a) a fonemi. «Talış mətnləri»ndə» biz *ä* işarəsi ilə o səsinə o səsinə keçid təşkil edən, ingilis dilinin *law*, *awe*, *all* sözlərindəki saite yaxın labiallaşmış səsi göstərmişdik, fizioloji baxımdan onu

¹ B.V.Миллер. Талышский язык, səh. 38-39.

dilin arxasında əmələ gələn və aşağı qalxımlı səs kimi müəyyənləşdirmişdik. Biz o zaman onun mövcudluğunu dodaq samitindən sonrakı və *rd* qrupundan qabaqdakı mövqedə təsbit etmişdik: *barde* «aparmaq», *marde* «ölmək», *aşmarde* «saymaq», *asbarde* «tapşırmaq»; bu sözlərdə daha qüvvətli labiallaşmada biz səsi eşitmişdik: *morde*, labiallaşmasız isə *a* səsi eşitmişdik: *varde*, *harde*. Biz eləcə də qeyd etmişdik ki, *a* səsi müəyyən qədər uzunluq təəssüratı yaradır və onu ümumiyyətlə *a* foneminin variantı kimi müəyyənləşdirmişdik.

Bizim *a* saiti üzərindəki bu müşahidələrimiz aşkar surətdə kifayətedici deyildi və əsaslı surətdə yenidən baxılmanı tələb edirdi... talışlar özləri latınlaşdırılmış əlifbada *a* səsi üçün iki hərf daxil etməyi lazım bildilər, məhz dilin arxasına doğru yaranan səs üçün *a* və dilin önünə doğru yaranan *a* üçün isə *ə* işarəsi... dilin arxasına doğru yaranan *a* səsi təkcə kəmiyyətinə görə deyil, həm də keyfiyyətinə görə dilin önünə doğru yaranan *a* səsindən fərqlənir və *o*, müəyyən fonetik vəziyyətlərdə təzahür edir...»¹ Sonra müəllif 12 müxtəlif mövqedə arxasına *a* foneminin təzahürünü müəyyənləşdirir. Əlbəttə, bu mövqeləri müəyyənləşdirmək böyük müşahidəçilik qabiliyyəti və ağır zəhmət tələb edir. Buna görə də müəllifin əməyinə yüksək qiymət vermək lazımdır. Lakin, məncə, talış dilində iki müxtəlif artikulyasiyaya (məxrəcə) malik olan və fonematik müxalifət təşkil edən *a* və *ə* fonemlərinin mövcudluğunu təsdiq yaxud sübut etmək üçün bu qədər əziyyət çəkmək lazım deyildir. Onu da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, bu qədər ağır zəhmətdən sonra B.V.Miller yenə də qəti nəticəyə gələ bilmir ki, onun tədqiq etdiyi bu səs talış dilində açıq, arxasına *a* fonemidir yaxud *a* foneminin yarımçıq, arxaya doğru çəkilmiş və *o* fonemə yaxın bir səsi ifadə edən variantıdır.

B.V.Miller *a* foneminin üçüncü bir variantının da talış dilində mövcudluğunu qeyd edir: «Törəmə mənşəli uzun *a* (*ā*). Sözün daxilində müxtəlif növlü kipləşmə nəticəsində ya arxasına, ya da önsıra yaranmaya malik törəmə mənşəli uzun *a* (fonemi) təzahür edir».² Bundan sonra talış dilində hansı mövqedə

ixtisarların mümkün olduğunu və sait səsin uzunluğunun yarandığını göstərir. Məlum olur ki, müəllif törəmə mənşəli uzun *a* deyində yenə də iki səsi – *a* və *ə* fonemlərini nəzərdə tutur; bunu onun izahatı və gətirdiyi nümunələr də sübut edir: «Bu birləşmə artıq bizə məlum olan iki fonemi – önsıra *a* və arxasına *a* – əmələ gətirir. Lakin arxasına *a*, görünür, *a* (fonemindən) kəmiyyətcə də, keyfiyyətcə də heç bir şeylə fərqlənmirsə və, beləliklə, onunla uyğun gəlsə, birləşmə nəticəsində yaranan törəmə mənşəli önsıra mövqeli *a* (fonemi) uzunluğuna görə fərqlənir, halbuki ilkin *a* (fonemi) həmişə qısadır. Beləliklə, törəmə *a* (səsinin) uzunluğu *a* (səsinin) bu iki növünü ciddi ayıran əlamətdir».¹ B.V.Millerin bütün bu dediklərindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, müəllif *a* səsindən danışarkən qısa *a* və *ə*, habelə uzun *a* və *ə* fonemlərini, hələ üstəlik *a* və *o* səsləri arasında keçid təşkil edən bir səsi nəzərdə tutur.

V.S.Sokolovanın talış dilinin fonetikasi haqqındakı oçerkləri B.V.Millerin «Talış mətnləri»ndə sonra, «Talış dili» kitabından əvvəl nəşr edilmişdir. Müəllif lap əvvəldən *ə* və *a* fonemlərini fərqləndirir, bunları iki ayrıca fonem kimi qəbul edir, birincini *a*, ikinci *ā* işarəsi ilə göstərir. Müəllif *a* fonemi haqqında yazır: «*ā* foneminin diapozonu dodaqlanmayan arxasına aşağı qalxımlı saiddən ta dodaqlanan arxasına ikinci qalxımlı saiddə dəyişir. Ayrı-ayrı hallarda (şivələr üzrə və fərdlərdə) *ā* fonemi üçüncü dərəcəli qalxıma, yəni rus dilinin *o* səsinin qalxımına yüksələ bilər. Əsas səslənmə tipi – birinci və ikinci pilləli qalxım arasındakı dodaqlanan saiddir (*ā* səsinin variantı).

Arxasına dodaqlanmayan variant əsasən açıq hecalarda dilarxası *q* və *g* saitləri ilə qonşuluqda, xüsusən farınqal *h* səsi ilə qonşuluqda təzahür edir. Lakin bunların aydın tələffüzündə bu hallarda da yüngül dodaqlanma baş verir.

Bunun əksi olan, daha qapalı, dodaqlanan variant qapalı hecalarda təzahür edir... Qapalı hecalarda *ā* ümumiyyətlə bir qədər daha qapalıdır və açıq hecalardakına nisbətən daha çox *o*

¹ B.V.Миллер. Талышский язык, сәһ. 39.

² Yenə orada, сәһ, 41.

¹ B.V.Миллер. Талышский язык, сәһ. 41

səsinə yaxınlaşır. Qapalı hecalarda burun samitlərindən əvvəl **ǎ** səsi çox güclü nazallaşa bilər.

ǎ foneminin səslənməsindəki göstərilən dəyişikliklər məcburi deyildir və aydın tələffüz zamanı əsas variant (**ǎ**) bərpa edilir. Demək olar ki, fərdi nitqdəki keyfiyyətinə görə o, nisbətən sabitdir. Lakin o, şivələr üzrə geniş tələffüz diapazonuna malikdir: şivədən şivəyə **ǎ** (foneminin) əsas tipinin səslənməsi dəyişir...

Kəmiyyət cəhətdən **ǎ** fonemi tam sabitdir, heç bir mövqedə o, elə bir gözədəyən dəyişikliyə uğramır...

Beləliklə, talış dilində tarixi qısa *a* foneminin iki fonemə: **ǎ** və *a* fonemlərinə parçalanması baş vermişdir».¹

L.A.Pireyko, başqa səslər kimi, *a* foneminin fonetik və fonematik xüsusiyyətlərindən bəhs etmir.

Deyilənlərdən nə nəticə çıxarmaq olar? B.V.Miller və V.S.Sokolovanın söylədiklərindən aydın olur ki, rus dilçiliyində talış dilində fonoloji müxalifət baxımından iki fərqli fonemin – *a* və **ǎ** fonemlərinin mövcud olduğu hələ qəti qəbul edilməmişdir. Bundan əlavə, hər iki müəllifin dediklərindən belə çıxır ki, talış dilindəki *a* fonemi *a* səsinə daha çox **ǎ** səsinə yaxın tələffüz edilir; bunu hər iki müəllifin *a* işarəsinin üstünə xüsusi bir deyrekretik işarənin (**o**) qoyması da təsdiq edir.

Talış dilində *a* saiti müstəqil fonemdir. O, dilin arxasında yumşaq damaqda tələffüz edilir və tələffüz zamanı dilin kütləsi azacıq yuxarı qalxsada ağız boşluğu açıq olur. Bu baxımdan *a* foneminin talış dilindəki tələffüzü Azərbaycan dilindəki tələffüzündən o qədər də fərqlənmir. Lakin bununla yanaşı talış dilində *a* foneminin özünəməxsus tələffüz xüsusiyyətləri də vardır: *a* foneminin tələffüzündə azacıq dodaqlanma, dodaqlanan *o* foneminə meylectmə hiss edilir. Bu meyl Lənkəran dialektində zəif, Astara dialektində isə aşkar hiss edilir. *a* foneminin dodaqlanma çalarımı təkcə millətcə talış olanların nitqində hiss etmək olur, talış olmayanların talışca nitqində isə hiss edilmir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, millətcə talış

olanların azərbaycanca nitqində də *a* foneminin dodaqlanma çaları özünü aşkar etdirir.

ǎ fonemi

B.V.Millerin *a* foneminin irəli çəkilmiş (önsıra) variantı haqqında söylədikləri və mənim artıq yuxarıda şərh etdiyim fikirləri **ǎ** foneminin ünvanına yazmaq olar. Müəllif **ǎ** səsinə müstəqil fonem hesab etməsə də, onu yalnız *a* foneminin irəli çəkilmiş variantı saysa da onun özünün izahından aydın olur ki, **ǎ** səsi *a* foneminin irəli çəkilmiş variantı deyil, müstəqil fonemdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, bu iki səsi bir fonem hesab etməkdə B.V.Milləri o qədər də qınamaq olmaz, çünki o, talış dilini bilməmişdir, yalnız talış dili sahəsində tədqiqat aparmaq üçün və tədqiqat aparmağa kifayət edəcək dərəcədə bu dili öyrənmişdir. Tədqiqat üçün dil materiallarını yerli informatorlardan toplamışdır. Onlar isə tədqiqatçıya dəqiq olmayan informasiya da verə bilərdilər. Belə yanlış informasiyalardan biri də özünü bunda göstərə bilirdi ki, ümumtalış dilində **ǎ** səsi ilə tələffüz edilən bəzi sözlər Astara dialektində *a* səsi ilə tələffüz edilir; məsələn, ümumtalış *çəş*, «göz» sözü Astara dialektində *çaş*, *şəş* «altı» sözü *şaş* şəklini alır. Bu tipli nümunələr müəllifi bu qənaətə gətirə bilirdi ki, **ǎ** və *a* səsləri talış dilində fonoloji müxalifət yaratmır, sözün maddi cildini dəyişmir və onda leksik-semantik mənə dəyişikliyi əmələ gətirmir. Deməli, talış dilində **ǎ** müstəqil fonem deyil, *a* foneminin irəli çəkilmiş variantıdır.

V.S.Sokolova və L.A.Pireyko **ǎ** və *a* fonemlərini ayırır, onları müstəqil fonem kimi qəbul edirlər, lakin L.A.Pireyko **ǎ** və *a* fonemlərini tamamilə və qəti şəkildə fərqləndirirsə, lüğətində və qrammatik oçerkində (hər ikisində) gətirdiyi nümunələrdə bu iki fonemi müstəqil qrafemlərlə verirsə, V.S.Sokolova bu fonemləri bir qrafemlə göstərir və tez-tez onları bir fonemin irəli və arxaya çəkilmiş variantları hesab edir. Bunu onun **ǎ** (onun oçerkində *a* işarəsi ilə göstərilir) foneminə verdiyi izahat da sübut edir: «*a* foneminin diapazonu

¹ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, сәһ. 106-108.

neytral a səsinə (rus dilinin iki qalın samiti arasındakı vurğulu a kimi) ön sıranın ikinci pilləli qalxımlı səsinə (ingilis dilinin æ səsi kimi) kimi tərəddüd edir. Əsas səslənməsi – tacik dilindəki a («a») tipli ön sıra aşağı qalxımlı səsdür. Nitqin bütöv üslubunda bu variant fonetik variantların əksəriyyətində tələffüz edilir: *bəs* (mən V.S.Sokolovın gətirdiyi bütün nümunələri yeni talış əlifbasının işarələri ilə verirəm; müəllif a işarəsi ilə ə səsinə nəzərdə tutduğu üçün mən bu səsi yeni əlifbanın ə hərfi ilə verirəm – Ə.R.) «bəs», *dədə* «ata», *əv* «o», *ətr* «ətir», *səy* «aldı», *sə* «baş» və s.

ə variantı, adətən, bu hallarda təzahür edir: 1) dilarxası və uvulyar samitlərin qonşuluğunda: *ka* «ev», *xaba* «xəbər», *vaxt* «vaxt, zaman»; 2) sözün sonunda ə fonemi a foneminin variantına normal şəkildə can atdıqda, lakin daha səliqə ilə tələffüz edildikdə daha ön variant bərpa edilir: *sə/sa* «baş», *qisəl/qisa* «kisə», *purnə/purna* «buzov», *ışdə/işda* «öz», *vırə/vıra* «yer»: 3) a variantının baş verməsinin üçüncü halı – arxasına saitlərinin (a, o, u təsiridir, hətta onlar ə səsi ilə bilavasitə qonşu olmasa da: *ğuvva*, «qüvvə, güc», *roada* «yolda», *qəşon* «qollar», «qanadlar», qatto «kəndxuda»).

Əks, yəni a foreminin ifrat ön variantı – «æ» variantı dilortası partlayan q və g samitlərindən sonra olan mövqedə baş verir (müəllif üç nümunə gətirir, mən həmin nümunələri vermək istəmirəm, çünki hər üç nümunə səhvdir, talış dilində deyildir; məsələn, kəndin adı talış dilində «qağalona»dır, müəllif «kərgəlan» kimi verir – Ə.R.). Bir qədər daha açıq variant («æ»), yəni qalxımın birinci və ikinci pillələri arasındakı önsıra saiti y samiti ilə qonşuluqda təzahür edir: *səy* «aldı», *əy* 3-cü şəxs əvəzliyi. Lakin samitinin təsiri olduqca zəifdir və nitqin aydınlığına təbə olur: burada «æ» variantı əsas «a» variantında asanca bərpa olunur.

a səsinin irəli çəkilməsinə dilortası məxrəc ünsürlərinə malik *ş, j, ç, c* samitləri də təsir edir; onlar aralıq «a» variantı verir: *çaş* «göz», *qəçal* «keçəl». Lakin bu o hallarda baş verir ki, buna əks faktorlar, məsələn, uvulyar yaxud dilarxası samitlər, yaxud arxasına saitləri mane olmasın. Belə hallarda a nəinki irəli

çəkilmir, hətta a səsinin variantına qədər geri çəkilir, *ş, j, ç, c* samitləri isə öz yumşaqlığını itirir: *şağol* «çaqqal».

a fonemi nəzərəcarpacaq ixtisara məruz qalmır. O, vurğusuz açıq hecalarda bir qədər ixtisar edilir, lakin bu ixtisar cüzdür.

Tarixən a fonemi qısa a səsinə uyğundur: *qa* «ev», *av* «o», *çaş* «göz», *sa* «baş» və s.»¹

Talış dilində ə fonemi a fonemi ilə fonoloji müxalifət yaradır, yəni eyni bir mövqedə ə yaxud a səsinin işlənməsindən asılı olaraq sözün həm şəkli, həm də leksik mənası dəyişə bilər; məsələn: *sə* «baş» – *sa* «yüz», *qə* «ev» – *qa* «etmək», *hə* «eşşək» – *ha* «hər, bəli», *də* «dərə» – *da* «on», *və* «qabaq, ön» – *va* «çığırtı» və s. Buna görə də bu səsləri ayrıca, fərqli fonem hesab etmək lazımdır.

Talış dilində ə fonemi önsıra (incə), açıq (geniş) fonemdir. Bu səs Azərbaycan dilindəki ə səsinə bənzəyir, lakin Azərbaycan dilindəkinə nisbətən bir qədər kobud, bəlkə də bir qədər geri çəkilmiş vəziyyətdə tələffüz edilir. Bunu milliyyətə talış olanların nitqində aydın sezmək olur. Lakin milliyyətə talış olmayanların talışca nitqində tələffüzdəki bu fərq hiss edilmir. Bundan başqa talış dilində ə foneminin bir sıra tələffüz xüsusiyyətləri də vardır. Məsələn, bu sait dilarxası samitlər və qalın (arxasına) saitlərlə qonşuluqda bir qədər geri çəkilmiş vəziyyətdə tələffüz edilir. Bu zaman tələffüzdə a səsinə doğru istiqamətlənmə hiss edilir, lakin səsin tələffüzü a səsinə doğru getmir, yalnız bir qədər kobudlaşır, qalınlaşır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu kobudlaşma, qalınlaşma ə fonemini incəlikdən çıxarmır, yalnız spesifik talış tələffüzü yaradır. Hətta milliyyətə talış olanların azərbaycanca nitqində belə ə səsinin talış tələffüz məxrəcini aydın sezmək olur.

Buna görə də qeyd etmək lazımdır ki, talış dilindəki ə fonemi bir sıra ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı spesifik talış milli tələffüzü çalarına da malikdir.

¹ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, səh. 106.

e fonemi

Talış dilində e foneminin mövcudluğu bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir. e fonemi açıqlığına görə, bir tərəfdən, ə, digər tərəfdən, i fonemlərinə müxalifət təşkil edir. Deməli, e fonemi ə səsi kimi açıq, i səsi kimi qapalı deyildir; e fonemi yarımçıq, yarımqapalı səsdür. Mən *yarımçıq* və *yarımqapalı* terminlərinin hər ikisini ona görə işlətdim ki, bu səs vurğu altında və heca sonunda yarımçıq, vurğusuz mövqedə və qapalı hecada yarımqapalı olur. Dilçilik ədəbiyyatında e foneminin qapalı sait olması fikrinə də rast gəlirik. Lakin bu fikir doğru deyildir.

Əmələ gəlmə yerinə görə, talış dilinin e fonemi irəli çəkilmiş, ağız boşluğunun ön hissəsində tələffüz edilən saitlərdəndir. Beləliklə, əmələ gəlmə yerinə görə e fonemini önsıra (incə) fonemi kimi səciyyələndirmək olar.

B.V.Miller talış dilindəki e fonemini belə səciyyələndirir. «Onun dəqiq fizioloji xarakteristikasını vermək çətindir. e işarəsi ilə biz e tipli sait səsin bir neçə variantını birləşdiririk.

Təcrid edilmiş mövqedə və açıq vurğulu hecada bu fonemi önsıra, orta qalxımlı və məlum dərəcədə gərgin sait kimi müəyyənləşdirmək olar, ... kəmiyyət baxımından belə e məlum uzunluğa malikdir...

Qapalı vurğulu hecada e səsi hecanın sonunda gələn samitlərdən asılı olaraq kəmiyyətə ixtisar olunur, yəni e səsi novlu samitlərin, xüsusən cingilti v, z, j, c samitlərinin önündə daha uzun, f samitinin önündə bir qədər az uzun, partlayan samitlərin önündə daha qısa səslənir. Keyfiyyətinə görə e səsi o qədər də sabit deyildir və bəzən onun hətta i səsinə keçməsinə də təsadüf edilir.

Açıq vurğusuz hecada e səsi ümumiyyətlə öz keyfiyyətini asan itirir və i, hətta i səsinə keçə bilər.

Vurğulu a, o, u saitlərindən sonrakı mövqedə e səsi ixtisar edilərək bununla yanaşı çox vaxt i səsinə də daralır. Bu, adətən, sürətli nitqdə baş verir, ... nəticədə diftonq birləşmələri alınır...

Vurğunu e səsinə əvvəlki hecaya keçirdikdə açıq e səsi sıfır səsə qədər reduksiya uğraya bilər...

Ayrı-ayrı sözlərdə e səsinin törəmə mənşəli uzunluğu mövcuddur. O, ya *ai*, *ei* diftonqunun birləşməsi nəticəsində, ... ya da sözün ortasında samitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir... Törəmə mənşəli, uzun e səsi sabitdir və vurğusuz mövqedə öz keyfiyyətini dəyişmir».¹ Bundan başqa, B.V.Miller ya-ye məchul termini ilə talış dilindəki uzun e səsi haqqında da danışır.²

V.S.Sokolova da e fonemini eyni cür səciyyələndirir. Onun fikrincə, e qapalı saitdir; onun qapalılığı dördüncü (yəni, son) pilləyə çatır. Sözün sonunda vurğulu vəziyyətdə genişlənmə (açıqlaşma) bilir. Qapalı hecalarda da, dilortası məxrəcə malik səslərlə qonşu deyilsə, e səsi yenə də açıqlaşma bilir. e fonemi dilortası məxrəcə malik samitlərlə qonşuluqda və n samitindən əvvəl, xüsusən qapalı hecada olduqca daralır. e fonemi vurğusuz mövqedə, adətən, daralır.³ Müəllifin fikrincə, e fonemi müxtəlif mənşəyə malikdir.

Talış dilində e fonemi öz akustik və fizioloji xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilindəki analogi səslə uyğundur, lakin talış dilindəki bu fonem Azərbaycan dilindəki e fonemindən bir az gərgindir. Talış dilindəki e foneminin məxrəc diapazonu da Azərbaycan dilindəki e fonemindən genişdir. Talış dilində e foneminin işlənmə yeri də Azərbaycan dilindəki e foneminin işlənmə yerindən genişdir: Azərbaycan dilində e fonemi türk mənşəli sözlərdə yalnız birinci hecada işlənirsə, e foneminin talış dilində işlənmə yeri sərbəstdir – bu fonem birinci hecada da, söz ortasında da, çoxhecalı sözlərin son hecasında da işlənmə bilər.

Talış dilində e fonemi önsıra (incə), yarımçıq-yarımqapalı saitdir.

i fonemi

Talış dilində i fonemi geniş diapazonlu qısa dodaqlanmayan saitdir. Əmələ gəlmə yerinə görə arxasından önə çəkilmiş qarışıqsıraya qədər çalara malikdir. Tələffüz zamanı dilin

¹ B.V.Миллер. *Талышский язык*, səh. 35-37.

² *Yenə orada*, səh. 37.

³ B.C.Соколова. *Очерки по фонетике иранских языков*, səh. 105.

vəziyyətinə görə beşinci qalxım pilləsindən ikinci qalxım pilləsində dörd pilləni əhatə edir. ı fonemi talış dilində həmişə qısa saittir və vurğusuz mövqedə asanca reduksiyaya uğrayır, bəzən lap düşür; məsələn: *gilə-glə, gləy-gləy* «bir», *bilind-blind* «uca, hündür», *nışte-nışte* «oturmaq», *qışte-qışte* «öldürmək», *qılıç-qlıç* «qılınc», *qırinc-qırinc* «kürünc», *qırə-qrə* «dayça» və s.

Bütün tədqiqatçılar talış dilində ı foneminin, mövcudluğunu qəbul edir, onu talış dilində ən geniş yayılmış saitlərdən biri hesab edirlər. Mütəxəssislərin fikrincə, bu fonem məxrəc üçün ən asan saitlərdəndir. Tədqiqatçılar göstərir ki, ı saiti açıq vurğulu hecalarda arxasına, bir sıra hallarda ortasına, qapalı hecalarda, habelə vurğusuz açıq hecalarda fonetik mövqeyindən və samitlərin əhatəsindən (hansı kateqoriya samitlərlə qonşu olmasından) asılı olaraq hətta, az qala, ənsıra çalarına malikdir. B.V.Miller onun məxrəc diapazonunu arxa orta dodaqlanan geniş-qarışıq orta dodaqlanan geniş¹ kimi səciyyələndir. Mən talış dilində işlənən ı fonemini əmələ gəlmə yerinə görə arxaya çəkilmiş ortasına saiti hesab edirəm. Adətən, dilçilik ədəbiyyatında belə saitləri qarışıqsıra saitlər adlandırırlar.

B.V.Miller talış dilində ı foneminin geniş yayılmasının tarixi səbəbini bunda görür ki, talış fokalizmi sistemində bu sait üç tarixi İran saitinə – hər şeydən əvvəl qısa, lakin məlum dərəcədə uzun da olan, **a, i, u** saitlərinin nümayəndəsidir.²

ı fonemi talış dilində i foneminə fonoloji müxalifət təşkil edir, yəni tək-cə bu saitlərin fərqləndirilməsi ilə sözdə mənə fərqi yaranır; məsələn: *dı* «iki, bir də *ilə* qoşmasının mənasını ifadə edən önlük» - *di* «kənd», *sı* «qırmızı» - *si* «sarımsaq, otuz, tox», *pi* «ata» - *pi* «qoca, piy», *bız* «keçi» - *biz* «biz».

Talış dilində ı fonemi sabit saitlərdən olsa da bəzən, xüsusən söz sonunda məxrəcini dəyişib incələşə və i saitinə keçə bilir; məsələn: *meli-meli* «qurd».

Talış dilində ı foneminin ümumiyyətlə bu məxrəc diapazonlarını göstərmək olar: 1) ı foneminin dodaqlanmayan dilarxası beşinci pillə qalxımlı variantı. Fonemin bu variantı

vurğulu hecalarda dodaqlanan, dilarxası və uvulyar samitlərlə yanaşı işlənərkən, habelə sözün vurğulu sonu üçün səciyyəvidir. Sözün vurğulu sonunda o qədər də qısa deyil və onun keyfiyyətini aydın nitqdə asanca müəyyənləşdirmək olur; məsələn: *tı* «sən», *mı* «mən», *qıtı* «pişik», *dız* «oğru», *bız* «keçi», *ım* «bu», *cıl* «qırx», *birz* «düyü». Foneminin ı variantı talış dili üçün əsas variantdır, bu variant sait bütün fonetik mövqeləri üçün (aydın nitq tələffüzündə) səciyyəvidir. 2) ı foneminin yarım-ı variantı. ı foneminin bu variantı tələffüzdə xeyli qısalar və yarım səs keyfiyyətinə qədər düşür, lakin tam reduksiyaya uğramır. Fonemin bu variantı bir qədər irəli çəkilmiş, lakin orta (qarışıq) sərəya çatmamış tələffüz edilir. ı foneminin bu variantı açıq hecada dilönü novlu samitlərlə qoşuluqda yaranır; məsələn: *zine* «bilmək», *şımə* «siz», *sıxan* «söz», *kırə* «dayça» və s. 3) ı foneminin e səsinə (qapalı e səsinə) yaxın tələffüz edilən variantı. Bu variant qapalı hecalarda dilönü partlayan samitlərlə qoşuluqda təsadüf edilir; məsələn: *dil* (del), «ürək», *cıl* (cel) «qırx», *vil* (vel) «gül» və s. 4) ı foneminin ingilis dilindəki qısa **a** və neytral (ə) saitinə yaxın tələffüz edilən variantı. Vurğulu qapalı hecalarda çox vaxt iki samitlə qapanan hecada partlayan samit səsin qoşuluğunda işlənir; məsələn: *bilind-bələnd*, *biland*, *bilənd* «hündür». Vurğusuz qapalı hecalarda ingilis dilindəki neytral (ə) saitinə tələffüz məxrəcinə qədər reduksiyaya uğrayır, lakin düşmür. Həmişə qısa tələffüzə malikdir; məsələn: *bilind-bələnd* «hündür, uzun», *diroz-dəroz* «uzun». 5) ı foneminin dodaqlanan variantı. Bu zaman fonem dodaqlanır və onun tələffüzü o səsinə yaxınlaşır; məsələn: *zivon-zovon* «dil», *tolış-toloş* «talış», *gıno-gono* «günah», *jıgo-joğo* «belə» və s. 6) ı fonemi reduksiyaya uğrayıb tam düşə bilir. Adətən ı foneminin reduksiyaya uğrayıb düşməsi vurğusuz açıq hecalarda, çox vaxt da **l, m, n, r** sonor samitlərindən əvvəl baş verir; məsələn: *gləy-gləy* «bir», *gine-gne* «yıxıldı», *bilind-blind* «hündür», *şındı-şndı* «nərdivan», *qıncı-qncı* «küncüt» və s. 7) ı səsinin (foneminin **yox**) daha bir diapozonunu qeyd etməyi lazım bilirəm: bu səs, məsələn, talış dilinin Astara dialektində o samitinin mövqeyində çıxış edir; məsələn, ümumtalış *vote* «demək» sözü Astara dialektində *vite* şəklində işlənir.

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык, с. 50.

² Yənə orada.

Talış dilində **ı** fonemi ən çox işlənən saitlərdəndir. O, sözün bütün mövqələrində – başda, ortada, sonda, kökdə və şəkilçidə işlənir.

Talış dilində **ı** fonemini fonetik baxımdan belə səciyyələndirmək olar: **ı** fonemi bir qədər önə çəkilməmiş arxasına (ortasına), qalın, qapalı, dodaqlanmayan sait səsidir.

i fonemi

Talış dilində **i** foneminin mövcudluğu bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir. Bu dildə **i** fonemi əsasən **ı** fonemi ilə, nadir hallarda **e** və **ə** fonemləri ilə müxalifət təşkil edir. Bu fonemin fizioloji xarakteristikası belədir: **o**, önsıra (incə), qapalı (dar), dodaqlanmayan saitdir. **ı** foneminə nisbətən **i** fonemi gərgindir və nisbətən uzun tələffüz edilir. Öz akustik xüsusiyyətlərinə görə talış dilindəki **i** fonemi Azərbaycan dilindəki **i** fonemindən **o** qədər də fərqlənir.

1. Vurğulu açıq heca mövqeyində **i** fonemi həmişə bir qədər uzun tələffüz edilir; məsələn: *si* «otuz, sarımsaq», *di* «kənd», *gi* «boyun», *vi* «söyüd», *qi* «kim», *hi* «bağ, bostan, tarla», *ji* «aşağı», *pi* «qoca», *ni* «yoxdur» və s.

2. Vurğusuz qapalı hecada **i** fonemi açıq hecadakı keyfiyyətini qoruyub saxlayır, lakin kəmiyyətə (uzun–qısalıqca) müxtəlif çalara malik olur: a) **v**, **z**, **j** novlu samitlərdən sonra və **r** sonor samitindən əvvəl ən çox uzunluq nümayiş etdirir: *riz* «pizə», *viz* «qoz», *tir* «ox», *tij* «iti», *şir* «aslan», *div* «div»; b) **i** fonemi novlu kar samitlərinin, **l** sonor samitinin və burun **m**, **n** samitlərinin əvvəlində bir qədər qısa tələffüz edilir: *şin* «şirin», *gin* «itkin», *mil* «çolaq», *riş* «saqqal», *dim* «üz», *vist* «iyirmi»; c) partlayan kar samitlərin əvvəl **i** fonemi daha çox qısa tələffüz edilir: *şit* «dəcəl», *git* «cüt»; ç) partlayan cingilti fonemlərdən əvvəl **i** fonemi nisbətən az qısalır: *bib* «heyva», *ig* «bud».

3. Vurğusuz açıq hecada **i** fonemi öz keyfiyyətini qoruyub saxlayır, lakin kəmiyyətə bir qədər qısa tələffüz edilir; məsələn: *diə* «baxmaq», *pie* «istəmək», *biə* «bişmiş», *tiə* «tikan», *mivə* «meyvə», *jiə* «ip», *tişə* «ülgüc» və s.

4. Vurğusuz qapalı hecada **i** fonemi ən qısa tələffüz edilir, lakin keyfiyyətini qoruyub saxlayır; məsələn: *nimçə* «boşqab», *milçəq* «milçək» və s.

5. Tam dilarxası və uvulyar samitlərdən sonra **i** fonemi işlənmə bilmir. Bunun əsas səbəbi odur ki, **i** tam önsıra saiti olduğu üçün tam dilarxası samitlərlə uyuşa bilmir. Həmin mövqedə **i** foneminin arxasına müxalifi olan **ı** fonemi işlənir.

6. Vurğulu açıq hecada **y** samitindən əvvəl **i** fonemi tam qısa tələffüz edilir, lakin reduksiyaya uğrayıb düşür; məsələn: *piyoz* «soğan», *siyo* «qara».

Tələffüzdə dilin üfüqi vəziyyətinə görə **i** fonemi ən yüksək qalxımdan beşinci pillə qalxımına qədər diapazona malikdir. Bu zaman fonemin akustik xüsusiyyətləri **i** səmindən irəli çəkilmiş **ı** səsinədək dəyişə bilər. Birinci variantda, yəni xalis **i** səsi akustikasında aşağıdakı mövqələrdə çıxış edir: a) dilortası **y** samiti və dilortası məxrəcə malik **ş**, **j**, **c**, **ç** samitləri ilə qonşuluqda; b) dilönü novlu **z**, **s**, **l** samitləri ilə qonşuluqda – bu samitlər **i** səsinin təsiri ilə palatallaşır və bununla da **i** səsinin daraldır (qapalı edir); c) fakültativ şəkildə dodaq və dilarxası samitlərdən sonra – bu halda bu samitlər **i** səsinin təsiri ilə «yumşaqlaşır», başqa sözlə desək, onların tələffüzü önə doğru çəkilir.

i foneminin **ı** səsinə meyl edən variantı partlayan dilönü (**t**, **d**, **p**) və uvulyar (**x**, **ğ**) samitlərdən sonra işlənir; bu xüsusiyyət ədəbi dil səciyyəsi daşımır, ona bəzi dialektlərdə təsadüf edilir; məsələn: *dim* «üz», *tir* «ox», *ni* «yox» və s.

o fonemi

Talış dilində ayrıca götürülmüş **o** səsi arxasına (qalın), açıq (geniş) dodaqlanan saitdir. Talış dilində bu saitin mövcudluğu bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir. V.S.Sokolova bu fonemi dar, yəni qapalı arxasına, şivələrdə dördüncüdən beşinci pilləyədək qalxımı olan sait hesab edir.¹ B.V.Millerin fikrincə, **o** fonemi təcrid edilmiş vəziyyətdə və vurğulu açıq hecada arxasına, dilin orta qalxımı məxrəcində, labiallaşan, yəni dodaqlanan, dil

¹ B.C.Сokolova. Очерки по фонетике иранских языков, səh. 108

əzələlərinin bir qədər gərginliyi ilə tələffüz edilən sait sədir.¹ V.S.Sokolovanın yazdığına görə, **o** foneminin tələffüzü talış dilinin şivələrində açıq yaxud dar olmasına görə bir qədər fərqlənir: Lənkəran dialektində nisbətən açıq, Astara dialektində tam qapalı (dar), **u** saitinə yaxın mövqedə tələffüz edilir. Bu həqiqətən də belədir. Talış dilinin Lerik, Lənkəran və Masallı dialektlərində **o** fonemi Azərbaycan dilindəki **o** saitinə çox yaxın məxrəcdə, lakin bir qədər kobud tələffüz edildiyi halda, Astara dialektində həmin fonem **o** və **u** sairlərinin məxrəci arasında, **o** səsindən daha çox **u** səsinə yaxın bir məxrəcdə tələffüz edilir. **O** foneminin bu xüsusiyyətini B.V.Miller də qeyd edir. O göstərir ki, **o** fonemi dialektlərdə **u** saiti səviyyəsindəki daralmaq ənənəsinə malikdir.² V.S.Sokolova yazır ki, dilin qalxımı baxımından **o** foneminin fonetik vəziyyəti nisbətən sabitdir, fərqli qədər də böyük deyildir: bu fonem açıq hecalarda bir qədər dar (qapalı), qapalı hecalarda bir qədər geniş (açıq) tələffüz edilir. Ümumiyyətlə, **o** saiti öz keyfiyyətinə görə sabitdir. Müəllif sözünə davam edərək deyir ki, cərgə əlamətinə görə **o** foneminin yalnız bir zəruri variantını göstərmək lazımdır. «Dilortası kipləşən **k** və **g** samitlərindən sonra **o** fonemi xeyli dərəcədə irəli – ta qarışıqsıra və hətta irəli çəkilməmiş qarışıqsıra məxrəcinə qədər irəli çəkilir, Azərbaycan dilindəki **ö** səsinə yaxınlaşır».³ Sonra müəllif uzun-uzadı bu keçidin baş vermə prosesini izah edir və nəhayət bu nəticəyə gəlir ki, müasir talış dilində **o** foneminin iki müstəqil səsə – **o** və **ö** fonemlərinə parçalanması prosesi baş verir: «Beləliklə, **ö** səsi ilə işlənən çoxlu miqdarda Azərbaycan dili sözlərinin alınması prosesində fonemin iki səsə: **o** və **ö** səslərinə parçalanması imkanı baş verir, yəni hazırkı zamanda bir fonemin iki variantının iki müxtəlif fonemə çevrilməsi üçün ilkin zəmin vardır. Əgər *ömr* kimi sözlərdən, önsıra **ö** sairini saxlamaq şərti ilə, böyük miqdarda talış dilinə daxil olsa (indi isə *ömr* heç də hamı tərəfindən işlədilmir və hələ də yad söz kimi təsir bağışlayır), onda artıq iki fonemdən danışmaq mümkün olar. İndi isə belə təsadüflərdə

yalnız Azərbaycan dili tərzində tələffüzdən danışmaq olar».¹ Əvvələn, talış xalqının nümayəndəsi və bir aborigen kimi talış dilini bilən (ana dili talış dili olan adam yazmaq istəyirdim) adam kimi qəti surətdə təsdiq edə bilərəm ki, talış heç vaxt bu sözü *ömr* kimi işlətməz, talış *ümr* deyər. İkincisi, talışlar başqa dillərdən, o cümlədən Azərbaycan dilində aldıkları və tərkibində **ö** saiti işlənən sözləri **ü** yaxud **e** sairləri ilə işlədirlər, yəni **ö** sairini **ü** yaxud **e** saiti kimi tələffüz edirlər. Üçüncüsü, talışın artikulyasiya bazisi **ö** səsini tələffüz etmək üçün yaramır. Talış **ö** səsini tələffüz etmək üçün, Vilhelm fon Humboldtun dili ilə desək, bir dil dairəsindən çıxıb başqa bir dil dairəsinə daxil olmalıdır. Dördüncüsü, talış dilində kipləşən dilortası **k** (Azərbaycan dilində işlənən **k** səsinin məxrəcinə malik) və **g** samitləri yoxdur; bu samitlərin talış dilində mövcud olmasını V.S.Sokolova uydurmuşdur. B.V.Miller də, L.A.Pireyko da talış dilindəki samitlərdən danışarkən, bu səslərdən bəhs etmirlər. Mən də talış dilini bilən bir adam kimi bir daha təsdiq edə bilərəm ki, dilortası kipləşən-partlayan **k** və **g** samitləri talış dilində mövcud deyildir.

Talış dilində **o** foneminin tələffüzündə bəzi xüsusiyyətlər təzahür edə bilir. Həmin xüsusiyyətləri qısaca belə xülasə etmək olar.

1. Söz sonundakı açıq vurğulu hecada **o** fonemi bir qədər uzun tələffüz edilir; məsələn: *sədo* «səs», *xıdo* «tanrı, allah», *ro* «yol», *ko* «iş», *bo* «qardaş», *şo* «sevinc», *co* «ayrı», *vo* «külək», *həlvo* «halva», *xəlvo* «xalvar» (ölçü vahididir), *həmro* «yoldaş», *kəno* «kənar», *zono* «dirşək», *gıno* «günah», *şono* «daraq», *əno* «nar» və s.

Dialektlərdə həmin bu mövqedə **o** foneminin **u** səsinə doğru daralması da müşahidə edilir; məsələn: *qo-qu* «iş», *go-gu* «inək, öküz», *do-du* «ağac» və s.

2. **O** fonemi açıq hecada, lakin vurğusuz mövqedə öz keyfiyyətini saxlayır, yəni bir qədər uzun tələffüz edilir; məsələn: *ozo* «azar, xəstəlik», *noxəş* «xəstə», *boə* «doşab, bəhməz», *zoə* «oğul», *tojə-tujə* «yeni, təzə», *tolış* «talış», *bolış* «balış», *qoroş* «görə».

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык, сәһ. 42.

² Yenə orada.

³ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, сәһ. 108.

¹ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, сәһ. 108.

Dialektlərdə həmin bu mövqedə **o** foneminin daralması halları da müşahidə edilir; məsələn: *zoə-zuə* «oğul», *tojə-tijə* «yeni» və s.

3. Qrammatik, yəni sözdəyişdirici şəkilçilərdə **o** foneminin daralması müşahidə edilmir; məsələn: *jitono* «aşağıda», *petono* «yuxarıda», *bi mino* «mənim üçün», *odəmon* «adamlar» və s.

4. Nadir hallarda **o** fonemi **ı** səsi məxrəcində tələffüz edilə bilər; məsələn: *vote-vite* «demək», *vojor-vijor* «bazar». Mənim təsadüf etdiyim nümunələrdə **o** foneminin bu cür tələffüzü yalnız dilönü diş-dodaq səsi **v** samitindən sonrakı mövqedə baş verir. Onu da qeyd edirəm ki, **o** foneminin bu cür tələffüzü ədəbi dil səciyyəsi daşımır.

5. Birinci tərəfi tam mənalı ad olan və tərkibində **o** fonemi olan mürəkkəb sözlərdə bu səs öz keyfiyyətini qoruyub saxlayır; məsələn: *godüş* «sərin», *doküə* «ağacdələ», *çoşənbə* «çərşənbə», *doçü* «ağac çərçivə» və s.

6. **o** foneminin vurğusuz mövqedə tələffüzünün uzun yaxud qısa olması xeyli dərəcədə onun vurğulu hecadan hansı məsafədə olmasından asılıdır: **o** fonemi vurğudan nə qədər uzaq məsafədə olursa, bir **o** qədər qısa tələffüz edilir; məsələn: *hová* «bacı», *bəvoğandem* «göndərərəm» və *zomsoní* «qarpız».

7. Qapalı vurğulu hecada **o** fonemi qapalı vurğusuz hecadakı **o** fonemindən həm keyfiyyətinə, həm də kəmiyyətinə görə fərqlənir: birinci halda fonem ikinci haldakından daha açıq (geniş) və daha qısadır. Belə mövqedə fonemin açıq yaxud dar olması hecanın kar kipləşən, kar novlu, cingiltili kipləşən yaxud cingiltili novlu samitlə bitməsindən də asılıdır. Samit kipləşən və kar olarsa, **o** fonemi açıq və qısa olur, samit novlu və cingiltili olarsa, fonem dar və uzun tələffüz edilir; məsələn: *pok* «təmiz» və *toğ* «sap», *şox* «buynuz» və *çok* «yaxşı», *xob* «yuxu» və *ov* «su», *xob* «yuxu» və *xok* «kül». Cingiltili **v**, **z**, **j** samitlərindən əvvəl **o** fonemi dar tələffüz edilir. **L**, **m**, **n**, **r** sonorlarından əvvəl **o** foneminin açıqlığı müxtəlif şəkildədir. **N** samitindən əvvəl **o** fonemi, adətən, darlaşır. **L** və **r** samitlərindən əvvəl **o** fonemi açıqlığını qoruyur, lakin **l** samitindən əvvəl **r** samitindən əvvəldəkinə nisbətən bir qədər açıq tələffüz edilir: *xol* «xal», *çol* «çala», *yol* «böyük», *mol* «mal», *mor* «ilan», *vojor* «bazar».

8. Talış dilinin Astara dialektində, ümumiyyətlə, **o** foneminin **u** saiti çalarında tələffüzü müşahidə edilir; məsələn: *hova-huva* «bacı», *zomson-zomson* «qış», *ğəbson-ğəbsun* «qəbiristan», *soron-soron* «illər», *toson-tosun* «yay» və s.

Deyilənlərdən məlum olur ki, talış dilində **o** fonemi həm keyfiyyətinə, həm də kəmiyyətinə görə sabit fonemlərdən biridir.

ü fonemi

Talış dilində yaxın məxrəcli iki sait fonemin – **ü** və **u** səslərinin olub olmaması nəinki dilçilik ədəbiyyatında, hətta real həyatın özündə, talışların özü üçün belə mübahisəlidir. Talış dilinin tədqiqatçılarından təkəcə L.A.Pireyko belə hesab edir ki, talış dilində təkəcə bir irəli çəkilməmiş incə qapalı (dar) **ü** fonemi mövcuddur: «**ü** fonemi məxrəc cərgəsinə görə əhəmiyyətli diapazonu ilə fərqlənir – arxa cərgədən ta az qala ön cərgəyədək, Azərbaycan dilindəki **ü** səsinə yaxın səsedək».¹ Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif bu nəticəyə birdən-birə gəlməmişdir; talış dili haqqındakı birinci öçərkində **o**, talış dilində **u** foneminin mövcud olduğunu, **ü** səsinin isə onun variantı olduğunu söyləyir.² B.V.Miller «Talış mətnləri» adlı əsərində **ü** səsinə fonem, **u** saitinə onun variantı hesab edir.³ V.S.Sokolova talış dilinin fonetikasi haqqındakı hər iki öçərkində **u** saitinə bu dil üçün fonem, **ü** saitinə isə onun variantı kimi tədqiq edir. Bu fonem haqqında müəllif yazır: **u** fonemi–güclü surətdə dodaqlanmış yuxarı (yaxud bir qədər aşağı) qalxımlı saitdir. Cərgə əlamətinə görə olduqca geniş diapazona malikdir: arxasından ta qarışıqsıraya, irəli çəkilməmiş yaxud hətta önsırayadək, Azərbaycan dilindəki **ü** səsinə yaxın yaxud onunla eyni səsə qədər.

u səsinin bu cür fərqlənməsi müxtəlif səbəblərlə izah edilir: onlar bəzi hallarda adətlərlə, bəzi hallarda isə fonetik səbəblərlə izah edilir. Lənkəran rayonu üçün diqqəti cəlb edəcək dərəcədə irəli çəkilməmiş («ü») variantı əsas variant kimi səciyyəvidir, buna

¹ Л.А.Пирейко. Талышско-русский словарь, сәһ. 322.

² Вах: Языки народов СССР, I, Индоевропейские языки, сәһ. 303.

³ Б.В.Миллер. Талышские тексты, М., 1930, сәһ. XXIV-XXV.

görə də Lənkəran rayonu üçün bu fonemi işarə etmək üçün u işarəsini deyil, ü işarəsini seçmək lazım gələrdi. Astara rayonu üçün yalnız azacıq irəli çəkilməmiş («u») variantı səciyyəvidir. Zuvand rayonu (müəllif Lerik rayonu demək istəyir – Ə.R.) üçün arxasına, irəli çəkilməmiş («u») variantı səciyyəvidir. Zuvand u (foneminin) irəli çəkildiyi hallarda həmişə fonetik səbəblər bunlardır: 1) əvvəl gələn dilönü, xüsusən novlu (s, z) və dilortası ş, j, y, ç, c samitlərinin təsiri (dilortası kipləşən samitlərin u saiti ilə qonşuluğu qeydə alınmışdır); 2) sözdə saitlərinin (u, e, ə) mövcud olması u samitinin irəli çəkilməsinə mane olan faktorlar bunlardır: 1) uvulyar x və ğ samitlərinin təsiri; 2) sözdə arxasına a və o saitlərinin (və ı saitinin ayrı-ayrı variantlarının) mövcud olması.

Beləliklə, dodaq və dilarxası samitlər u saitinə münasibətdə neytraldır, onlarla qonşuluqda bu şivənin əsas u variantı səslənir».¹

B.V.Miller «Talış dili» adlı əsərində artıq bu iki səsdən hansının fonem, hansının variant olması haqda bir söz demir, sadəcə olaraq yeni talış əlifbasında (latın qrafikası əsasında) əvvəllər iki işarənin – əsasən ü, bəzən isə u işarəsinin işlənməsi, sonra isə təkcə ikinci işarənin («Talışə zıvon», 1932, səh. 25) saxlanmasıdan danışır. O yazır: «Beləliklə, talış praktikasının özünün qeyri-sabit olması sübut edir: 1) məxrəcdəki böyük diapazona baxmayaraq talışların özləri hər halda bu səsi vahid fonem kimi dərk etmişlər; 2) Talış diyarının əsas hissəsindən bu saitin çox irəli çəkilməmiş tələffüzü üstünlük təşkil edir; 3) öz dilində birinci dəfə oxumağa başlayan talış üçün bu fonemi fonetik baxımdan daha dəqiq ifadə etmək arzusu ilk talış kitablarının tərtibçilərini bu sait üçün iki qrafem tətbiq etməyə məcbur etmişdi.

Sonralar isə məktəb qrammatik vəsaitlərinin təzahürü ilə, biz əlifbadan ü işarəsinin tam qovulduğunu və bu fonemin, onun məxrəc xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq təkcə bir u latın hərfi ilə verildiyini görürük. Beləliklə, talış vokalizmi əvvəlki səkkiz saitdən həqiqi fonem səslər olan yeddi saitə endirildi.

u foneminin məxrəcdə çoxlu variantları və dəyişməsi ... öz mənşəyinin tarixi ümumiliyini kölgələmir».¹

Mən bu fikirdəyəm ki, talış ümumxalq və ədəbi dilində bir fonem – ü saiti mövcuddur. Bu fonem önsıra (incə), dar (qapalı), dodaqlanan saitdir. Bu fonem müəyyən mövqələrdə əhatə olunduğu səslərin təsiri ilə geriye doğru çəkilir və u səsinə yaxın məxrəcdə tələffüz edilir. ü foneminin u çalarında tələffüz edilməsi onun dilarxası uvulyar q, ğ, x samitləri və qismən də qalın saitlərlə qonşuluqda işlənməsinin nəticəsidir. Bu səslərin tələffüzündə dilin kütləsi arxaya, yumşaq damağa doğru çəkilir və önsıra saiti ü səsinə tələffüz etmək üçün ağız boşluğunun önünə qayıda bilmir, ü saiti yarıyolda tələffüz edildiyi üçün arxaya çəkilməmiş səs məxrəcində təzahür edir, bir qədər kobud alınır, u saitin tələffüz çalarına malik olur. ü foneminin u variantının təzahür etməsinin fizioloji əsası budur. Bu zaman dilçilikdə akkomodasiya adlanan hadisə baş verir.

Talış dilində ü foneminin gah arxa, gah da ön məxrəcinin təzahür etməsini nəzərdən keçirərkən bunları bilmək vacibdir:

1) talış dilində saitlərin assimilyasiyaya uğraya bilmək ənənəsini nəzərə almaq lazımdır;

2) xüsusən dodaq samitlərinin təsirinə nəzərə almaq lazımdır;

3) belə bir faktı yadda saxlamaq lazımdır ki, dilarxası uvulyar ğ, q, x, g samitləri tələffüzdə daha arxa məxrəc tələb etdiyi üçün ü saitin önsıra variantı onlarla işlənə bilmir və bu sait arxaya çəkilməmiş məxrəcdə, u saitə yaxın çalarda tələffüz edilir.

Mən bu fikirdəyəm ki, talış dilinin özünə məxsus sözlərdə Lerik dialektində, qismən Astara dialektində işlənən u saiti ü foneminin arxaya çəkilməmiş məxrəcdə tələffüz edilən variantından başqa bir şey deyildir. Alınma sözlərdə ü yaxud u foneminin işlənməsi məsələsi ayrıca bir problemdir.

Bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilərəm. Talış dilində ü foneminin gərginliyi müxtəlifdir və onun fonetik vəziyyətindən (mövqeyindən) asılıdır. Söz sonunda olan vurğulu açıq hecəda bu fonem çox dar (qapalı) və nisbətən uzun tələffüz edilir; məsələn: rü «çay», dü «ayran, yalan», çü «çubuq». Bu fonem vurğulu qapalı

¹ B.C.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, сәh. 109.

¹ B.B.Миллер. Талышский язык, сәh. 46.

hecada cingilti *j, z, c* spirantlarından, habelə sonor *r* samitindən əvvəl də dar (qapalı) və nisbətən uzun tələffüz edilir. Bu dörd təsadüfdən başqa qalan bütün qapalı hecalarda və vurğusuz açıq hecalarda *ü* fonemi nisbətən açıq və qısa tələffüz edilir; məsələn: *tüt* «tut», *lübüt* «dodaq», *süq* «xoruz», *şüm* «şum», *qüm* «dam», *rüq* «kiçik», *tül* «palçıq», *tüm* «toxum», *düq* «iy (toxuculuqda)»; *hüme* «mayaotu», *doqüə* «ağacdələ», *səqüə* «qaxınc, sərki, tənə» və s.

ö fonemi haqqında

Talış dilinin fonetikasını tədqiq edən mütəxəssislər haqlı olaraq bu dildə *ö* foneminin olmadığını göstərir. Lakin bu fonemin mövcudluğunu qəbul etməyənlər də, fonem şəklində olmasa da, hər halda sait səs şəklində bu fonemin talış dilində variantından danışirlər. Məsələn, V.S.Sokolova hər iki oçerkində *o* fonemindən danışarkən müəyyən fonetik şəraitdə bu fonemin *ö* variantının təzahür etdiyini göstərir. O yazır: «Dilortası kipləşən *k* və *g* samitlərindən sonra *o* fonemi xeyli dərəcədə irəli – ta qarışıq-sıra və hətta irəli çəkilmiş qarışıqsıra məxrəcinə qədər irəli çəkilir, Azərbaycan dilindəki *ö* səsinə yaxınlaşır. Nümunələr «gövhər» xüsusi ad, «göbələy» göbələk. Dilortası samitlərin *o* saitinə təsiri təkcə onlarla bilavasitə qonşuluqda olanda yox, ümumiyyətlə baş verir; belə ki, *ölkə* «ölkə» sözündə *k* samiti bilavasitə *o* saitinə yanaşmış, lakin *o*, *l* samitini güclü surətdə yumşaldır və, beləliklə, bütün söz dilin irəli və yuxarı hərəkəti zamanı tələffüz edilir, bunun nəticəsində burada da həmin *o* güclü surətdə irəli çəkilmiş *ö* variantı təzahür edir. Səslənməsinə görə Azərbaycan dilindəki *ö* saitinə yaxın olan icbari variantın mövcudluğu talışlara Azərbaycan dili sözlərini, onların səslənməsini saxlamaqla, almağı asanlaşdırır. Belə ki, Azərbaycan dilindən *ömr* «ömür» sözünü alan talışlar onu yalnız eləcə önsıra *ö* saiti ilə tələffüz edirlər, halbuki bu səsin bu sözdə təzahür etməsi üçün fonetik səbəblər yoxdur.

Beləliklə, *ö* səsi ilə işlənən çoxlu miqdarda Azərbaycan dili sözlərinin alınması prosesində fonemin iki səsə: *o* və *ö* səslərinə parçalanması baş verir, yəni hazırkı zamanda bir fonemin iki

variantının iki müxtəlif fonemə çevrilməsi üçün ilkin zəmin yaranır. Əgər *ömr* kimi sözlərdən, önsıra *ö* saitini saxlamaq şərti ilə, böyük miqdarda talış dilinə daxil olsa (indi isə *ömr* heç də hamı tərəfindən işlədilmir və hələ də yad söz kimi təsir bağışlayır), onda artıq iki fonemdən danışmaq mümkün olar. İndi isə belə təsadüflərdə yalnız Azərbaycan dili tərzində tələffüzdən danışmaq olar».¹

Talış dilində *ö* saitinin mövcud olması eyhamına B.V.Millerin «Talış dili» kitabının bir neçə yerində rast gəlirik: «Talış vokalizminin səslərindən biri də, hələlik qeyri-üzvi şəkildə, Azərbaycan dili vokalizminin şübhəsiz təsiri altında dilə tətbiq edilməyə yenice başlanmış *ö* səsidir».² «Qarışıq sıra *ö* saiti də aid edilməlidir».³ «Bu e məlum uzunluq və nisbi keyfiyyət sabitliyi təzahür etdirir. Təkcə *vev* sözündə dodaq səslərinin əhatəsində olma ilə izah edilən *ö* səsinə (*vöv*) keçmə təsbit edilmişdir. Hələ üstəlik də fonem olmayan və talış vokalizmində qeyri-üzvi olan *ö* səsi bəzi sözlərdə Azərbaycan dilinin təsiri ilə təzahür etmişdir».⁴

Ö foneminin talış dilində mövcud olub-olmaması haqqında nə demək olar?

V.S.Sokolova talış dilində dilortası kipləşən *k* və *g* samitlərinin mövcud olmasını söyləməkdə səhv edir; talış dilində bu səslər yoxdur. Müəllifin nümunə gətirdiyi *göhr* və *göbələy* sözlərini talışlar *g* (*q*) samiti ilə tələffüz edirlər və təbii ki, ondan sonra *o* saitini işlədirlər: *gohər* və *gobələy/gobələq*. *Ömr* sözünə gəlincə, talışlar bu sözü *ümür* şəklində tələffüz edirlər ki, burada da *ö* saiti yoxdur. Nəhayət, B.V.Miller iddia edir ki, bəzən talış dilində uzun *e* saiti (məsələn, *vev* «dul qadın» sözündə) *ö* saitinə çevrilir (*vöv* şəklində). Mən talışların bu sözü *vöv* şəklində tələffüz etdiklərinə rast gəlməmişəm. Mən talışların təkcə bir sözü tələffüz edərkən *o* saitini *ö* çalarına yaxın bir səslə tələffüz etdiklərinin şahidi olmuşam: Lənkəran rayonunun Veravul

¹ B.C.Сokolova. Очерки по фонетике иранских языков, səh. 109.

² B.V.Миллер. Талышский язык, səh. 33.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, səh. 37.

kəndində *çoyli, çoylin, çoylinə* «tək, yalqız» sözü *çöyli, çöylin, çöylinə* şəklində tələffüz edilir.

Alınma sözlərdə *ö* foneminin işlənməsinə gəlincə, ola bilər ki, talış ziyalıları Azərbaycan dilindən (və bu dil vasitəsilə başqa dillərdən) alınmış sözlərdə *ö* fonemini işlətsinlər. O da mümkündür ki, bu yolla *ö* saiti gələcəkdə talış vokalizmi sistemində daxil olsun. Bunu gələcək göstərir. İndi isə talış dilində *ö* foneminin mövcud olmasından danışmaq olmaz. B.V.Miller *ö* səsini «fonem olmayan və talış vokalizmində qeyri-üzvi olan» adlandırmaqda min dəfə haqlıdır. Hər danışığ səsi fonem deyildir.

u fonemi haqqında

Talış dilinin saitləri sistemində ən mübahisəli məsələ *u* foneminin mövcudluğu problemdir. Tədqiqatçıların bir qismi talış dilində *tək* *u* foneminin mövcud olduğunu qəbul edir, *ü* saitini bu fonemin variantı hesab edir. Məsələn, V.S.Sokolova bu fikirdədir (onun söylədiklərini, *ü* fonemindən danışarkən mən artıq təhlil etmişəm). Bəzi tədqiqatçıların bu səslərə münasibətləri müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cürdür. Məsələn, L.A.Pireyko 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi *oçerkdə*¹ *u* saitini fonem, *ü* saitini isə onun variantı hesab etdi halda, 1976-cı ildə nəşr etdirdiyi *oçerkdə*² *u* saiti haqqında ümumiyyətlə danışmır. B.V.Millerin bu saitlərə münasibəti haqqında artıq danışmışam. Bilmək olmur ki, o bu səsləri ayrıca fonem hesab edir yaxud birini digərinin, həm də hansını hansının variantı hesab edir.

Mən *u* saitinə münasibətimi irəlidə bildirmişəm və bu səsin tələffüz məxrəcinin mexanizmini də göstərmişəm. Bir daha həmin məsələyə qayıtmaq istəmirəm. Burada yalnız bir məsələyə toxunmağı lazım bilirəm. Talışlar Azərbaycan, rus və başqa dillərdən alınmış sözlərdəki *u* saitini talış dilinin fonetik bazisinə uyğunlaşdırıb *ü* saiti kimi tələffüz edirlər; məsələn: *pul-pül, duz-düz, məlum-məlüm, sud* (məhkəmə)-*süd, novruz-nəvüz* və s. Ola bilər ki, alınma sözlərin bəzilərində *u* saitinin tələffüzü olduğu

kimi saxlanılsın. Talışların danışığ aparatı bu səsi tələffüz etməyə qabildir. Belə olarsa, gələcəkdə *u* saitinin talış dili vokalizminə daxil ola biləcəyini istisna etmək olmaz. Yəni də təkidlə qeyd edirəm: bu səs talış dilinin öz sözlərində yox, yalnız və yalnız alınma sözlər vasitəsilə və alınma sözlərdə talış dilinin saitlər sistemində daxil ola bilər.

Talış dilinin Lerik dialektində və Astara dialektinin bəzi şivələrində *u* foneminin işlənməsinə gəlincə, onu deyə bilirəm ki, bu sait həmin dialektlərdə fonem deyil, *ü* foneminin müəyyən fonetik səbəblərdən məxrəci geri çəkilmiş *u* variantıdır. Astara dialektində *u* səsi *o* foneminin variantı kimi də işlənir: məsələn: *boli-buli*.

Diftonqlar

İndiyədək haqqında danışdığımız talış dili fonemləri təkavazlı, yəni monofonq saitlər idi. Talış dilində cütavazlı, yəni diftonq saitlər də mövcuddur. Tələffüz zamanı danışığ üzvlərinin vəziyyətinin dəyişməsi nəticəsində yaranan saitlərə cütavazlı, yaxud diftonq sait deyilir. Diftonq iki sait səsdən ibarət olur, lakin bu iki səs birləşib bir müxtəlif təxrəcli səs kimi tələffüz edilir. Diftonqu əmələ gətirən sait səslər bir vurğu ilə tələffüz edilir və bir heca əmələ gətirir, yəni bir hecanın daxilində olur. L.V.Şerba diftonqların iki növünü – həqiqi və yalançı diftonqları göstərir. M.İ.Matuseviç yazır: «Həqiqi diftonqlar belə səciyyətləndirilir ki, onun hər iki ünsürü eyni dərəcədə gərgin və heca düzəltməkdə bərabərhüquqlu olur».¹ «Yalançı diftonqlar onunla fərqlənir ki, onlarda əsas, yəni heca düzəldən ünsürlərdən biri olur ki, o da, beləliklə, hecanın zirvəsində dayanır. İkinci ünsür birinci ünsürlə müqayisədə qeyri-gərgindir və bərabərhüquqlu deyil, tamamlayıcı kimidir»².

Diftonqu əmələ gətirən hissələr nüvə və ünsür adlanır. Daha qüvvətli məxrəcə malik olan və diftonqun zirvəsində duran hissəyə nüvə, zəif məxrəcə malik hissəyə ünsür deyilir. Nüvənin

¹ Языки народов СССР. I, Индоевропейские языки, сәh. 303.

² Талышско-русский словарь, сәh. 322.

¹ М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику, М., 1955, сәh. 80.

² Yəni orada.

və ünsürün yerləşdiyi mövqedən asılı olaraq diftonqun iki növü vardır: enən diftonqlar, qalxan diftonqlar. Nüvəsi birinci, ünsürü ikinci mövqedə yerləşən diftonqlara enən, ünsürü birinci, nüvəsi ikinci mövqedə yerləşən diftonqlara qalxan diftonqlar deyilir. Enən diftonqun nüvəsi gərgin tələffüz edilir, ünsürün tələffüzündə intonasiya düşür. Qalxan diftonqun ünsürü adi intonasiya ilə tələffüz edilir, nüvənin tələffüzündə intonasiya qalxır, nüvə gərgin tələffüz edilir.

Talış dilində mövcud diftonqlar enən diftonqlara aiddir. Talış dilindəki diftonqları iki qrupa ayırmaq olar: 1) ikinci komponenti **i** saiti olan diftonqlar; 2) ikinci komponenti **e** və **o** saitləri olan diftonqlar. Birinci qrupa daxil olan diftonqları ilkin, həqiqi, üzvi diftonqlar hesab etmək olar. İkinci qrupa daxil olan diftonqları törəmə mənşəli diftonqlar adlandırmaq olar. Bu diftonqlar yalnız məlum fonetik şəraitdə həqiqi diftonqlara ekvivalent ola bilər, yəni diftonq adlana bilər; bu şərait olmadıqda bunlar birincisi vurğulu tələffüz edilən iki sait səsin birləşməsindən başqa bir şey deyildir.

Birinci qrupa, yəni həqiqi diftonqlara bu saitlər daxildir: **ai**, **əi**, **oi**, **üi**, **ei**, **ii**. Sonuncu iki diftonqu dilortası cingiltili novlu **y** samiti ilə bitən **ey**, **iy** tipli qapalı hecalarla qarışdırmaq olmaz.

Birinci qrup diftonqlara nümunələr:

ai: *gılay*, *glay* «bir», *day*, «dayı», *ğayda* «qayda»;

əi: *çəy* «onun», *şəyton* «şeytan», *nəydo* «tapma»;

oi: *əvoy* «gələrdi», *çoyli* «tək», *doydə* «verir», *boy* «gəl», *moy* «balıq», *şoy* «sevinc»;

üi: *qüy* «korluq», *nüynom patə* «çörək bişirmişəm»;

ii: *ğiymət* «qiymət», *ğiymə* «qiymə».

İkinci ünsürü **o** və **e** saitlərindən ibarət olan ikinci qrup diftonqlar yalnız sürətli nitqdə təzahür edir, adi nitqdə onlar, yuxarıda deyildiyi kimi, birinci saiti vurğulu olan iki saitin birləşməsidir.

İkinci ünsürü **o** olan ikinci qrup diftonqlar isimlər Azərbaycan dili çıxışlıq halma bərabər olan önlük və uyğun şəkilçi artırıqda təzahür edir; məsələn: *çi kəo* «evdən», *çi vəo* «qabaqdan».

İkinci ünsürü **e** olan ikinci qrup diftonqlar, məsələn, felin perfekt formalarının üçüncü şəxsinin təkində söz sonunda keçmiş zaman feli sifətlərinin vurğulu **ə** şəkilçisinə – **e** bağlaması əlavə edildikdə təzahür edir; məsələn: *məsəe* «çəştdi», *rəsəe* «çatdı».

Talış dilinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərdə göstərilən bu diftonqlardan əlavə daha bir növ diftonq göstərmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, indiyədək təqdim edilən diftonqlar daha çox situativ səciyyə daşıyır və vəziyyətdən asılı olaraq diftonq kimi işlənir. Məsələn, ünsürü **i** olan diftonqlarda əslində müstəqil **y** samiti avaz qəbul edir və **i** saitinə yaxın məxrəcə keçib ünsürü **i** olan diftonqları yaradır. Ünsürü **o** və **e** olan diftonqlar isə söz kökünə şəkilçi kimi **o** və **e** saitlərini artırıqda yaranır. Əslində talış dilindəki bu hər iki tip diftonqu törəmə diftonqlar adlandırmaq lazımdır. Mənim fikrimcə, talış dilində ünsürü **ə** olan, yəni **ə** saiti ilə bitən diftonqlar əsl diftonqlardır. Belə diftonqların nüvəsi digər saitlər, ən çox **o**, **ı**, **i** saitləri ilə ifadə edilir, ünsür **ə** saitindən ibarət olur, diftonq bütövlükdə kökün daxilində olur, onun müəyyən qrammatik yaxud fonetik hadisə ilə əlaqəsi olmur. Mən müəyyən qrammatik yaxud fonetik hadisə deyəndə, əlbəttə, talış dilinin müasir vəziyyətini nəzərdə tuturam. Ola bilər ki, bu tip diftonqlar tarixən müəyyən samitlərin, məsələn, **v**, **q** və **s**. samitlərinin, düşməsi nəticəsinə yaranmışdır (Məsələn: *bivə/bəo* «qardaş» şəklində). Belə düşünürəm ki, bu hadisə xüsusi tədqiqat obyektidir. Mənim müşahidələrimə görə müasir talış dilində ünsürü **ə** saiti olan dörd diftonq mövcuddur: **oə**, **ıə**, **iə**, **üə**.

oə: *boə* «qardaş», «bal», *moə* «ana», *voə* «qar».

ıə: *piə* «ata», *biə* «bişmiş».

iə: *piə* «istək, arzu», *jiə* «ciyə, ip», «yaşayış», *diə* «baxış».

üə: *şüə* «ər», *düə* «bardaq», *hüə* «oyun».

Talış dili üçün bu tip diftonqları mən, şərti olaraq, ilkin diftonqlar adlandırardım.

Saitlərin təsnifi

Talış dilində mövcud olan saitlərin hər birinin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirdik. İndi talış dilindəki saitləri aşağıdakı prinsiplər üzrə təsnif edək:

1. Dilin üfqi vəziyyətinə görə. 2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə. 3. Dodaqların vəziyyətinə (iştirakına) görə. 4. Kəmiyyətə görə. 5. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə. 6. Gərginliyə görə. 7. Məxrəc sabitliyinə görə.

1. Dilin üfqi vəziyyətinə görə saitləri üç qrupa ayırmaq olar:

a) Önsıra saitləri – talış dilində bu önsıra saitləri vardır: **ə, e, i**. Önsıra saitlərini tələffüz edərkən dilin orta hissəsi sərt damağa doğru qalxır, ağız boşluğunu iki hissəyə bölür, önsıra saitləri ağız boşluğunun ön hissəsində tələffüz edilir.

b) Ortasıra saitləri – talış dilində bu ortasıra saitləri vardır: **ı, ü**. Ortasıra saitlərini tələffüz edərkən dilin ön və orta hissəsi sərt damağa doğru qalxır, sait səslər bu vəziyyətdə tələffüz edilir.

c) Arxasıra saitləri – talış dilində bu arxasıra saitləri vardır: **a, o**. Arxasıra saitlərini tələffüz edərkən dilin kütləsi arxaya, yumşaq damağa doğru çəkilir, yuxarı qalxır və sait səslər bu vəziyyətdə tələffüz edilir.

2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə talış dilindəki saitləri dörd qrupa ayırmaq olar:

a) Qapalı (dar) saitlər – **i, ı, ü**. Qapalı saitləri tələffüz edərkən dilin kütləsi lap yuxarı qalxır, az qala, sərt damağa yapışır, səsin tələffüzü üçün dar bir yarıq qalır. Bu vəziyyətdə sait tələffüz edilir.

b) Yarımqapalı (yarımdar) saitlər – uzun **e** saiti. Bu saiti tələffüz edərkən dilin kütləsi sərt damağa doğru qalxır, lakin onun qalxım dərəcəsi əvvəlkinə nisbətən bir qədər az olur.

c) Yarımaçırıq (yarıngeniş) saitlər – qısa **e** saiti. Bu saiti tələffüz edərkən dilin kütləsi alt çənədən bir qədər yuxarı qalxır.

ç) Açıq (geniş) saitlər – **a, ə, o**. Açıq saitləri tələffüz edərkən dilin kütləsi alt çənənin üstündə yatmış vəziyyətdə olur.

3. Dodaqların vəziyyətinə görə saitləri iki qrupa ayırmaq olar:

a) Dodaqlanan saitlər – **o, ü**. Dodaqlanan saitləri tələffüz edərkən dodaqlar dairəviləşir və irəli doğru uzanır.

b) Dodaqlanmayan saitlər – **a, ə, e, ı, i**. Dodaqlanmayan saitləri tələffüz edərkən dodaqlar bir-birindən aralanır və bir qədər kənara çəkilmiş vəziyyətdə olur.

4. Kəmiyyətə görə saitləri iki qrupa ayırmaq olar:

a) Uzun saitlər. Belə saitlər uzun tələffüz edilir. Talış dilində **a, ə, e, o** saitləri bir qədər uzun tələffüz variantına malik olsa da bu uzunluq fonematik səciyyə daşımır.

b) Qısa saitlər. Belə saitlər qısa, adi kəmiyyətdə tələffüz edilir. Talış dilindəki yeddi saitin (**a, ə, e, i, ı, o, ü**) hamısı qısa səslərdir.

5. Yumşaq damağın iştirakına görə saitləri iki qrupa bölmək olar:

a) Ağız saitləri. Bu saitləri tələffüz edərkən dilçək burun boşluğuna gedən yolu qapayır, hava axını ağız boşluğundan keçir, saitlər ağız boşluğunda yaranır. Talış dilindəki bütün saitlər ağız saitləridir.

b) Burun saitləri. Bu saitləri tələffüz edərkən dilçək ölgün vəziyyətdə olur, sallanıb ağız boşluğuna gələn yolu qapayır, hava axını burun boşluğuna gedir və saitlər burun boşluğunda yaranır. Talış dilində burun saitləri yoxdur.

6. Gərginliyə görə saitləri iki qrupa ayırırlar.

a) Gərgin saitlər. Belə saitləri tələffüz edərkən danışq üzvləri gərgin vəziyyətdə olur. Bütün uzun saitlər gərgin saitlərdir.

b) Qeyri-gərgin saitlər. Bu saitləri tələffüz edərkən danışq üzvləri qeyri-gərgin vəziyyətdə olur. Bütün qısa saitlər qeyri-gərgin tələffüz edilir.

7. Məxrəc sabitliyinə görə saitləri iki qrupa bölürlər:

a) Monoftonq yaxud təkavazlı saitlər. Monoftonqları tələffüz edərkən danışq üzvlərinin vəziyyəti, məxrəci dəyişməz qalır. Talış dilində monoftonq (təkavazlı) saitlər bunlardır: **a, ə, e, ı, i, o, ü**.

b) Diftonq yaxud cütavazlı saitlər. Diftonqları tələffüz edərkən danışq üzvlərinin vəziyyəti, məxrəci dəyişir: saitin tələffüzü bir məxrəclə başlanır, başqa məxrəclə bitir. Talış dilində diftonq samitlər bunlardır: **ai, əi, oi, üi, ei, ii, oo, ıə, iə**.

Samitlər sistemi

Hind-Avropa dilləri ailəsi İran dilləri qrupunda talış dilinin konsonantizmi özünəməxsus xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Dilçilik ədəbiyyatında talış dili samitlərinin fars dili samitlərinə oxşar olduğu göstərilir, lakin mütəxəssislər eyni zamanda qeyd edirlər ki, fars dilinin samitlər sistemi hələ yaxşı tədqiq edilmədiyi üçün bu iki dilin samitlər sistemini müqayisəli şəkildə araşdırmaq çətindir.

B.V.Miller talış dili konsonantizmini tarixi planda Midiya ərazisində mövcud olmuş şivə ilə əlaqələndirir: «Tarixi aspektdə talış konsonantizmi qədim Azərbaycan, yəni qədim Böyük Midiya ərazisində mövcud olmuş şimal-qərb şivələrini səciyyələndirən əlamətləri olduqca aydın şəkildə nümayiş etdirir; məsələn, s səsinin cənub-qərb **h** səsinə yaxud **z** səsinin cənub-qərb **d** səsinə, söz başında **b** səsinin cənub-qərb **d** (**dv** səmindən) səsinə, yaxud **vi** səslərinin cənub-qərb **qu** səslərinə uyğunluğu, habelə ikifokuslu dilönu novlu **j** səsinin birkfokuslu **z** səsinə tez-tez uyğun gəlməsi, (bəzi sözlərdə) **št** qrupunun **st** qrupuna uyğun olması və söz başındakı **v** səsinin yeni fars sözlərinin çoxunda kipləşən **b** səsinə uyğun olması».¹ Lakin İran dilləri qrupunun şimal-qərb yarımqrupuna daxil olan talış dilinin samitlər sistemi bir sıra xüsusiyyətlərinə görə elə həmin yarımqrupa daxil olan kürd və tat dillərindən kəskin şəkildə fərqlənir.

Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycan dilinin samitlər sistemi də talış dilinin samitlər sisteminə təsir göstərmişdir.

B.V.Miller maraqlı bir fikir irəli sürür: «Çox güman ki, talış konsonantizminə (talış əhalisinin bir hissəsinin ikidilli və onun türklər-azərbaycanlılarla qonşu olması üzündən) Azərbaycan dilinin konsonantizmi də məlum təsiri göstərməyə bilməzdi yaxud, daha dəqiq desək, talışların konsonantizmində şimal-qərbi İranın və şərqə Zaqafqaziyanın avtohton əhalisinin – Midiya çarlığı dövrlərindən iranlaşmağa məruz qalan, bizim eramın XI əsrindən isə tədricən Azərbaycan dilinə keçməyə başlayan əhalinin məxrəc vərdişlərinin keçməsinə güman etmək olar».²

Azərbaycan dili saitlər sisteminin talış dili saitlər sisteminə nə dərəcədə təsir göstərməsi və bu təsirin hansı faktlarda təzahür etməsi məna məlum deyildir. Lakin talış dilində mövcud olmayan bir sıra samitlərin talış dilində işləndiyini və bunun Azərbaycan dili konsonantizminin talış dili konsonantizminə təsirinin nəticəsi kimi qələmə vermək faktları məna məlumdur. Məsələn, talış dilinin şübhəsiz görkəmli tədqiqatçısı olan B.V.Miller **k** fonemi haqqında yazır: «Bu samit arxasına saitlərdən əvvəl kipləşən, **kar**, **dilarxası** və önsıra saitlərdən əvvəl **dilortası** səsdır». Düzdür, sonrakı cümlədə əlavə edir: «Talışların özləri üçün **k** (səsi) vahid səsdır, buna görə də onlar bütün saitlərdən əvvəl onu yalnız bir hərflə göstərirlər».¹ Məlum olduğu kimi, **k** samitinin **dilortası** məxrəcində tələffüzü **k** səsinin Azərbaycan dilindəki tələffüz məxrəcinə uyğundur, yəni bu səs talış dilində olduğu kimi «qalın» yox, Azərbaycan dilində olduğu kimi «incədir». Talış dilində **k** samitinin önsıra saitlərdən əvvəl **dilortası** səs kimi tələffüz edilməsini söylədikdə B.V.Miller səhv edir; talış dilinin **k** (əslində – **q**) samiti bütün saitlərlə, o cümlədən önsıra saitlərlə qonşuluqda (istər əvvəl, istərsə sonra olsun) **dilarxası** səs kimi tələffüz edilir; məsələn: **qo** «iş», **qə** «ev», **qeq** «birə», **qü** «dağ, kor, balqabaq», **qag** «toyuq» və s. Təxminən buna oxşar bir fikri B.V.Miller **q** (əslində **g**) samiti haqqında da deyir: «Kipləşən, cingiltili arxasına saitlərdən əvvəl **dilarxası** və önsıra saitlərdən əvvəl **dilortası** samitdir».² Sonra müəllif dərhal qeyd edir ki, talışlar bu səsi vahid fonem kimi dərk edirlər. Əvvəl nəzərdən keçirdiyimiz samitdən fərqli olaraq **q** samiti haqqında B.V.Millerin dediklərində bir qədər həqiqət vardır, lakin, qeyd edirəm ki, bir qədər həqiqət vardır. **G** samitinin önsıra (incə) saitlərdən əvvəl tələffüz məxrəcinin önə çəkilməsi (**g** **dilarxası** samitdir) və dil ortasında tələffüz edilməsi o deməkdir ki, talış dilindəki **g** samiti önsıra (incə) saitlərdən əvvəl Azərbaycan dilindəki **g** samitinin məxrəcində, **g** samiti kimi tələffüz edilir. Əlbəttə, bu fikirlə də razılaşmaq olmaz, çünki talış dilindəki **g** samiti bütün önsıra (incə) saitlərdən əvvəl öz məxrəcini dəyişib

¹ B.V. Miller. *Талышский язык, сәh. 53.*

² *Yenə orada, sәh.54.*

¹ B.V. Miller. *Талышский язык, сәh. 58.*

² *Yenə orada, sәh. 59.*

önə çəkilməmiş vəziyyətdə dilortası kipləşən samit (məsələn, **g**) kimi tələffüz edilmir: bu səsin **ə** və **ü** saitlərindən əvvəl (yaxud sonra) öz məxrəcini dəyişib dil ortasında tələffüz edilməsi hallarına talış dilində ümumiyyətlə təsadüf edilmir; **g** samiti yalnız **e** və **i** saitlərindən əvvəl, həm də, mənə məlum olduğuna görə, yalnız bir neçə sözdə (*gezi* «süpürgə», *git* «cüt», *gi* «boyun», *gin* «itik, itmə») məxrəcinin dilin ortasına doğru çəkildiyi vəziyyətdə tələffüz edilir. Məhz elə buna görədir ki, talışlar **g** samitinin bu variantını müstəqil fonem kimi dərk və qəbul etmir, yalnız fonemin variantı hesab edirlər. Yaxşıdır ki, B.V.Miller əsl tədqiqatçı kimi bu xüsusiyyəti başa düşür və qeyd edir. Amma bəzi tədqiqatçılar talış dilinin bu xüsusiyyətindən sui-istifadə edib xüsusi (kar və cingilti) kipləşən dilortası samitlərin, yəni Azərbaycan dilində mövcud olan **k** və **g** samitlərinin talış dilində də mövcud olduğunu qətiyyətlə söyləyirlər. Məsələn, V.S.Sokolova hər iki oçerkində dəfələrlə, dönə-dönə bu iki səsin talış dilində, həm də fonem kimi mövcud olması fikrini təkrar edir. O, **i** səsinin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazır: «Birinci variantı dilortası samitlərlə (**y**, **k**, **g**) qonşuluqda rast gəlinir».¹ Başqa bir yerdə, **ə** səsinin xüsusiyyətlərindən danışarkən yenə yazır: «Əks, yəni **ə** foneminin ifrat ön variantı **k** və **g** dilortası kipləşən samitlərdən sonrakı vəziyyətdə təzahür edir».² Müəllif talış dilinin samitlər sistemi üçün xüsusi cədvəl tərtib edir və bu cədvəldə dilortası kipləşən sadə kar **k** və dilortası kipləşən sadə cingilti **g** samitinin talış dilində mövcud olduğunu göstərir.³ Nəhayət, bu samitlərin tədqiqinə xüsusi bəhs həsr edir: «Artıq «Talış mətnləri» əsərində (B.V.Millerin əsəridir – Ə.R.) qeyd edilmiş «yumşaq» **k** və **g** (samitləri) dilortası kipləşən – kar və cingilti səslərdir. Onlar dilarxası **k** və **q** samitlərinə qarşı qoyulan müstəqil fonemlərdir. **K** və **g** səslərinin **k** və **q** fonemlərinin variantı yox, xüsusi fonemlər olduğunu istər bu, istərsə o biri səslərin eyni bir fonetik vəziyyətdə mövcud olması da göstərir: *tikə* «parça» və *kə* «ev», *kek* «birə» və *nemek* «duz», *pələng*

«pələng» və *linq* «ayaq», *gəmi* «gəmi» və *qəte* «tutmaq», *kinə* «qız», *kiyə* «kəhər» və *kitab* «kitab», *ki* tabeədirici bağlayıcı. Zuvand rayonu (1953-cü ildə, yəni müəllifin oçerki nəşr ediləndə Azərbaycanda Zuvand rayonu yox idi, rayonun adı çoxdan dəyişdirilib Lerik rayonu edilmişdi – Ə.R.) üçün də qarşıqoyulan cütlüyə maliklik: *tikə* «parça» və *tikə(y)* «bir az» (Lənkəran rayonunda *tikəy*). Hər iki fonem az işləkdir və nitqdə çox nadir hallarda təsadüf edilir. Lakin bu fonemləri yad, Azərbaycan dilindən daxil olmuş hesab etmək çətin ki mümkündür. Hər iki fonem təkcə Azərbaycan dilinin və Azərbaycan dili ilə ümumi olan sözlərdə təsadüf edilmir. Bunun əksinə, Azərbaycan dili ilə ümumi olan sözün talış yaxud Azərbaycan dilinə mənsubluğu məhz onun tələffüzünün müxtəlifliyi ilə müəyyənləşdirilə bilər: dilortası yaxud dilarxası samit ilə. Belə ki, varımızdır: talış. *bərk*//azərbaycan. *bərk* «möhkəm»; talış. *kum*//azərbaycan. *küm* «dam». **k** və **g** fonemləri bu sözlərdə qeyd edilmişdir:

kə	g
olkə – ölkə	Göhər – xüsusi ad
tikə – parça	göbələy – göbələk
kənci – kəndli	gəmi – gəmi
kiyə – kəhər	pələng – pələng
kek – birə	Gərgəlan – kənd adı
kinə – qız	
Şxəkəran – kənd adı	

Fonetik baxımdan **k** və **g** fonemləri dilortası kipləşən affrikatlaşan səs kimi müəyyənləşdirilir. Affrikatlaşma xüsusən kar **k** səsinə olduqca güclü ola bilər, bunu rusların eşitməsində hətta **ç** ilə qarışdırmaq olar. Məhz affrikatlaşdırma əlamətinə görə talış dilinin dilortası və dilarxası kipləşən samitlərini fərqləndirmək hər şeydən asandır. Yumşaqlığın akustik əlaməti heç də həmişə kifayətedici olmur, belə ki talış dilinin dilarxası **k** və **q** (xüsusən **k**) samitləri **e** və **i** saitlərindən əvvəl (xüsusən **i** saitindən əvvəl: *ki* tabeədirici bağlayıcı), dilortası **k** və **g** samitlərinə (*kinə* «qız») qarşıqoymanı saxlamaq şərtilə, kifayət dərəcədə palatallaşa bilər. Buna görə də hər hansı «yumşaq» **k** və **q** səslərini **k** və **g**

¹ В.С.Сokolova. Очерки по фонетике иранских языков, səh. 105.

² Yənə orada, səh.106.

³ Yənə orada, səh. 112.

fonemlərinə aid etmək olmaz».¹ Bu sətirləri oxuduqda, istər-istəməz, tədqiqatçının talış dilini bilməsinə şübhə edirsən, çünki nümunə gətirilən sözlərdən *kiyə* «kəhər», *kek* «birə» və *kinə* «qız» sözlərini çıxsaq, qalan sözlərin hamısı Azərbaycan dilindən alınmışdır. Mən bu sözlərin tələffüzündən danışmaq istəmirəm, çünki V.S.Sokolovanın bu sözlərin talış dilində dilortası **k** və **g** samitləri ilə tələffüz edilməsi haqqında fikirləri ya müəllifin fantaziyasıdır, ya da onun informatorları talış dilini bilməyən adamlar olmuş və Azərbaycan dilinin tələffüz məxrəci ilə tədqiqatçını çaşdırmışlar. Məni maraqlandıran başqa məsələdir. Mənə elə gəlir ki, V.S.Sokolovanın informatorları heç talış olmamış və talış dilini də bilməmişlər. Məni bu qənaətə gətirən belə bir faktır ki, tədqiqatçı öz müddəalarını təsdiq etmək üçün gətirdiyi nümunələr içərisində hətta talış kəndlərinin adlarını da talış dilində (deməli, talış dilinin tələffüz məxrəcində) yox, Azərbaycan dilində (deməli, Azərbaycan dilinin tələffüz məxrəcində) verir: Şxəkəran (əslində Şıxəkəran olmalıdır) və Kərgəlan həmin kəndlərin Azərbaycan dilində adlarıdır, talış dilində həmin kəndlər Şıxəkon «Şıx (şeyx) evləri» və Kağəlon «Toyuq yuvası» adlanır. Göründüyü kimi, həmin kəndlərin talış adlarında və onların talış dilində tələffüzündə V.S.Sokolovanın uydurduğu mifik dilortası kipləşən **kar** **k** və cingilti **g** samitlərindən əsər-əlamət yoxdur.

B.V.Miller talış dili samitlər sisteminin bir sıra xüsusiyyətlərini bəzi talış dili sözlərini yeni fars dilinin sözləri ilə müqayisədə izah edir. Müəllifin mülahizələrinin talış dili (o cümlədən, onun samitlər sistemi) sahəsində tədqiqat işi aparana üçün maraqlı olacağını nəzərə alıb onun mülahizələrini təqdim edirəm.

«Talış konsonantizminin talış dili sözlərinin yeni fars dili sözləri ilə müqayisədə aşkar edilən əsas xüsusiyyətləri:

1. Son **r** səsinin düşməsi: *xəbə* «xəbər» (yeni fars. xəbər), *pi* «qoca» (yeni fars. pi), *tənü* «təndir» (yeni fars. tənür), *nökə* «nökər» (yeni fars. noukər), *yo* «dost» (yeni fars. yar), *do* «ağac» (yeni fars. dar), *sü* «duzlu, şor» (yeni fars. şur), *ha* «hər» (yeni

fars. hər), *hə* «eşşək» (yeni fars. xə), *neçi* «qurd, canavar» (yeni fars. nəxçir «ov»), *si* «tox» (yeni fars. sir), *divo* «divar» (yeni fars. divar), *ko* «iş» (yeni fars. kar), *bo* «yük» (yeni fars. bar), *mo* «ana» (yeni fars. mədər), *kü* «kor» (yeni fars. kur), *ozo* «azar, xəstəlik» (yeni fars. azar), *pəni* «pendir» (yeni fars. pənil), *çadı* «çadır» (yeni fars. çador), *fik* «fikir» (yeni fars. fekr), *hozi* «hazır» (yeni fars. hazer), *bə* «qapı» (yeni fars. bər, dv>v), *həşi* «günəş» (yeni fars. xorşid).

2. Söz ortasında iki sait arasında talış dili **r** səsinin işlənməsinə nadir hallarda dözü, bu səs düşür:

a) iki sait arasında: *poa* «parça» (yeni fars. *parə*), *vakat* «bərəkət» (yeni fars. *bərəkət*), *dəve* «biçin» (yeni fars. *derəvidən*), *quoni* (?-Ə.R.) «ağırılıq» (yeni fars. *qerani*), *qəte* «tutmaq» (yeni fars. *qereftən*), *vite* «qaçmaq» (yeni fars. *qorixtən*);

b) *vm* dodaq sonantlarından əvvəl saiddən sonra: *dəviş* «dərviş» (yeni fars. *dərviş*), *qam/qom* «isti» (yeni fars. *qərm*);

c) söz başında işlənən dodaq *br*, *fr* qrupunda samiddən sonra: *bəv* «qaş» (yeni fars. *əbru*), *avişüm* «inək» (yeni fars. *əbrişam*), *hamüs* «əmr etmək» (yeni fars. *fürmudən*, qədim fars. *fça+ma*), *havate* «satmaq» (yeni fars. *forixtən*, orta fars. *froxtən*, avest. *fra+vaxş*).

Bir qayda olaraq, *ard*, *ars*, *arş*, *arz* qruplarında **r** mühafizə edilir: *karde* «etmək», *marde* «ölmək», *harde* «yemək», *tarse* «qorxmaq», *larze* «titrəmək», *sard* «soyuq», *pard* «körpü».

3. Söz sonunda saidlərdən sonra **d** düşür: *dü* «tüstü» (yeni fars. *dud*), *şo* «sevinc» (yeni fars. *şad*), *kavü* «mavi» (yeni fars. *kəbud*), *sa* «yüz» (yeni fars. *səd*), *nəvo* «doxsan» (yeni fars. *nəvəd*), *üsto* «usta» (yeni fars. *ostad*).

4. İntervokal vəziyyətdə **d** səsinin düşməsi: *doə* «verilmiş» (yeni fars. *dadə*), *zoə* «oğul» (yeni fars. *zadə*), *moə* «ana» (yeni fars. *madər*), *piə* «ata» (yeni fars. *nədər*), *diə* «göz» (yeni fars. *didə*). Buradan da **d** səsinin düşməsi və **n** səsinin atılması nəticəsindən – *dən* məsdər formasını – **e** şəklinə, – *idən* məsdər formasının – **ş** şəklinə qədər ixtisarı baş verir: *jəelje* «vurmaq» (yeni fars. *zədən*), *şe* «getmək» (yeni fars. *şodən*), *be* «olmaq» (yeni fars. *budən*), *hirie* «almaq» (yeni fars. *xəridən*), *birie* «kəsmək» (yeni fars. *boridən*), *çinie* «dərmək» (yeni fars.

¹ В.С.Сokolова. Очерки по фонетике иранских языков, сәh. 113-114.

çinidən), *larzinie* «titrətmək» (yeni fars. *larzonidən*), *küe* «döymək» (yeni fars. *kubidən*; *kubie*, *kuye*, *küe* vasitəsilə) *ondüe* «sürtmək» (yeni fars. *əndudən*) və s.

İntervokal **d** səsinin düşməsi nəticəsində söz formalarının əhəmiyyətli dərəcədə ixtisarı meydana gəlir: *kü* < *kədu* «balqabaq», *kə* < *kədə* «ev» *nehoe-neoe-noe* vasitəsilə *noe* «qoymaq» (yeni fars. *nehadəh*).

5. Başda işlənən velyar **x** və **xv** qrupu çox sözdə aşağı farinçal **h** səsinə keçir: *harde* «yemək» *xvəridən* sözündədir, *hande* «oxumaq» *xandən* sözündədir, *həşi* «günəş» *xvar-şid* sözündədir, *hurdən* «oğlan» (yeni fars. *xord*), *hiş* «kotan» *xşi* sözündədir, *hışk* «quru» (yeni fars. *xoşk*), *hovə* «bacı» (yeni fars. *xvahər//xahər*, **r** səsinin düşməsi, **h** səsinin atılıb **v** səsi ilə əvəz edilməsi yolu ilə), *hırs* «ay» (yeni fars. *xers*), *humb* «küp» (yeni fars. *xolib*), *hırie* «almaq» (yeni fars. *xəridən*) və s.

Fars ədəbi dilindən alınmış sözlərdə başda işlənən **x** səsi **h** səsinə keçmir: *xıdo* «tanrı, allah» (yeni fars. *xoda*), *xoll* «budaq» (yeni fars. *xal*), *xorək* «xörək» (yeni fars. *xörək*), *xotıcam* «xatircam» (yeni fars. *xatercam*). *Iştən* «özü» sözündə söz başındakı **x**, **xv** səsi tamamilə düşmüşdür (yeni fars. *xıştən*).

6. **Xt** qrupunda **x** səsi düşür: *süte* «yanmaq» (yeni fars. *suxət*), *pate* «bişirmək» (yeni fars. *poxtən*), *düte* «tikmək» (yeni fars. *duxtən*), *vite* «qaçmaq» (yeni fars. *qorixtən*), *havate* «satmaq» (yeni fars. *forixtən*).

7. **Ft** qrupunda **f** səsi düşür, lakin bu düşmə daha erkən dövrə aiddir: *hute* «yatmaq» (yeni fars. *xoftən*), *qəte* «tutmaq» (yeni fars. *qereftən*). Belə ki bu səs qrupu yeni fars dili sözlərinə yaxın olan *bofte* «toxumaq» (yeni fars. *baftən*), *kafte* «göyərçin» (yeni fars. *kəftər*) kimi sözlərdə mühafizə edilmişdir.

8. **St** səs qrupunda səbatsızlıq müşahidə edilir. Biz **t** səsinin istər sözün sonu mövqeyində: *düs* «dost» (yeni fars. *dust*), *ros* «düz» (yeni fars. *rast*), *mos* «qatıq» (yeni fars. *mast*), *das//dos* «əl» (yeni fars. *dəst*), istərsə sözün ortasında: *gəbson* «qəbiristan» (yeni fars. *ğəbrestan*), *zımson* «qış» (yeni fars. *zemestan*), *tovson* «yay» (yeni fars. *tabestan*), *düsax* «həbsxana» (yeni fars. daha dəqiqi – türk dilindən alınma, *dustax*), *dırıs* «səhih, doğru» (yeni fars. *dorost*) düşdüyünü müşahidə edirik.

Şt səs qrupu isə belə qeyri-sabitliyi ilə fərqlənmir və diş samitini itirmir: *əşişte* (əşte – Ə.R.) «durmaq, qalxmaq», *lışte* «yalamaq», *mışt* «yumruq, ovuc».¹

Tədqiqatçılar talış dilindəki samitləri müxtəlif cür qruplaşdırıb təhlil edirlər. Məsələn, V.S.Sokolova samitləri üç qrupa (kipləşən, novlu və sonantlar), B.V.Miller beş (cingilti və kar kipləşən samitlər, velyar samitlər, dilönü dorsal affrikatlar, dilönü novlu samitlər və sonantlar) qrupa ayırır. L.A.Pireyko oçerkinin həcmi imkan vermədiyi üçün samitlərdən geniş bəhs edə bilmir, yalnız samitlərin cədvəlini təqdim edir. Düzdür, bu cədvəl talış dilində olmayan dilortası kar **k** və cingilti **g** samitlərini tullamaq şərti ilə V.S.Sokolovanın artıq adını çəkdiyim ikinci oçerkindən götürülmüşdür.

Əsrimizin 30-cu illərində talış məktəblərində talış dili dərslərini keçmək üçün talışların özlərinin tərtib etdikləri talış dili dərslərində talış dilində 22 samit səsin olduğu göstərilir: **b, v, g, ğ, d, j, z, y, q, l, m, n, p, r, s, t, f, x, h, ç, c, ş**. V.S.Sokolova buraya talış dilində mövcud olmayan kipləşən dilönü **k** və **g** səslərini də əlavə etmişdir. Lakin talış dilində bu iki samitin işlənməsi müşahidə edilmədiyi üçün mən həmin samitləri talış dilinin samit fonemləri sistemində daxil etməmişəm. Beləliklə, mən də talış dilində 22 samit fonemin mövcud olduğunu qəbul edirəm.

Talış dilindəki samitləri müxtəlif baxımdan qruplaşdırıb tədqiq etmək olar. Mən bu bəhsin sonunda talış dilindəki samitlərin ümumi (nəzəri) dilçilik baxımından təsnifini oxuculara təqdim edəcəyəm. İndi isə ayrı-ayrı samit səsləri səciyyələndirmək üçün onları müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırıb təhlil etməyi lazım bilərəm.

Kipləşən samitlər

Dilçilik elmində samitləri iki qrupa bölürlər: küylü samitlər və tonlu samitlər yaxud sonantlar (sonor samitlər). Küylü samitlər də öz növbəsində kipləşən və novlu samitlərə bölünür. Deməli, samitləri üç qrupa ayırmaq olar: kipləşən samitlər, novlu samitlər, sonorlar.

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык, səh. 54-56.

Talış dilində 8 kipləşən samit vardır: **p, b, t, d, q, g, c, ç**. Kipləşən samitlər də öz növbəsində iki qrupa ayrılır: 1) sadə kipləşən samitlər – talış dilində 6 sadə kipləşən samit mövcuddur: **p, b, t, d, q, g**; 2) kipləşən-partlayan samitlər – talış dilində 2 belə samit vardır: **c, ç**. Dilçilik ədəbiyyatında kipləşən-partlayan samitlər affrikatlar da adlandırılır. İstər sadə kipləşən samitlər, istərsə də kipləşən-partlayan samitlər kar və cingiltili deyə iki qrupa bölünür. Ümumiyyətlə, talış dilinin samitlər sistemində küylü samitlərin kar və cingiltili deyə müxalifət təşkil etməsi səciyyəvi haldır.

Kipləşən samitləri ayrı-ayrılıqda səciyyələndirməzdən əvvəl onların hamısı üçün səciyyəvi olan bəzi xüsusiyyətləri qeyd edərik.

Kipləşən **b, d, g** samitləri yalnız intervokal vəziyyətdə tam cingiltili olur. Sözü əvvəlində və kar samitlərdən sonra onlar bir qədər karlaşır və yalnız cingiltili partlayışa malik olur. Buna görə də talış olmayanlar belə tələffüzü **p, t, q** samitləri kimi dərk edir. Bu fonemlər sözü sonunda saiddən və cingiltili samiddən sonra cingiltili başlanğıca və zəif nəfəssiz kar partlayışa malik olur. Bu üç samitin kar qarşılığı olan **p, t, q** samitləri nəfəslidir. Bunların nəfəsliliyi sözü başında daha qüvvətlidir. Bu mövqedə məhz nəfəslilik **p-b, t-d, q-g** cütlüklərini fərqləndirən yeganə meyardır. Intervokal vəziyyətdə **p, t, q** samitlərinin nəfəsliliyi bir qədər zəifləyir, əvəzinə karlıq xüsusiyyəti güclənir. Məhz bu mövqedə – iki sait arasında, bir tərəfdən, **b, d, g** samitlərinin cingiltili olması, digər tərəfdən, **p, t, q** samitlərinin kar olması daha aydın hiss edilir. Kar novlu **f, s, x, ş** samitlərindən sonra **p, t, q** kipləşən samitlərinin nəfəsliliyi tamamilə itir və onlardan sonra sait gəlsə, onlar cingiltili partlayışla tələffüz edilir. Beləliklə, cingiltili partlayışlı məxrəcə malik kar kipləşən samit yaranır. Buna görə də bu kipləşən kar samitlərin cingiltili müxalifəti ilə eynilik yaranır: *hısq* «quru» - *hısqi* «quraqlıq», *bıqışt* «öldür» - *qışdım* «öldürdüm». Bunun nəticəsidir ki, talış dilində kar novlu samitlərdən sonra kar kipləşən **p, t, q** fonemləri yox, cingiltili kipləşən **b, d, g** fonemləri işlənir: *maşdə* «səhər», *qışdə* «öldürmək», *ışdə* «özü», *qaşdə* «əkmək», *asbo* «atlı, süvari», *bışdə* «qovurğa», *peşdə* «arxa», *hısqi* «quraqlıq», *ceşdə* «səhər», *hafdə*

«həftə» və s. Sözü mütəq sonunda, yəni onlardan sonra heç bir səs – istər sait, istərsə samit olsun – gəlməzsə, kar kipləşən samitlər kar novlu samitlərdən sonra mühafizə edilir, çünki bu zaman həmin mövqedə onlar öz kar partlayışlı olma xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır: *mışt* «yumruq, ovuc», *asp* «at», *hısq* «quru», *haft* «yeddi», *həşt* «səkkiz», *bəşt* «dur, qalx», *vıst* «iyirmi» və s.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, talış dilində kar kipləşən samitlərin cingiltili kipləşən samitlərə çevrilməsi məcburi qayda daşımır və heç də həmişə gözlənilmir; bəzi hallarda kar kipləşən samitlər nəfəsliliyi qalmaqla bərabər öz kar olma xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlayır. Bu, yalnız o zaman baş verir ki, söz dəyişərkən öz ilkin forması ilə etimoloji əlaqəsini qoruyub saxlasın. Məsələn, *mışt* «yumruq» sözü vasitəli halda işləyərkən – **i** şəkilçisinin qəbul edir, lakin **t** kar kipləşən samit **d** cingiltili samitə keçmir. Eyni sözü *düst* «dost» sözü haqqında da demək olar: *düsti*. *Hafto* «yetmiş» sözü açıq-aşkar *haft* «yeddi» sözündən yaranmışdır, lakin etimologiyası üzə olduğu üçün **f** kar novlu samiddən sonra mütəq sonluqda olmamasına baxmayaraq **t** kar kipləşən samit mühafizə edilir. *Vıst dı* «iyirmi iki» sözü *vıst* «iyirmi» sözündən yaranmışdır. Yuxarıda dediklərimi bu sözə də şamil etmək olar.

Beləliklə, **b, d, g** cingiltili kipləşən samitləri **p, t, q** kar kipləşən samitlərə qarşı qoymaq iki məqama əsaslanır; 1) nəfəslilik-nəfəssizlik əlamətinə görə, 2) karlıq-cingiltillilik əlamətinə görə. Birinci əlamət söz başında və kar samitlərdən sonra, ikinci əlamət intervokal vəziyyətdə özünü təzahür etdirir. Sözü sonunda hər iki əlamət fonoloji rol kəsb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX yüzilliyin 30-cu illərində talış dilində nəşr edilmiş (talışların özlərinin yazdıqları) əsərlərdə, məsələn, əksər hallarda *ıştən* «özü», *maştə* «səhər» yazıldığı hallarda, bəzən *ışdə*, *maşdə* şəklində yazılışa da rast gəlirik. Belə orfoqrafiya müxtəlifliyini ədəbi dilin yeni yaranması, hələ təşəkkül tapmaması və vahid orfoqrafiya qaydalarının yaranmaması ilə izah etmək olar. Güman ki, həmin onilliyin sonlarında talış dilinin işlədilməsinə son qoyulmasa, talış dilinin məktəblərdə tədrisi dayandırılmasa idi, orfoqrafiya sabitliyi çoxdan yaranmışdı.

B.V.Miller yazır: «Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, talış dili samit qruplarından çəkinir və **f, s, ş, x** novlu kar samitlərin kar

kipləşən samitlərlə birləşməsinin heç də hamısı adi deyil. Xalis talış sözlərində xt qrupu olmur, çünki, bir qayda olaraq, x düşür; xr, xg qrupları da deyəsən, müşahidə edilmir. Güman ki, fq, fr qrupları da dilə xas deyil; yalnız ft qrupu vardır. Təkcə öndə gələn s, ş novlu samitlərlə birləşmə, yəni sp, st, sq, şp, şt, şq qrupları adi haldır».¹

Kar kipləşən samitlər. Talış dilində üç kar kipləşən samit səs vardır: p, t, q.

P fonemi. Kar, dodaqlanan, kipləşən samitdir. Bu səsi tələffüz edərkən dilin kütləsi azacıq sərt damağa doğru qalxır, ağız boşluğunu üfüqi vəziyyətdə təxminən iki bərabər hissəyə bölür, dilin ucu üst dişlərin arxasına, yuvaqlara (alveollara) dirənir, dodaqlar bir-birinə sıxılır və səs tələffüz edilərkən partlayışla aralanır. P fonemini tələffüz edərkən partlayış zamanı güclü kipləşmə və güclü nəfəslilik hiss edilir. Nəfəsvermənin və kipləşmənin gücünə görə p fonemi onun cingiltili müxalifi olan b samitindən fərqlənir: p samitində hər iki keyfiyyət b samitinə nisbətən xeyli qüvvətlidir. Bu xüsusiyyət xüsusən söz başında və saitlər arasında (intervokal vəziyyətdə) daha aşkar hiss edilir. P fonemi söz sonunda sp qrupunda öz keyfiyyətlərini yaxşı mühafizə edir, xüsusən karlıq xüsusiyyətini qoruyub saxlayır. Talış dilində fp və xp samit birləşməsi də yoxdur.

Talışlar başqa dillərdən alınmış sözləri də p hərfi ilə verirlər, hərçənd başqa dillərdən alınmış sözlərdəki p fonemində talış dilinin analoji səsindəki nəfəslilik yoxdur.

Daha bir məsələni qeyd etmək lazımdır. Talış dilində p fonemi arxasına (qalın) saitlərdən əvvəl dilin kütləsinin xeyli arxaya çəkildiyi məxrəcdə, bir qədər kobud, önsıra (incə) saitlərdən əvvəl isə dilin kütləsinin bir qədər önə çəkildiyi, gərginliyin nisbətən azaldığı məxrəcdə, «incələşmiş» kimi tələffüz edilir; irəliçəkilmə az olsa belə hiss ediləcək dərəcədədir və dilin kütləsinin sakit durmasında aydın hiss edilir. Aşağıdakı sözlərin tələffüzünü müqayisə etsək, bunu aydın görürük: patə «bişmiş», - pətə «xörək adı», poştən «döş» - peştən «arxa», pıt-pıt karde «deyinmək» - piyöz «soğan», piə «ata» - piə «arzu» və s.

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык, сәһ. 57.

T fonemi. Kar, dodaqlanmayan, dilönü, kipləşən samitdir. T samitinin tələffüz edərkən dilin kütləsi sərbəst və qeyri-gərgin vəziyyətdə olur, dilin ucu üst dişlərin arxa divarlarına söykənir, dodaqlar azca aralı, bir qədər kənara çəkilmiş vəziyyətdə olur; səsi tələffüz edərkən dilin ucu sərt şəkildə üst dişlərin arxa divarlarından aralanır və dilin kütləsi aşağıya və geriye çəkilir. Sözün əvvəli mövqeyində t fonemi kar olmaqdan əlavə, həm də güclü kipləşmə ilə də fərqlənir, bu da əlavə aspirasiyaya gətirir; aspirasiyanın dərəcəsi fonemin işləndiyi sözlərdən asılı olaraq müxtəlifdir. Kar tələffüz və aspirasiyanın dərəcəsi t və d samitlərinin məxrəcini kəskin şəkildə fərqləndirir. Başqa dillərdən, o cümlədən fars dili də daxil olmaqla qohum dillərdən fərqli olaraq t fonemi talış dilində nəfəsli tələffüz edilir.

Sözün ortasında iki sait arasında (intervokal vəziyyətdə) t samiti həmişə d samitinin əksi mövqeyində çıxış edir. Bunu, məsələn, isimlərdən mücərrəd mənalı isimlər düzəldən -əti şəkilçisinin işlənməsində görə bilərik: beko «işsiz» - bekoəti «işsizlik», bo «qardaş» - boəti «qardaşlıq», hoson «asan» - hosonəti «asanlıq», deşmen «düşmən» - deşmenəti «düşmənlilik» və s.

şt və ft samit birləşmələrində t samiti mühafizə edilir; məsələn: həşt «səkkiz», haft «yeddi», mışt «yumruq», peşt «arxa». St samit birləşməsində isə t samiti qala da (məsələn: vist «iyirmi», düst «dost»), düşə də (məsələn: elə həmin düst sözü düs kimi də işlənir, habelə das «əl» sözü dast sözündəndir) bilər.

Başqa dillərdən alınan sözlərdə söz başında işlənən t samiti qorunub saxlanılır. Məsələn, Azərbaycan dilindən: torpağ «torpaq», tapmaca; ərəb dilindən: təşkil, tarif «tərif», tocir «tacir».

Talış dilində t foneminin önsıra (incə) yaxud arxasına (qalın) saitlərin önündə gəlməsi onun məxrəcinə, demək olar ki, təsir göstərmir: tanq «dar» - tənü «təndir», ter «sap» - torə «tərə», tiqe «dammaq» - tiqe «bir az». Fərq təkcə bundadır ki, t samitini tələffüz edib arxasına saitini tələffüz etməyə keçdikdə dilin kütləsi dişlərin arxa divarından aralanıb yuxarı və arxaya doğru çəkildiyi halda, önsıra saitlərini tələffüz etməyə keçdikdə dilin kütləsi dişlərin arxa divarlarından aralanıb əvvəlcə bir az aşağıya doğru, sonra geriye çəkilir.

Q fonemi. Bu, kipləşən, kar, dilarxası samit səsdır. B.V.Miller bu fonemi belə səciyyələndirir: «Bu, kipləşən, kar, arxasına saitlərdən əvvəl dilarxası və önsıra saitlərdən əvvəl dilortası samitdir. Talışların özləri üçün q vahid bir səs təsəvvürü verir, buna görə də onlar bütün saitlərdən əvvəl onu təkə bir q hərfi ilə göstərirlər, hərçənd q səsinin geniş və dar saitlərdən əvvəl məxrəcində fərqlər olduğunu aydın başa düşürlər».¹ Müəllifin mühakimələrində bir neçə ziddiyyət aşkarcasına gözə çarpır. Əvvələn, q samiti (müəllifin fikrinə görə) arxasına saitlərdən əvvəl dilarxası, önsıra saitlərdən əvvəl dilönü tələffüz edilirsə, bəs hər iki məxrəcli saitlərdən sonra necə tələffüz edilir? Bəs onun samitlərdən sonrakı yaxud əvvəlki mövqedə tələffüz məxrəci necədir? Bəs ayrıca, təcrid edilmiş samit səs kimi o, hansı məxrəcdə tələffüz edilir? İkincisi, müəllif elə oradaca qeyd edir ki, talışlar bu samitin arxasına və önsıra saitlərdən əvvəlki mövqedə işlənməsində yox, geniş və dar saitlərdən əvvəlki mövqedə işlənməsində fərq görürlər. Bunlar isə ayrı-ayrı məsələlərdir. Geniş saitlər önsıra da, arxasına da ola bilər, məsələn, ə önsıra geniş sait, a arxasına geniş saitdir. Hər iki səsdən əvvəl q samiti dilarxası məxrəcə malikdir; müqayisə et: *ka* «köpük» - *kə* «ev». Deməli, müəllifin q foneminin önsıra və arxasına, yəni incə və qalın saitlərdən əvvəl öz məxrəcini dəyişməsi, gah dilönü, gah dilarxası kipləşən samitə çevrilməsi haqqındakı fikri düz deyildir. Sonra B.V.Miller müəyyən mövqedə (onun öz sözləri ilə desək, önsıra saitlərdən əvvəl) q samitinin «yumşaqlaşması», «incələşməsi» səbəbləri haqqında xeyli mühakimə yürüdür, bu «yumşalma» fars dilindəki k fonemi ilə müqayisə edir. Mən bu fikirlər haqqında söhbət açmaq istəmirəm, çünki bu mülahizələrin hamısı əsassızdır. Amma müəllifin belə bir mühakiməsi mənə qəribə göründü: «Talış dilinin q səsinin fars dilindəkindən digər fərqi ondadır ki, eyni bir sözdə o, fars səsi kimi o qədər də yumşaq deyil: müqayisə et, məsələn, talış dilində arxasına a səsi ilə olan *qarde* «etmək» və yeni fars dilində önsıra a səsi ilə olan *kərdən*».² Başa düşmək

¹ B.V.Миллер. *Талышский язык*, səh. 58.

² *Yenə orada*.

olmur ki, müəllif q samitinin məxrəcinin dəyişməsinə fonetik hadisəyə, yəni önsıra yaxud arxasına saitindən əvvəl işlənməsinə görə müəyyənləşdirir və yaxud leksik hadisəyə, yəni sözün semantik mənasının eyniliyinə görə müəyyənləşdirir. Axı talış dilinin *karde* və fars dilinin *kərdən* sözləri eyni semantik mənaya, eyni etimoloji mənşəyə malik olsa da, fonetik hadisələr, məsələn, səslərin bir-birinə təsiri baxımından ayrı-ayrı sözlərdir: q samiti talış sözündə arxasına a saitindən, fars sözündə ə önsıra saitindən əvvəl gəlir. Müəllifin talış dilində q samitinin müəyyən fonetik vəziyyətdə öz məxrəcini dəyişməsi haqqında aşağıdakı sözləri də maraqlıdır: «Xalis talış sözlərində ön saitlərdən əvvəl q samitinin məsələn, tat dilinin Lahıc kənd şivəsində və Azərbaycan dilində olduğu kimi elə bir yumşalması (yəni məxrəcin dilin önünə doğru çəkilməsi; bəs onda yuxarıdakı sözlər necə olsun? – Ə.R.) müşahidə edilmir. Lakin belə bir yumşalma bəzən Azərbaycan dili fonetikasının təsiri ilə izah edilə bilər. Belə ki, məsələn, dilarxası q samiti ilə işlədilən *Kağəlanə* (hərfin: «toyuq yuvası») kəndi türk formasında əhəmiyyətli dərəcədə yumşalmış q samiti və onun dilortası məxrəci ilə *Kərgəlan* kimi səslənir; eləcə də dilarxası q ilə *Şıxəqəon* (Şıxəqəon olmalıdır – Ə.R.) – Azərbaycan dilində dilönü samitlə *şxəkəran*».¹ Belə bir haqlı sual ortaya çıxır: talış dilinin *Qaqəlon* və *Şıxəkəon* sözlərinin Azərbaycan dilindəki variantlarının *Kərgəlan* və *Şıxəqəran* olmasının və həmin sözlərdə dilönü q samitinin işlənməsinin talış dilinə, Azərbaycan dili fonetikasının talış dili fonetikasına guya təsirinə və dilarxası q samitinin dilönü samitə çevrilməsinə nə dəxli vardır? Məgər nümunə kimi verilmiş bu iki talış sözündə q dilönü samit kimi tələffüz edilir?

B.V.Millerin bu fikrində, hətta gətirdiyi nümunələrə qədər, V.S.Sokolovanın açıq-aşkar təsiri hiss edilir. B.V.Millerdən fərqli olaraq, V.S.Sokolova talış dilində ayrıca dilönü kipləşən k samitinin olduğunu iddia edir.² İrəlidə onun müddəaları ətraflı

¹ B.V.Миллер. *Талышский язык*, səh. 58.

² B.C.Соколова. *Очерки по фонетике иранских языков*, səh. 105, 106, 112, 113-114.

təhlil və təkzib edildiyi üçün bir daha həmin məsələyə qayıtmağı artıq hesab edirəm.

Talış dilində önsıra (incə) saitlərdən əvvəl **q** samitinin tələffüz məxrəcinin önə çəkilməsi, onun dilortası samit kimi tələffüz edilməsi haqqındakı fikirlər də doğru deyildir. B.V.Miller talışların özlərinin **q** samitinin geniş (açıq) yaxud dar (qapalı) saitlərdən əvvəl tələffüz məxrəcində fərq görmələrini söyləyərkən haqlıdır. Həqiqətən də talış dilində **q** samitinin geniş (açıq) yaxud dar (qapalı) saitdən əvvəl işlənməsi məqamında onun tələffüz məxrəcində fərq baş verir. Lakin elə buradaca qeyd etməliyəm ki, tələffüz məxrəcindəki bu fərq heç də bütün qapalı (dar) saitlərdən əvvəl müşahidə edilmir. Məlum olduğu kimi, talış dilində üç dar (qapalı) sait mövcuddur: **ı, i, ü**. **q** samiti **ı, i, ü** saitlərindən əvvəl işləndikdə öz adi məxrəcində, yəni dilin kütləsinin arxaya çəkildiyi vəziyyətdə tələffüz edilir; məsələn: *qıl* «küt», *qındə* «kötük», *qırınqo* «durna», *qü* «kor, dağ, balqabaq», *qüj* «vəhşi», *qül* «kol, arxa», *qüm* «dam» və s. Talış dilində **q** samitinin məxrəci yalnız **i** saitindən əvvəl işləndikdə bir qədər dəyişir: **i** saitindən əvvəlki vəziyyətdə **q** samiti önə çəkilmiş dilarxası, daha dəqiq desək, arxaya çəkilmiş dil ortası samit kimi tələffüz edilir. Bu talış dili samiti Azərbaycan dilindəki **k** dilortası samiti kimi tələffüz edilmir. Onun Azərbaycan dilindəki **q** dilortası samiti məxrəcində tələffüz edildiyini iddia edənlər talış dilini və onun qayda-qanunlarını, o cümlədən talışların tələffüz, məxrəc vərdişlərini bilmirlər. Talış dilində önsıra (incə), dar (qapalı) **i** saitindən əvvəl kipləşən, kar **q** samiti, Azərbaycan dilindəki analoji samitdən fərqli olaraq, dilin ortasında (dilortasında) deyil, dilortasından bir qədər geriyyə çəkilmiş məxrəcdə tələffüz edilir. Bu səsin məxrəc yeri, əyani olsun deyə, deyək ki, Azərbaycan dilindəki **k** samitinin məxrəci ilə rus (habelə: talış) dilinin **q** samitinin məxrəci arasındadır. Onu da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, kar, kipləşən **q** samitinin **i** saitindən və digər tərəfdən, başqa saitlərdən əvvəl işlənmə məxrəci yalnız və yalnız fonetik xüsusiyyət daşıyır; **q** samitinin məxrəcinin dəyişib-dəyişməməsi fonoloji, yəni mənafərqləndirici xüsusiyyət daşmadığı üçün talış dilində iki fərqli **q** samitinin – biri dilarxası,

digəri dilortası olan iki fonemin işləndiyini qəbul etmək səhv olardı.

Talış dilində söz başında **q** samiti güclü surətdə kipləşir, sonra bu kipləşmə aspirasiyaya keçir. Söz başında **q** samitinin aspirasiyası kəskin və güclü olur ki, kipləşmə – novluluq, yəni affrikat çaları alınır. **Q** foneminin başqa mövqələrdə işlənməsi zamanı onun tələffüzündə aspirasiya müşahidə edilmir.

Talış dilində **q** samitinin məxrəcinin fizioloji xüsusiyyətləri belədir: bu səsi tələffüz edərkən dilin kütləsi arxaya, yumşaq damağa doğru geri çəkilir, dilin kürəyi yumşaq damağa yapışır, dodaqlar bir qədər aralı qalır, səsin tələffüzü zamanı dil kəskin şəkildə geri dartılır (belə dartılma sıçrayışa bənzəyir), dilin kürəyi yumşaq damağa toxunub cəld aşağı enir.

Talışlar təkcə öz sözlərini deyil, həm də bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən alınma Azərbaycan və rus dili sözlərini, habelə bütün alınma sözləri də eyni bir **k** hərfi ilə yazırlar.

Cingiltili kipləşən samitlər. Talış dilində kar kipləşən **p, t, q** samitlərinə müxalifət olaraq üç cingiltili kipləşən samit vardır: **b, d, g**. Bu samitlər müvafiq olaraq aşağıdakı kar cingiltili cütlüyü əmələ gətirir: **p–b, t–d və q–g**.

B fonemi. Bu səs qoşadodaq, kipləşən, cingiltili samitdir. **P** foneminə nisbətən **b** samitinin kipləşməsi zəifdir, sözün sonunda bu samit bir qədər spirantlaşır və dodaq-diş novlu **v** samitinə keçir. Söz sonunda **b** samiti sait və cingiltili samitlərdən sonra cingiltili tələffüz edilir və nəfəssiz zəif kar partlayışa malik olur. Talış dilində kar samitlərdən sonra kipləşən, cingiltili **b** samitinin işlənməsinə təsadüf edilmir.

Talış dilində kipləşən cingiltili **b** samitini tələffüz edərkən dilin kütləsi alt çənədən azacıq yuxarı qalxır, ağız boşluğunu iki bərabər olmayan (dildən aşağıda qalan hissə dar, üstə qalan hissə geniş olur) hissəyə bölür, dilin kütləsi arxaya - yumşaq damağa doğru çəkilir, dilin ucu alt dişlərin ucuna söykənir, dodaqlar kip şəkildə bir-birindən aralanır, dilin ucu dişlərin arxa divarından bir az aşağı sürüşür, lakin dişlərdən aralanmır, dilin kürəyi azacıq yuxarı, yumşaq damağa doğru qalxır. Tələffüz nəfəsvermə ilə müşayiət edilir, bununla da talış dilindəki kipləşən, cingiltili **b** samiti, məsələn, Azərbaycan dilindəki eyni samitdən fərqlənir.

Daha bir məqamı qeyd etməyi lazım bilirəm. Talış dilində kipləşən **b** samitinin önsıra və arxasıra saitlərlə, xüsusən onlardan əvvəlki mövqedə işlənməsində müəyyən qədər fərq vardır. **B** samiti arxasıra (qalın) saitlərdən əvvəl işləndikdə dilin kütləsi bir qədər arxaya dartılır və nisbətən yuxarı doğru, önsıra (incə) saitlərdən əvvəlki mövqedə işləndikdə isə dilin kütləsi dişlərə doğru dartılır və alt çənənin üstünə yatmış vəziyyətdə olur. Müqayisə et: *band* «düyün, dağ» - *bəpe* «yuxarı», *bız* «keçi» - *bib* «heyva», *boz* «şahin» - *bezü* «zəif, gücsüz» və s.

D fonemi. Bu səs cingiltili, dodaqlanmayan, dilönü, kipləşən samitdir; fonematik baxımdan **t** samiti ilə müxalifət təşkil edir. **D** samitini tələffüz edərkən dil sərbəst və qeyri-gərgin vəziyyətdə olur, dilin ucu üst dişlərin arxa divarlarına söykənir, dodaqlar azca aralı vəziyyətdə bir qədər kənara çəkilir; samiti tələffüz edərkən dilin ucu sərt surətdə üst dişlərdən aralanır və dilin kütləsi geri dartılır. Bu samit xüsusən sözün əvvəlində güclü kipləşməyə malikdir. **D** samiti intervokal vəziyyətdə və sözün sonunda nisbətən zəif kipləşmə ilə tələffüz edilir. Məhz buna görədir ki, qohum dillərdə söz sonunda və interfokal vəziyyətdə **d** ilə işlədilən sözlərdə talış dilində **d** samiti düşür. Bunu, məsələn, fars dili sözləri ilə müqayisə aydın göstərir: *dü* «tüstü» - fars dilində *dud*, *šo* «şad» - *şad*, *zoə* «oğul» - *zadə*, *kavü* «göy» - *kəbud* və s.

Müasir fars ədəbi dilindən alınmış (və talışlaşdırılmış) sözlərdə söz sonunda **d** samitinin düşməsi qanunu fəaliyyət göstərmir; məsələn: *dod* «dad» - *dad*, *fəryod* «fəryad» - *fəryad*, *ümid* «ümid» - *omid* (*ümid* sözü fars dilinə türk dillərindən keçmişdir və mənşəcə *ummaq* feli ilə bağlıdır).

Başqa dillərdən, o cümlədən Azərbaycan, fars və rus dillərindən alınmış sözlərdə söz başında **d** samiti öz məxrəcini qoruyub saxlayır.

Talış dilində **d** foneminin önsıra (incə) yaxud arxasıra (qalın) saitlərinin önündə işlənməsi onun məxrəcinə, demək olar ki, təsir göstərmir; məsələn: *da* «on» - *də* «dərə», *dı* «iki» - *di* «kənd», *deven* «biçin» - *do* «ağac».

G fonemi. Bu səs kipləşən, cingiltili, dilarxası samitdir. Talış dilinin tədqiqatçılarında B.V.Miller bu samiti belə səciyyələndirir: «Kipləşən, cingiltili samit, arxasıra saitlərinin

əvvəlində dilarxası, önsıra saitlərinin əvvəlində dilönü... Talışların özü **g** samitini vahid bir fonem kimi qavrayır, **q** fonemi kimi, bütün saitlərdən əvvəl bir işarə ilə göstərilir; lakin bu səsin arxasıra və önsıra saitlərindən əvvəlki vəziyyətdən asılı olaraq «sərt» (saxt) və «yumşaq» (nam) tələffüz məxrəcini aydın fərqləndirirlər».¹ B.V.Millerin «yumşaq» tələffüz məxrəci adlandırdığı səsi V.S.Sokolova ayrıca, müstəqil fonem hesab edir və onun Azərbaycan dilindəki **g** samitinə uyğun gəldiyini yazır.² Mən V.S.Sokolovanın talış dilində **g** samitinin «yumşaq» tələffüzünü ayrıca fonem kimi qəbul etməsi haqqındakı fikirlərini artıq nəzərdən keçirdiyim üçün bir daha bu məsələyə qayıtmaq istəmirəm. Burada yalnız bir məsələni aydınlaşdırmaq istəyirəm. Talış dilində bütün önsıra saitlərindən yox, **i** və **e** saitlərindən əvvəl **g** samitinin məxrəci bir qədər irəli çəkilə bilər və Azərbaycan dilindəki **g** samitinin tələffüz məxrəcinə yaxınlaşır, lakin tam dilortası məxrəc yaranmır – **i** və **e** saitlərindən əvvəl **g** samiti arxaya çəkilməmiş dilortası yaxud önə çəkilməmiş dilarxası məxrəclə tələffüz edilir; məsələn: *gezi* «süpürgə», *gi* «boyun», *gin* «itik», *gin be* «itmək», *git* «cüt», *gemij* «cənub küləyi», *ger* «gəraf», *giv* «boyunduruq», *giri* «çəki ölçü vahiddir». Onu da qeyd etmək lazımdır ki, talış dilində **g** səsinin irəli çəkilməmiş dilarxası tələffüz məxrəci xalis fonetik xüsusiyyət daşıyır, fonoloji müxalifət (**g** samiti ilə) yaratmır, yəni mənafərqləndirici xüsusiyyətə malik deyildir. Buna görə də onu ayrıca fonem kimi qəbul etmək olmaz.

Talış dilində **g** samitini tələffüz edərkən dilin kütləsi arxaya, yumşaq damağa doğru geri çəkilir, dilin kürəyi yumşaq damağa yapışır, dodaqlar bir az aralı qalır və bir qədər kənarlara doğru çəkilir. Səsin tələffüzü anında dilin kütləsi kəskin şəkildə geriye doğru sıçrayır, dilin kürəyi yumşaq damağa toxunub cəld aşağı enir; səsin tələffüzündə zəif partlayış əmələ gəlir. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, **e** və **i** saitlərindən əvvəl işləndikdə **g** səsinin bu məxrəci dəyişir: dilin kütləsi dilin ortasına doğru qalxır, dilin kürəyi, az qala, dilin ortasında sərt damaqla yumşaq damağın

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык, сәһ. 59-60.

² В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, сәһ. 113-114.

sərhədində damağa toxunur. Buna görə də «incələmiş» g samitinin tələffüzü almır.

Daha bir məqamı qeyd etmək lazımdır. Müasir talış dilində g samitinin işlənmə mövqeyi, yeri hələ tam sabitləşməmişdir. Eyni bir sözdə eyni bir mövqedə, hətta söz başında da g samiti də, ğ samiti də işlənə bilər; məsələn: *garz-ğarz* «borc», *gandım-ğandım* «buğda», *gofe-ğofe* «beşik», *ganün-ğanün* «qanun». Bunu iki səbəblə izah etmək olar: 1) Talışların dil şüurunda hələ g və ğ samitləri fərqləndirilmir, güman ki, bir səs kimi qəbul edilir. 2) Talış dilinin orfoqrafiya prinsipləri hələ təkmilləşdirilməmişdir.

Başqa dillərdən talış dilinə keçmiş tərkibində g samiti olan sözlər talış dilində g samiti ilə işlənir.

Kipləşən-partlayan samitlər (affrikatlar). Dilçilik ədəbiyyatında bunlar dilönü dorsal affrikatlar da adlanır. Talış dilində iki kipləşən-partlayan samit fonem vardır: c, ç.

Bəzi tədqiqatçılar talış dilindəki c, ç samitlərini kipləşən-partlayan samit yox, novlu samit hesab edirlər. Məsələn, talış dilinin fonetikasını tədqiq etmiş və bu sahədə iki öçerk yazmış V.S.Sokolova bu səsləri novlu samit kimi tədqiq edir. O, ş və j novlu samitlərinin tədqiq etdikdən sonra c və ç samitlərini səciyyələndirib yazır: «ş və j fonemlərini səciyyələndirən fonetik xüsusiyyətlər c və ç fonemləri üçün də səciyyəvidir. c və ç fonemləri ş və j fonemlərinə analogi fonetik vəziyyətdən asılı olaraq dəyişən ş və j şəkilli sonluğu olan dorsal ikifokuslu affrikatlardır. Lakin c və ç samitləri üçün dilin ucunun vəziyyəti dorsal olduğu üçün hər iki affrikat üstəlik daha yumşaq səslənməyə malikdir. Bu da daha sürətli nitq prosesində nov ünsürünün zəifləməsi zamanı c fonemi üçün güclü palatallaşmış t təsəvvürü verə bilər. Cingilti ç affrikatında nov ünsürü daha güclüdür (belə ki, cingilti samitlər üçün ümumiyyətlə daha zəif kipləşmə səciyyəvidir), buna görə də o, aşkar affrikat kimi eşidilir. Digər tərəfdən, dilin ucunun dorsal vəziyyəti sayəsində onların novlu məxrəcinin ikinci fokusu məxrəcdə dilin ucunun dorsal kipləşmə ilə əlaqədar olmadığı və asanca kukuminal vəziyyət qəbul edə bilən novlu ş və j samitləri üçün təzahür etdiyi kimi parlaq ifadə edilmiş arxa tipə qədər o qədər də asanca geri çəkilə bilmir. Bunun nəticəsində c və ç fonemləri arxasıra saitlərin təsiri

altında çox sərt tələffüz qazana bilmir – onların yaranmasının ikinci fokusu orta qalır və yalnız bir qədər geri çəkilə bilər».¹

Talış dilində kipləşən-partlayan c və ç fonemlərinin xüsusiyyətlərini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Ç fonemi. İkinci orta fokusu olan cingilti ikifokuslu, dilönü, dorsal affrikatdır, yəni kipləşən-partlayan samitdir. Ç samiti ümumiyyətlə «yumşaq» məxrəcə malikdir, lakin ı saitindən əvvəl sərtləşir (kobudlaşır); məsələn: *çivon* «cavan», *çilmə* «tikə». Başqa İran dillərindən fərqli olaraq, talış dilində ç samiti bütün mövqələrdə öz kipləşmə başlangıcını həmişə qoruyub saxlayır. Talış dilində c samiti, xüsusən söz başında öz tələffüz xüsusiyyətlərini aşkar şəkildə büruzə verir; məsələn: *çivon* «cavan», *çir* «qaynama vaxtı ötmüş şor», *ço* «ayrı», *çoyli* «yalqız», *çəv* «arpa», *çüye* «çeynəmək», *çüş* «qaynamaq», *çanq* «cəng» və s.

Ç samitini tələffüz edərkən alt və üst dişlər qovuşmuş vəziyyətdə olur, dilin ucu alt dişlərin arxa divarına söykənir, dilin kütləsi yuxarı qalxır və dilin kürəyi sərt damağa toxunur, sərt damaqla dilin kürəyi arasında dar bir cığır əmələ gəlir. Səs tələffüz edildiyi anda dilin kütləsi bir qədər geri çəkilir. Talış dilində c samitinin məxrəc xüsusiyyəti ondan əvvəl yaxud sonra işlənən saitlərin keyfiyyətindən asılı deyildir.

Tədqiqatçıların fikrincə, talış dilindəki ç samiti (dialektlərdə) tarixən söz başında y samitinə uyğundur; müqayisə et: ümumxalq dilində *çəv* – Astarada dialektində *yəv* «arpa».

C fonemi. İkinci orta fokusu olan kar, ikifokuslu, dilönü, dorsal affrikatdır. Ç samiti kimi, c samiti də ümumiyyətlə «yumşaq» məxrəcə malikdir, lakin yenə də c samiti kimi, ı saitindən əvvəl «sərtləşir»; məsələn: *cıl* «qırx», *cinqə* «qılgılcım», *cinie* «dərək», *cimi* «mənim», *ciniğ* «tamahkar», *cıtım* «payız heyvası» və s.

Talış dilində c foneminin tələffüz xüsusiyyətləri söz başında və intervokal vəziyyətdə daha aşkar təzahür edir; məsələn: *co* «dörd», *coq* «yaxşı», *cand* «neçə», *cəş* «göz», *cic* «nə», *ocike* «qopmaq», *ecinie* «sökmək» və s.

¹ В.С.Сokolova. Очерки по фонетике иранских языков, с. 115.

Talış dilində **c** samitini tələffüz edərkən alt və üst dişlər biribirinin üstündə olur, dilin ucu üst dişlərin arxasına, daha doğrusu üst dişlərin yuvaqlarına dirənir, dilin kütləsi yuxarı qalxır və dilin kürəyi sərt damağa toxunur, sərt damaqla dilin kürəyi arasında dar bir yarıq əmələ gəlir. **C** samitinin kipləşən-partlayan səs olması da bundan irəli gəlir. Talış dilində **c** samitinin məxrəc xüsusiyyətləri ondan əvvəl yaxud sonra işlənən saitlərin keyfiyyətlərindən asılı deyildir.

Novlu samitlər

Küylü samitlərin ikinci qrupunu novlu samitlər təşkil edir. Talış dilində bu 9 küylü novlu samit vardır: **f, v, s, z, x, ğ, h, ş, j**. bunlardan altısı (**f, v, s, z, x, ğ**) birkeçidli novlu, ikisi (**ş, j**) ikiyeçidli novlu, biri isə farınqal (udlaq) novlu (**h**) samitdir. Bu 9 küylü samitdən başqa talış dilində **y** sonor samiti də novlu səsdür. Talış dilində **h** və **y** samitlərini çıxsaq, qalan novlu samitlər **kar** və **cingilti** olmaqla müxalifət əmələ gətirir.

Burada **y** samiti novlu samitlər sırasında yox, sonantlar sırasında nəzərdən keçiriləcəkdir.

Birkeçidli novlu samitlər. Yuxarıda göstəriləyi kimi, talış dilində altı sadə novlu samit vardır. Bunlardan üçü – **f, s, x** **kar**, üçü – **v, z, ğ** **cingilti** samitdir. Talış dilində sadə novlu samitlərin **kar** və **cingilti** olmaqla bu cütlükləri vardır: **f-v, s-z, x-ğ**.

F fonemi. Bu səs bütün fonetik vəziyyətlərdə diş-dodaq samitidir. B.V.Miller bu səsi «kar, dodaq, **b** samitinin novlu müqabili»¹ kimi səciyyələndirir. Talış dilində **f** fonemini belə səciyyələndirmək olar: bu – diş-dodaq, novlu, dilönü, **kar** samitidir.

Talış dilində **f** samitini tələffüz edərkən üst dişlər alt dodağa toxunur, dilin ucu alt dişlərin arxasına dirənir, dilin kütləsi alt çənədən azacıq yuxarı qalxır, dilin kütləsi dilönündə nisbətən aşağı səviyyədə olur, dilortasına və dilarxasına doğru keçdikcə tədricən orta və yumşaq damağa doğru qalxır. Səsin tələffüzündə dillə damaq arasında nov əmələ gəlir, tələffüz axımında üst dişlər alt dodaqdan azacıq aralanır. Talış dilindəki **f** samiti öz məxrəc

xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycan, fars və rus dillərindəki uyğun səsdən, demək olar ki, heç bir şeylə fərqlənir.

F fonemi talış dili üçün az işlənən səslərdəndir.

Yeri gəlmişkən bir məsələ haqqında öz mülahizələrimi söyləmək istərdim. Türk dillərində qədim dövrlərdə **f** foneminin olmadığı məlumdur. Müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində **f** ilə işlənən sözlər **p** samiti ilə işlənmişdir. Mənə elə gəlir ki, (əlbəttə, mən bu fikir üzərində təkid etmirəm), qədim dövrlərdə, nə vaxtsa, İran dillərində də **f** samiti olmamış, onun indiki mövqeyində **p** samiti işlənmişdir. Müasir talış dilində **f** samitinin az işlənməsini, onun ən çox alınma (Azərbaycan, ərəb, fars, rus və bu dil, habelə Azərbaycan dili vasitəsilə Avropa dillərindən) sözlərdə işlənməsi məni belə bir fikir irəli sürməyə həvəsləndirir ki, talış dilində də nə vaxtsa qədim dövrlərdə **f** saiti mövcud olmamışdır.

L.A.Pireykonun «Talışca-rusca lüğət»ində cəmi 70 söz **f** samiti ilə bişlanır ki, bunun da böyük əksəriyyəti alınma sözlərdir. Bu lüğətdə **f** samiti ilə başlanan cəmi üç fel vardır. Bunlardan biri-*fame* «qavramaq, başa düşmək» (yeni fars dilində fəhmidən) ərəb mənşəlidir, qalan iki fel – *firsüelfirse* «sürüşmək» və *fişarde* «sıxmaq» ümumiran mənşəlidir. **F** foneminin talış dilində söz ortasında işlənməsinə az, söz sonunda işlənməsinə nadir hallarda təsadüf edilir, həm də bir qayda olaraq, bu samit yalnız sözlərdə son mövqedə işlənə bilər.

V fonemi. Bu səs bütün fonetik vəziyyətdə diş-dodaq samitidir. V.S.Sokolova bu samiti belə səciyyələndirir: «v fonemi bütün fonetik vəziyyətlərdə dodaq-diş küylü samitdir. Söz sonunda talış dilinin v samiti sonantlaşmır, öz səslənməsinin sonuna doğru bir qədər karlaşaraq dodaq-diş küylü (kimi) qalır: *ov* «su», *nav* «doqquz». Ümumiyyətlə, öz təzahürünə görə talış dilinin v samiti kürd dilinin v səsinə yaxındır. Ancaq burası var ki, bu axırıncı sonor dodaq-diş *w* samitinə müxalifət təşkil edərkən hər halda daha küylüdür»¹.

B.V.Miller v samitini sonor səs (sonant) hesab edir, onu talış konsonantizminin sonantlara həsr etdiyi hissədə nəzərdən keçirir. O yazır: «Sonantlara novlu y, v... aiddir.

¹ B.V.Миллер. Талышский язык, сәһ. 60.

¹ B.C.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, сәһ. 114.

V fonemi kar f foneminin cingiltili müxalifidir; novlu, dodaq-diş, küylü, cingiltili, rus dilinin v səsine uyğundur. Öz dodaq-diş məxrəcini bu səs bütün fonetik vəziyyətlərdə, yəni təkcə söz başında deyil, həm də iki sait arasında (*ovələ «çiçək»*) və sonda saitlərdən sonra (*ov «su»*) qoruyub saxlayır, onun üçün səciyyəvi əlamət olan cingiltiliyi söz sonu vəziyyətində də itirmir.

Kar samitlərdən əvvəldə də v samiti f samitinə çevrilir: *avşüm «ipək», ovşüm «ay»*.

Bu fonemin öz cingiltiliyini qoruyub saxlaması onu başqa cingiltili küylülər cərgəsindən xüsusi sonor samit (sonant) kimi ayırmaq imkanı verir».¹

Talış dilində v samitinin sonor səs olub-olmaması haqqında təkcə bunu demək olar ki, dünyanın heç bir dilində v samiti sonor səs hesab edilmir.

Talış dilində v samitini tələffüz edərkən üst dişlər alt dodağa toxunur, dilin ucu alt dişlərin arxa divarlarına söykənir, dilin kütləsi dilönündə alt çənənin üstünə yatır, dilarxasına doğru getdikcə dilin kütləsi yumşaq damağa doğru qalxır. V samiti dilin ön hissəsində tələffüz edilir. Səsin tələffüzündə dilin kütləsi ilə damaq arasında nov əmələ gəlir, tələffüz anında üst dişlər alt dodaqdan, demək olar ki, aralanmır. (Doğrusunu desək, üst dişlər alt dodaqdan aralanmasa, v səsini tələffüz etmək olmaz. Əslində, bu səsi tələffüz edəndə, xüsusən sürətli nitq prosesində, üst dişlər alt dodaqlardan qısa bir an üçün ayrılır. Bu ayrılma o qədər ani olur ki, ayrılmamaq təəssüratı yaranır). Talış dilində v samiti öz məxrəc xüsusiyyətlərinə görə başqa dillərin, o cümlədən fars və Azərbaycan dillərinin v samitinin məxrəc xüsusiyyətlərindən, demək olar ki, fərqlənir.

Talış dilində v fonemi, məsələn, f foneminə nisbətən çox işlək samit olsa da, məsələn, b foneminə nisbətən xeyli çox (məsələn, söz başında 2 dəfə çox) işlək samitdir.

S fonemi. Bu səs dilönü, kar, novlu samitdir, az qala, dəyirmi novla tələffüz edilir. Talış dilindəki s fonemi Azərbaycan, fars, rus dillərindəki s samitindən tələffüz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Talış dilində bu səs, bir qayda olaraq, a, ı, o arxasına

saitlərində əvvəl sərt, önsıra ə, e, i, ü saitlərində əvvəl yumşaq səslənir. Bu xüsusiyyət saitin tələffüzündə dilin alacağı vəziyyətdən asılıdır.

Talış dilində s samitini tələffüz edərkən dodaqlar azca aralanır; dişlər bir-birinə yaxınlaşır, lakin bitişmir, aralarında kiçik bir məsafə qalır; dilin kütləsi alt çənənin üstünə yatmış vəziyyətdə olur, dilin ucu isə alt dişlərin arxa divarlarına söykənir. Səs dilin ön hissəsində tələffüz edilir.

Z fonemi. Bu, dilönü, cingiltili, novlu samitdir, s samitinin cingiltili müxalifidir, az qala, dəyirmi novla tələffüz edilir. Məxrəcinə görə Azərbaycan dilindəki z samitindən fərqlənir. S samiti kimi, bu səs də arxasına saitlərdən əvvəl bir qədər kobud, önsıra saitlərdən əvvəl bir qədər yumşaq tələffüz edilir. Tələffüz məxrəci də s samitində olduğu kimidir, yəni talış dilində bu səsi tələffüz edərkən dodaqlar azca aralanır, alt və üst dişlər bir-birinə yaxınlaşır, lakin toxunmur, dilin kütləsi alt çənənin üstünə yatmış vəziyyətdə olur, dilin ucu isə alt dişlərin arxa divarına söykənir. Z samiti dilin ön hissəsində tələffüz edilir. Bu iki samitin tələffüzündəki fərq ondadır ki, s samitinin yaranmasında səs telləri, demək olar ki, iştirak etmir, buna görə də s kar samitdir, z samitinin yaranmasında isə səs telləri bir qədər fəal iştirak edir, buna görə də z cingiltili samitdir.

Z samiti söz sonunda karlaşmır: *az «mən», dız «oğru», bız «keçi», lüz «qarın», ğaz «qaz»*.

Velyar samitlər. Talış dilində iki novlu, velyar (dilarxası) fonem vardır: kar x və cingiltili ğ samitləri. Talış dili üçün hər iki samit zəif səslərdən hesab edilir, hər iki səsdə küy nisbətən azdır və hər iki səs başqa dillərdə bu səslər üçün səciyyəvi olan xırıltı ilə müşayiət edilmir. Talış dilinin novlu, dilarxası x və ğ samitləri qohum dillərdəki analogi səslərdən bir qədər güclüdür və daha aydın təzahür edən dilarxası məxrəcə malikdir. Bu səslərin tələffüzündə yumşaq damaq fəal iştirak edir.

X fonemi. Bu, kar, novlu, velyar (dilarxası) samitdir. Müasir fars dilindən fərqli olaraq, talış dilində x samitinin tələffüzündə dilçək dilin kürəyinin arxa hissəsinə o qədər də çox yaxınlaşmır. Buna görə də talış dilindəki x samiti fars dilinin x samitindən məxrəcinə görə fərqlənir, lakin Azərbaycan yaxud rus dilindəki

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык, сәh. 66.

analoji səsdən o qədər də fərqlənmişdir. Talış dilində bir sıra hallarda söz başında *x* səsi o qədər zəif kipləşir ki, farinqal (udlaq) *h* samitinə keçir. Buna görə də talış dilində eyni bir söz bəzən *x*, bəzən *h* samiti ilə tələffüz edilir; məsələn: *xımbəl/hımbə* «küp», *xavzəl/havzə* «yemiş», *xəmən/həmən* «xırman», *xəlbət/həlbət* «gizli». Bir sıra hallarda etimoloji baxımdan ümumiran *x* samiti talış dilində *h* samitinə çevrilir; məsələn: (birinci söz talış, ikinci söz müasir fars dilindədir) *harde* «yemək» - *xordən*, *hə* «eşşək» - *xər*, *hovə* «bacı» - *xahər*, *hute* «yatmaq» - *xoftən*, *həviş* «dovşan» - *xərquş*, *hande* «oxumaq» - *xandən*. Güman ki, ümumiran *x* samitinin talış dilində *h* samitinə keçməsi tarixin qədim dövrlərində, ola bilsin ki, Avesta dövründə baş vermişdir. Məhz ümumiran *x* samitinin talış dilində *h* samitinə çevrilməsinin nəticəsidir ki, talış dilində *x* səsi nisbətən az işlənən səslərdəndir. L.A.Pireykonun «Talışca-rusca lüğətində» verilmiş *x* ilə başlayan sözlərin əksəriyyəti müxtəlif dillərdən alınmış sözlərdir.

Talış dilində, bəzi hallar istisna olmaqla (məsələn, *şaxtə* «şaxta», *vaxt* «vaxt») *xt* səsbirləşməsində *x* samiti düşür.

Talış dilində *x* samitini tələffüz edərkən dodaqlar bütün ağız boyu bir-birindən aralı vəziyyətdə olur, dilin ucu yuxarıdan aşağı alt dişlərin arxa divarlarına söykənir, dilin kütləsi dilortasında nisbətən az, dilarxasında daha çox damağa doğru qalxır, dilin kürəyi yumşaq damağa toxunur.

Ğ fonemi. Bu, novlu, cingiltili, velyar (dilarxası) samitdir. Tədqiqatçıların fikrincə, xüsusi cihazlar olmadan onun cingiltililik dərəcəsinə təyin etmək çətindir. B.V.Miller yazır ki, «bizim talış mətnlərini yazmaq təcrübəmiz və talışların özlərinin buraxdıqları mətbu əsərlərin təhlili güman etməyə imkan verir ki, talış dilinin *ğ* səsi, xüsusən söz başında mövqedə, tam cingiltiliyə malik deyildir, habelə, ola bilər ki, sərt və yumşaq damaq sərhədində məxrəcə tələffüz edilir».¹

Talış dilində *ğ* fonemini tələffüz edərkən dodaqlar bir az aralı olur və kənarlara doğru çəkilir, dilin ucu alt dişlərin arxa divarlarına söykənir, dilin kütləsi arxaya, yumşaq damağa doğru geri çəkilir, dilin kürəyi yumşaq damağa toxunur. Tələffüz anında dilin kütləsi yavaş hərəkətlə geri çəkilir, dilin kürəyi yumşaq

damağa sürünür. Hava axını dilin kütləsi ilə damaq arasında yaranmış novdan bayıra çıxır. Talış dilində *ğ* samitinin «incələşmiş», məxrəci irəli çəkilmiş variantı yoxdur. Bu səs talış dilində *i* dar, önsıra saitindən əvvəl işlənmiş, *ə*, *e* və *ü* önsıra saitlərindən əvvəl işləndikdə isə öz məxrəcini dəyişmişdir.

Talışlar ərəb və Azərbaycan dillərindən alınmış və *q*, *g* samitləri ilə başlayan sözləri *ğ* samiti ilə tələffüz edirlər. Məsələn: *ğarz* «borc», *ğazi* «qazi», *ğoym* «bərək», *ğəb* «qəbr», *ğonəğ* «qonaq», *ğızıl* «qızıl», *ğara* «qara», *ğarış* «qarış», *ğələm* «qələm» və s. Əksinə, Azərbaycan dilini yaxşı mənimsəmiş talışlar Azərbaycan dilindən alınmış və *q* samiti ilə başlayan sözləri Azərbaycan dilində olduğu kimi tələffüz edilir; məsələn: qaz (ğaz), quti (ğüti), qız (ğız). Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən alınmış *q* samiti ilə başlayan sözlər talış dilində sistemli şəkildə başda *ğ* samiti ilə işlədilir; belə sözlər Azərbaycan dilinin öz sözləri də, ərəb və başqa dillərdən alınma sözlər də ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, talış dilinin orfoqrafiyasında söz başında *g* yaxud *ğ* samitinin işlənməsi hələ sabit qanun şəklində düşməmişdir, ona görə də eyni bir söz gah *g* samiti, gah da *ğ* samiti ilə yazılır: *goşün/ğoşün* «qoşun», *gayalğaya* «qaya», *garz/ğarz* «borc», *gandıml/ğandıml* «buğda», *ganün/ğanün* «qanun», *gofel/ğofe* «beşik» və s.

Farinqal (udlaq) h fonemi. Bu samit kar, novlu, aşağı farinqal (udlaq), nəfəsli səsdür. O, Azərbaycan, fars, ingilis dillərindəki *h* samiti kimi tələffüz edilir. *H* samiti talış dilində geniş işlənir. Belə bir fikir mövcuddur ki, talış dilinin *h* fonemi etimoloji baxımdan ümumiran *x* fonemindən törəmişdir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dilində də *h* fonemi ümumtürk dilarxası *q* fonemindən törəmişdir, onda bu fərziyyə ağılabatandır. Belə ki, dilarxası kar *q* və *x* samitlərinin tələffüz məxrəci çox yaxındır. Talış dilində *h* samiti geniş fonetik diapazonla malikdir: kar samit olmasına baxmayaraq intervokal vəziyyətdə cingiltililəşə bilər. *H* samitinin düşməsi hallarına talış dilində təsadüf edilmir. Lakin B.V.Miller yazır ki, «sait əhatəsində *h* (samiti) qonşu saitlər tərəfindən udularaq hətta tamam itə bilər».¹ Talış dilini tədqiq

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык, сәһ. 61.

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык, сәһ. 63.

edən mütəxəssislərin fikrincə **h** samiti söz ortasında cingiltiləşmək ənənəsinə malikdir, akustik baxımdan saitə yaxınlaşır, çox zəif hiss edilən küylə müşayiət edilir.

Talış dilinin **h** samiti bəzi hallarda İran dillərinin **s** samitinə uyğun gəlir. Məsələn, talış dilində *havz* «göy» - yeni fars dilində *səbz*.

Talış dilində **h** samitini tələffüz edərkən dodaqlar azca aralanır, dişlər bir-birinə toxunmur, dilin kütləsi alt çənənin üstünə yatmış vəziyyətdə olur, dilin ucu alt dişlərin divarlarına söykənir, səs nəfəslə tələffüz edilir. Hava axını dilin kütləsi ilə damaq arasındakı geniş novdan bayıra çıxır.

Cütkeçidli samitlər. Talış dilində cütkeçidli samit ikidir: **ş**, **j**. Hər iki samit dilin ön tərəfində tələffüz edilir. Dilönü, **ş** və **j** samitlərini V.S.Sokolova belə səciyyələndirir: «İkifokuslu novlu **ş** və **j** (samitləri) aşağıdakı əsas variantlarda təzahür edir. Önsıra saitləri ilə qonşuluqda onlar dilin ucunun apikal yaxud dorsal vəziyyətində ikinci orta fokusla tələffüz edilir, həddindən artıq yumşaq **ş** və **j** (səslərinin) akustik təəssüratını yaradır: *jiyə* «ip», *şe* «getmək», *şü* «ər», *jen* «arvad». Arxasıra saitlərlə qonşuluqda **ş** və **j** (samitləri) dilin ucunun apikal yaxud kakuminal vəziyyətində ikinci arxa fokusla tələffüz edilir ki, bu da rus dilindəkinə çox yaxın olan sərt **ş** və **j** (samitlərinin) akustik təəssüratını yaradır: *joğo* «belə», *avşüm* «ipək», *ovşüm* «ay», *daşt* «çöl», *vindijone* (Zuvand) «gördülər», *nışon* «nişan». Önsıra və arxasıra saitləri ilə birləşdikdə **ş** və **j** (samitlərinin) ya tacik dilindəkinə yaxın orta yumşaq səslənməsi, ya da beluc dilindəki bir qədər daha sərt **ş** və **j** (samitlərinin) səslənməsi təzahür edir: *kijon* «cücələr», *aşde* «durmaq», *bırışone* «kəsdilər», *rişon* «günlər». Bütün bu hallarda **ş** və **j** (samitlərinin) ikinci fokusu dilortasıdır, lakin bir qədər geri çəkilməmişdir; **ş** və **j** (samitlərinin) belə orta tipi onların qarışıqsıra **ı** saiti ilə qonşuluğu vəziyyəti üçün normal və adidir: üçüncü şəxs əvəzlik şəkilçisi – *ış*, *ışdə* «özü» və s. Beləliklə, **ş** və **j** fonemlərinin talış dilində diapazonu olduqca genişdir: onda onların mümkün olan səslənmələrinin tam mənası ilə hər hansı biri təsbit edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, talış dilində **j** fonemi olduqca işlək səsdir.¹

¹ B.C.Сokolova. Очерки по фонетике иранских языков, səh. 114-115.

Ş fonemi. İkinci orta keçidi olan dilönü, novlu, cütkeçidli, kar samitdir. **Ş** samiti həmişə yumşaq tələffüz edilir. Bəzi dialektlərdə güclü şəkildə palatallaşır, bəzi dialektlərdə isə cingiltiləşib **j** samitinə keçir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, **a** və **ı** saitlərindən əvvəl sərtləşir: *şat* «əyri», *şartük* «çəltik», *şanqo* «gecə», *şığ* «şeh», *şığe* «şehləmək», *şıl* «şil», *şım* «çarığ» və s. Önsıra saitlərdən əvvəl çox yumşaq tələffüz edilir: *şü* «ər», *şe* «getmək», *şəv* «axşam», *şin* «şirin», *şivit* «şüyüd», *şevək* «bud», *şəğol* «çaqqal» və s.

Yuxarıda göstərdim ki, **ş** samiti bəzi dialektlərdə cingiltiləşib **j** samitinə keçir. Bu xüsusiyyət talış dilinin Leric dialektində üçüncü şəxs tək və cəmində əvəzlik pristavkaları - *şe>je* və *şon>jon* morfevlərində müşahidə edilir: *edoşeledoje* «örtü», *rıkış kardelrıkaj karde* «küsdü», *hastaşelrastaje* «saxladı». Bu xüsusiyyətə bəzən ikinci şəxs təkin morfemində də təsadüf edilir: *boftaş/boftəj* «toxuyursan». B.V.Miller yazır ki, «demək çətindir, belə çevrilmə dialekt xüsusiyyətidir yaxud bu fonemin natamam səssizliyini inikas etdirir».¹

Talış dilində **ş** samitini tələffüz edərkən dodaqlar bir qədər aralı qalır, dilin kütləsi qeyri-gərgin vəziyyətdə alt çənənin üstünə yatır, dilin ucu alt dişlərin arxa divarına doğru çəkilir, lakin dişlərə toxunmur, alt və üst dişlər bir-birinə lap yaxınlaşır, lakin toxunmur.

J fonemi. Bu səs ikinci orta keçidi olan dilönü, novlu, (cüt keçidli), cingilti samitdir. Talış dilində **j** samiti yumşaq tələffüz edilir, bəzi dialektlərdə əhəmiyyətli dərəcədə palatallaşır.

Talış dilində söz sonunda **j** samiti karlaşır: *divoj* «kəndli», *sıbij* «bit», *cəvrəj* «oralı», *Lankonij* «lənkeranlı». Bu samitin intervokal mövqedə cingiltiliyi daha qabarıq şəkildə təzahür edir: *kajık* «sığırçın», *oje* «açılmaq», *üjən* «yenə», *rüjə* «oruc».

Talış dilində **j** samiti söz başında az işlənir. L.A.Pireykonun tərtib etdiyi «Talışca-rusca lügət»də cəmi 27 söz **j** samiti ilə başlanır: *ji* «aşağı», *jen* «arvad», *jiğo* «belə», *jie* «yaşamaq», *jəji* «kirpi», *jicəşi* «gözaltı» və s.

¹ B.V.Миллер. Талышский язык, səh. 65.

B.V.Miller yazır ki, talış dilində söz başında **j** samitinin işlənməsi fars dilində söz başında **j** samitinin işlənməsinə uyğun gəlir və bunu belə izah edir: «Tarixi aspektdə bu, tamamilə izah edilə biləndir. Bu səs İranın cənub-qərb şivələrində (farsi, lori) və onların əsasında yaranan tacik, tat dillərində olduqca nadir hallarda təsadüf ediləndir. Çox güman ki, fars dilinə daxil olan və tərkibində **j** və çox vaxt onu təkrar edən **z** səsi olan sözlərin böyük əksəriyyəti qədim Midiya ərazisində yaşayan şimal-qərb İran dillərindən alınmışdır. Bu alınmalar hələ qədim fars dili dövrünə gedib çıxır. Təbiidir ki, bu səs «məhz Midiya» şivələrinin fonetik ənənələrini davam etdirən və Azərbaycanda, yəni qədim Midiyanın şimal hissəsində yerləşən talış dilində olduqca adidir».¹

Talış dilində **j** samitini tələffüz edərkən dodaqlar bir qədər aralı vəziyyətdə olur, dilin kütləsi gərgin vəziyyətdə damağa doğru qalxır, xüsusən sərt damağ nahiyəsində ona yaxınlaşıb dar bir nov yaradır, dilin ucu üst dişlərin arxa divarlarına yaxınlaşır, tələffüz prosesində onlara toxunur, alt və üst dişlər isə bir-birinə toxunur. Səs tələffüz edilərkən dilin kütləsi geri dartılır.

Talış dilində **j** samitinin önsıra yaxud arxasına saitlərlə işlənməsi onun yumşaq yaxud sərt məxrəcdə tələffüz edilməsinə təsir göstərmir.

Sonor samitlər

Küyiü samitlərdən fərqli olaraq, sonor samitlərdə tön küyə üstün gəlir. Dünyanın bir sıra dillərində sonor samitlər də, saitlər kimi, heca yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir.

Talış dilində beş sonor samit vardır: **y, l, m, n, r**; bunlardan biri (**y**) novlu, dördü (**l, m, n, r**) kipləşən novlu səsdir.

Y fonemi. Bu səs dilortası, novlu, sonor (cingilti) samitdir. Hecanın əvvəlində olduqca küylü olur, güclü nəfəslə tələffüz edilir, hecanın sonunda və samitdən əvvəl xeyli zəifləyir, sonor səsə çevrilir; bu mövqedə **y** samiti heca əmələ gətirməyən **i** səsinə bənzəyir: *jiy* «aşağı», *giləy* «kimsə», *həyvön* «heyvan», *əçəy* «onun». B.V.Miller bu fonem haqqında yazır: «Alət

vasitəsilə yoxlamadan demək çətindir ki, bu samit rus dilinin **y** səsinə nisbətən daha sonordurmu, onun məxrəcində dilin orta hissəsi ilə yumşaq damaq arasında rus dilinin **y** səsi yaranarkən əmələ gələndən daha genişli nov yaranır. Görünür, talış dilinin **y** samiti fars-tacik dillərinin **y** səsinə oxşardır. Bu oxşarlıq nəticəsində məxrəcin zəifləməsi zamanı **ey, iy** qapalı hecalarını onlarla asan qarışdırıla bilən **ei, ii** diftonqlarından fərqləndirmək çətindir».¹

Talış dilində **y** fonemi ilə başlanan söz azdır. L.A.Pirey-konun tərtib etdiyi «Talışca-rusca lüğət»də cəmi 54 söz **y** samiti ilə başlanır ki, bunun da böyük əksəriyyəti başqa dillərdən alınan sözlərdir. Lüğətdə verilmiş əsl talış sözləri bunlardır: *yali*, *yalin*, *yalinə* «tək, yalqız», *yalinəti* «təklilik, yalqızlıq», *yəboə* «birinci təmizlənmədən sonrakı düyü», *yəv* (Astara dialekti) «arpa», *yə*, *yoy* «sevimli», *yod* «yaddaş», *yol* «böyük», *yoləti* «böyüklük», *yongü* «yataq», *yonzə* «on bir».

Talış dilində **y** samitini tələffüz edərkən dodaqlar və dişlər bir-birindən azca aralı olur, dilin kütləsi yuxarı qalxır, orta hissəsi ilə yumşaq damaq arasında nov əmələ gəlir, dilin ucu alt dişlərin divarlarına toxunub geri çəkilir. Talış dilində **y** samitinin akustikası küylə ton arasında orta bir mövqə tutur.

L fonemi. Bu samit lateral, kipləşən-süzülən sonor səsdir. B.V.Miller bu samit haqqında yazır: «Məxrəci dil kipləşməsindən və dilin kipləşmənin arxasında yaratdığı yan novdan süzülən səs axınından ibarət olan lateral səs».² V.S.Sokolova **l** sonor samiti haqqında geniş məlumat verir: «**l** foneminin dəyişməsi onun çox yaxud az dərəcədə yumşaq olması, yumşaqlığın yaxud velyarlaşmanın olmaması xətti ilə gedir ki, bu da məxrəcə görə dilin küreyinin səslərin müxtəlif hissələrində qalxmasının müxtəlif dərəcəsini, yəni qonşu səslərin təsiri altında yaxud onun olmaması ilə bu və ya digər əlavə məxrəcin mövcudluğunu bildirir. Önsıra yaxud arxasına saitlərinin, habelə uvulyar samitlərin – **ı, ə, a** saitləri ilə qonşuluq, habelə önsıra və arxasına saitlərinin təsirinin birləşməsi zamanı – kəskin surətdə ifadə edilmiş təsiri olmadığı

¹ B.V.Miller. *Талышский язык*, səh. 65.

¹ B.V.Миллер. *Талышский язык*, с. 66.

² Yenə orada, səh. 67.

neytral fonetik vəziyyətlərdə l fonemi dilönü kipləşmə və dilin kürəyinin yastı vəziyyəti olan «orta» l səsinin adi yayılmış tipidir: *lışde* «yalamaq», *aləf* «ot», *lınq* «ayaq». Önsıra i və e saitləri ilə qonşuluqda (xüsusən, bu sözdə samitlər də dilortası məxrəcə malik olarsa) l səsi çox güclü palatallaşa bilər və rus dilinin palatallaşmış l səsinə yaxın çox yumşaq səslənmə kəsb edə bilər: *ülkə* «ölkə», *livə* «yarpaq», *lü* «xəndək» (məna məlum olduğuna görə talış dilində bu söz «xəndək» yox, «qabıq» mənasını ifadə edir – Ə.R.), *kelid* «açar». Əksinə, sözdə təkcə arxasına saitlər mövcud olarsa və xüsusən onda uvulyar samit varsa, l fonemi müxtəlif dərəcədə (təsirin gücündən asılı olaraq) velyarlaşıq, bəzən rus dilindəki (velyarlanmış) sərt l səsinə çatan sərt l səsinin akustik təəssüratını yaradır: *lon* (*lona* olmalıdır – Ə.R.) «yuva», *lokna* «beşik», *lokü* «düydən yaxud qarğıdalıdan tavada bişirilən xüsusi çörək növü», *xalx* «xalq».¹ B.V.Miller də bu fikirdədir ki, l samitinin velyarlaşması onu əhatə edən samitlərdən asılıdır: «l (samitinin) velyarlaşma dərəcəsi onun dilarxası və velyar samitlərlə əhatə olunmasından da asılıdır. Bütün bu variantlar fonematik mənaya malik deyildir».²

Talış dilində l samitini tələffüz edərkən dodaqlar və dişlər bir qədər aralı olur, dilin kütləsi damağa doğru qalxır, dilin ucu üst dişlərin yuvaqlarına (alveollara) kipləşmiş vəziyyətdə olur, hava axını dilin yanlarından süzülür. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında bu səsi çox vaxt kipləşən-süzülən samit də adlandırırlar.

M fonemi. Bu samit dilönü, dodaqlanan, kipləşən, sonor səsdür. Talış dilinin m samiti digər dillərin, o cümlədən Azərbaycan, fars, ərəb, rus, ingilis dillərinin analoji səslərindən heç bir məxrəc fərqi malik deyildir. Talış dilində bu səsi tələffüz edərkən dodaqlar kipləşir, dilin kütləsi alt çənənin üstünə yatır, dilin ucu alt dişlərin arxa divarlarına söykənir, səs axını burun boşluğuna gedir (buna görə də m burun samiti hesab edilir), səsin tələffüzü anında dodaqlar partlayışla açılır.

Talış dilində m qoşadodaq samiti olduğu üçün özündən sonra gələn saitlərə, xüsusən arxasına a saitinə güclü təsir göstərir, bir

sıra hallarda tələffüzdə (şifahi nitqdə) bu saitin o variantının yaranmasına səbəb olur. Talış dilində, xüsusən Astara dialektində, a saitinin o kimi tələffüz edilməsinə tez-tez təsadüf etmək olar; məsələn: *marde–morde* «ölmək», *mande–monde* «qalmaq». M samitinin təsiri ilə bəzən hətta ədəbi dildə də a saiti o saitinə çevrilir və bu ədəbi dil norması kimi qəbul edilir; məsələn: *marde* «ölü, ölmüş» və *ov* «su» sözləri birləşərkən m samitindən sonrakı a saiti o saitinə çevrilir – *mordov* «axmaz, bataqlıq». M samiti özündən əvvəl və sonra gələn ı saitinə də təsir göstərərək onun dodaqlanan variantını yaradır; məsələn: *ım* «bu» sözündə ı saiti, az qala, dodaqlanan sait kimi tələffüz edilir. Bəzən bu təsir o qədər güclü olur ki, talış dilində birində ı, digərində o işlənən duplet sözlər yaranır: *mirdol–mordol* «murdar, ölü, leş».

Talış dilində m samitinin tələffüz məxrəci sabitdir.

N fonemi. Bu, dilönü, dodaqlanan, kipləşən-novlu, burun, sonor samitdir. Talış dilində n samitini tələffüz edərkən dodaqlar azca aralı olur, dilin kütləsi damağa doğru qalxır, dilin önü sərt damağa, ucu isə dişlərin yuvarlıqını söykənir, səs axını burun boşluğuna gedir. Səsin tələffüz anında dilin kütləsi sərt şəkildə geri dartılır.

N səsi talış dilində dil önündə tələffüz edilir, dilönü samitdir. Lakin bəzi dilçilər talış dilində dilortası və dilarxası n samitinin də mövcud olduğunu iddia edirlər. Məsələn, V.S.Sokolova yazır: «Lakin dilarxası kipləşən samitlərdən əvvəl o, qanunauyğun şəkildə dilarxası samitə çevrilir: *şango* «axşam», *rang* «rəng», *vang* «qışqırıq», «çağırış» (hər üç sözdə dilarxası burun n samitinin işarəsi işlədilir; uyğun işarə-hərflər olmadığı üçün mən adı n işarə-hərfini işlətdim – Ə.R.). Dilortası kipləşən samitdən sonra o, dilortası samitə çevrilir: *pələng*».¹ Təxminən eyni fikri B.V.Miller də söyləyir: «Dilarxası və velyar samitlərdən (g, q, ğ) əvvəl n dilarxası tembr kəsb edir, ... talışlar özləri öz yazısında onu heç cür göstərməmişlər. Nümunələr: *vang* «qışqırıq», *dong* «dəli», *lınq* «ayaq» (hər üç sözdə dilarxası burun n səsinin işarəsi işlədilmişdir, məcburiyyət üzündən mən adı n işarəsindən istifadə etmişəm – Ə.R.)».²

¹ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, сәһ. 116.

² Б.В.Миллер. Талышский язык, сәһ. 67.

¹ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, сәһ. 116.

² Б.В.Миллер. Талышский язык, сәһ. 67.

Bu müddəalar haqqında nə demək olar. Hər şeydən əvvəl onu deyim ki, talış dilində dilortası cingiltili **g** samiti olmadığı üçün (bu haqda artıq danışıldığı üçün bir də bu məsələyə qayıtmağa ehtiyac yoxdur) talış dilində **n** samitinin dilortası variantının yaxud dilortası **n** samitinin mövcud olması haqqındakı inddianı təhlil etməyə belə ehtiyac görmürəm. O ki qaldı V.S.Sokolovanın nümunə gətirdiyi *pələng* sözünə, talışlar bu sözü müəllifin redaktəsindəki kimi *yox*, *pələng* şəklində, yəni dilarxası, kipləşən **g** samiti ilə tələffüz edirlər. Talış dilində **n** samitinin dilarxası, kipləşən **g**, **q**, **ğ** samitlərindən əvvəl işləndikdə öz məxrəcini dəyişməsi haqqındakı fikir, tam olmasa da, hər halda düzdür. Məsələ burasındadır ki, talış dilində samitlər məxrəcinə görə bir-birinə güclü təsir göstərir. Buna görə də bu dildə **n** samitindən sonra dilarxası samitlər işləndikdə bu sonuncular **n** samitinin dilönü məxrəcinə repressiv təsir göstərir: sonra gələn dilarxası samiti tələffüz etmək üçün **n** samitinin məxrəci bir qədər geriyə, arxaya doğru çəkilməli olur. Lakin bu geriçəkilməni B.V.Millerin etdiyi kimi alman dilindəki **nq** səs ilə müqayisə etmək olmaz. İstər alman, istərsə ingilis dillərində **nq** səs birləşməsi yeni bir səs – burundan tələffüz edilən dilarxası **n** (özünəməxsus işarəsi vardır:ŋ) səsini yaradır. Talış dilində isə onlar yeni bir səs əmələ gitirmir: hər səs öz məxsusi məxrəcini qoruyub saxlayır. Talış dilində **n** samiti dilarxası samitlərdən əvvəl işləndikdə dilarxası samitə çevrilmir, sadəcə olaraq onun məxrəci bir qədər geri çəkilir. Buna görə də talış dilində ayrıca bir dilarxası, burun **n** samitindən danışmaq artıqdır.

B.V.Miller **n** samitinin daha bir xüsusiyyətini qeyd edir: «*nd* qrupunda (*band* «düyün», *mande* «qalmaq», *hande* «oxumaq», *ondüe* «sürtmək») bəzən **n** əvvəl gələn saitə nazallaşması ilə udulur; belə nazallaşmanın dərəcəsi müxtəlif olur: həqiqi burun saitinin akustik təəssüratından **ta** **n** səsini samit keyfiyyətini qoruyub saxlamaq onun tələffüzündə o qədər də böyük olmayan çalara qədər. Belə nazallaşma bəzən **nz** qrupunda da eşidilir: *yonzə* «on bir».¹ Burada bir məsələ mənə qaranlıq qalır: talış

dilində burun samitləri olmadığı üçün, o cümlədən **a** və **o** saitləri də burunda tələffüz edilmədiyi üçün necə nazallaşır və sonra gələn **n** samitini necə nazallaşdırır?

R fonemi. Bu samit kipləşən-novlu, titrək, sonor samitdir. **R** samitinin məxrəci bir-birini əvəz edən kipləşən və novlu məxrəclərdən təşkil olunmuşdur. Talış dilində **r** samitini tələffüz edərkən dodaqlar bir az aralı qalır, dilin kütləsi alt çənədən azacıq yuxarı qalxır, dilin ucu üst dişlərin yuvaqlarına (alveollara) söykənir və səsin tələffüzü zamanı titrəyir. B.V.Millərə görə, «bu səsin dil tarixi üçün maraqlı olan səciyyəvi xüsusiyyəti söz sonunda saitdən sonra məxrəcin kipləşən hissəsinin zəif olmasıdır ki, bu da **r** səsinin bu vəziyyətdə, habelə iki sait arasındakı vəziyyətdə düşməsinə gətirir».¹ Lakin V.S.Sokolova bunun əksini iddia edir: «**r** samitinin zəifləməsi və düşməsi halları qeydə alınmamışdır».²

B.V.Miller bu **r** samitindən başqa talış dilində bir hecadü-zəldən **r** samitinin də mövcud olduğunu göstərir və *fisie* «sürüşmək», *krnie* «aparmaq» və *krdie* mahnı «ağı» sözlərini nümunə gətirir. Bu iddia haqqında yalnız bunu deyə bilərəm ki, talış dilində heç bir heca əmələ gətirən xüsusi **r** samiti yoxdur; B.V.Millerin nümunə gətirdiyi sözlərdə isə sadəcə olaraq sürətli nitq zamanı **r** samitindən əvvəl **ı** saiti düşür: *firsie*, *karnie*, *kirdie*. Və bunun talış ədəbi dilinə heç bir aidliyi yoxdur.

Axırda onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün sonor samitlər söz sonunda karlaşmır.

Samitlərin təsnifi

Samitlərin tələffüzündə hava axını müxtəlif maneələrə rast gəlir. Bu maneələr eynitipli deyildir. Buna görə də samitlər müxtəlif baxımdan – əmələ gəlmə yerinə, əmələ gəlmə üsuluna, səs tellərinin iştirakına və s. görə, bir sözlə, samitlərin tələffüzündə maneənin əmələ gəldiyi yerə, maneənin yaranma üsuluna və s. görə fərqlənir. Dilçilik ədəbiyyatında samitlərin tələffüzü zamanı

¹ B.V.Миллер. Талышский язык, səh. 67.

¹ B.V.Миллер. Талышский язык, səh. 67.

² B.C.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, səh. 116.

baş verən bütün maneələri nəzərə almaqla onları bu yeddi prinsip əsasında təsnif edirlər:

1. Fəal danışmaq üzlərinin iştirakına görə.
2. Əmələ gəlmə yerinə yaxud danışmaq üzlərinin iştirakına görə.
3. Əmələ gəlmə üsuluna görə.
4. Səs tellərinin iştirakına görə.
5. Yumşaq damağın (dilçəyin) vəziyyətinə görə.
6. Ton və ya küyn üstünlüyünə görə.
7. Kəmiyyətə görə.

I. Fəal danışmaq üzlərinin iştirakına görə. Bu prinsipə görə talış dilində işlənən samitləri üç qrupa ayırmaq olar:

1. Dodaq samitləri: p, b, f, v, m.
2. Dil samitləri. Bunları da üç qrupa ayırmaq olar:
 - a) dilönü samitlər: t, d, c, ç, s, z, ş, j, n, r, l.
 - b) dilortası samit: y.
 - c) dilarxası samitlər: q, g, x, ğ.
3. Udlaq samiti: h.

II. Əmələ gəlmə yerinə yaxud danışmaq üzlərinin iştirakına görə. Talış dilindəki samitləri bu prinsipə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Dodaq samitləri. Bunları da iki qrupa ayırmaq olar:
 - a) qoşadodaq samitləri: b, p, m.
 - b) diş-dodaq samitləri: v, f.
2. Dilönü samitlər. Bunları üç qrupa ayırırlar.
 - a) dilönü-diş samitləri: t, d, s, z, l, n.
 - b) dilortası-sərt damaq samiti: y.
 - c) dilönü-yuvaq samitləri: ş, j, c, ç, r.
3. Dilortası-sərt damaq samiti: l.
4. Dilarxası-yumşaq damaq samitləri: q, g, x, ğ.
5. Udlaq samiti: h.

III. Əmələ gəlmə üsuluna görə. Samitlərin əmələ gəlməsində iki üsul təzahür edir: kipləşmə və novlaşma.

Məlum olduğu kimi, səsin tələffüzü, məxrəci üç dövrə bölünür: başlanğıc yaxud ekskursiya, fasilə yaxud pauza, sonluq yaxud rekursiya.

Bir qism samitləri tələffüz edərkən fasilədə maneə əmələ gəlir. Bu maneəni aradan qaldırmaqla tələffüz edilən samitlərə kipləşən samitlər deyilir.

Samitlərin digər bir qismini maneəni aradan qaldırmadan da tələffüz etmək olur. Bu samitlər novlu samitlər adlanır.

Kipləşən samitlərin özlərini də sonluğa görə dörd qrupa ayırırlar:

1. Kipləşən samitlərin bir qismini tələffüz edərkən fasilədə maneə əmələ gəlir və səs bu maneəni aradan qaldırdıqdan sonra tələffüz edilir; tələffüz anında ani bir partlayış əmələ gəlir. Bu üsulla yaranan səslərə kipləşən-partlayan samitlər deyilir. Talış dilində kipləşən-partlayan samitlər bunlardır: qoşadodaq p, b; dilönü-diş t, d; dilarxası-yumşaq damaq q, g samitləri.

2. Kipləşən samitlərin bir qismini tələffüz edərkən maneə tədricən aradan qaldırılır. Onların başlanğıc və fasilə mərhələləri kipləşən, sonluğu isə novlu olur. Belə samitlərə kipləşən-novlu samitlər deyilir. Talış dilində c və ç samitləri belə səslərdir. Kipləşən-novlu samitlər affrikatlar da adlanır.

3. Kipləşən samitlərin bəzilərinin tələffüzündə maneə aradan qaldırılmadan sonluq başlanır. Bu zaman fəal danışmaq üzlü qeyri-fəal danışmaq üzlərinin yaratdığı maneəni aradan qaldırmadan səs tələffüz edilir. Belə samitlər kipləşən-süzülən samitlər adlanır. Talış dilində kipləşən-süzülən samitlər bunlardır: l, m, n.

4. Kipləşən samitlərin bir qismini tələffüz edərkən fəal danışmaq üzlərinin yaratdığı maneəni mərhələlər üzrə, yəni başlanğıcda, fasilədə və sonluqda ayrı-ayrılıqda aradan qaldırmaq lazım gəlir. Belə samitlər kipləşən-titrək samitlər adlanır. Talış dilində bir kipləşən-titrək samit vardır: r.

Beləliklə, kipləşən samitlərin dörd tipii vardır: kipləşən-partlayan, kipləşən-novlu, kipləşən-süzülən və kipləşən-titrək.

Əmələ gəlmə üsuluna görə samitlərin ikinci qrupu novlu samitlərdir. Dünya dillərində novlu samitləri mənəenin xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa ayırırlar: 1) təkkeçidli novlu samitlər, 2) cütkeçidli novlu samitlər və 3) novlu-titrək samitlər. Talış dilində bunlardan novlu-titrək samitlər mövcud deyildir.

1. Təkkeçidli novlu samitlər elə samitlərdir ki, onların tələffüzü zamanı fəal danışmaq üzlü qeyri-fəal danışmaq üzlərindən

təkcə birində yarımçıq maneə yaradır. Təkkeçidli novlu samitlərə dilçilik ədəbiyyatında birfokuslu novlu samitlər də deyilir. Talış dilində təkkeçidli novlu samitlər bunlardır: f, v, s, z, x, ğ, h, y. Dış-dodaq samitlərinin (f, v) tələffüzü zamanı üst dişlər alt dodaqlarda, dilönü-diş samitlərinin (s, z) tələffüzü zamanı dilin ucu alt dişlərin arxa divarlarında, dilarxası-yumşaq damaq samitlərinin (x, ğ) tələffüzü zamanı dilin arxası yumşaq damaqda, dilortası-sərt damaq samitinin (y) tələffüzü zamanı yumşaq damaqda, bəzən isə dilçəkdə, udlaq samitinin (h) tələffüzü zamanı dil kökü udlağın arxa divarında maneə əmələ gətirir.

Cütkeçidli samitlərin tələffüzü zamanı fəal danışıq üzvləri qeyri-fəal damışıq üzvlərindən ikisində yarımçıq maneə əmələ gətirir. Cütkeçidli novlu samitlər dilçilik ədəbiyyatında ikifokuslu novlu samitlər də adlandırılır. Talış dilində iki cütkeçidli samit vardır: ş, j. Bu samitləri tələffüz edərkən dilin arxa hissəsi yumşaq damağa, ön hissəsi yuvaqlara doğru qalxır. Küy eyni zamanda iki yerdə–arxada, x, ğ samitlərinin yarandığı yerdə və öndə, təxminən, s və z samitlərinin yarandığı yerdə – əmələ gəlir.

Beləliklə, əmələ gəlmə üsuluna görə samitləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Kipləşən samitlər:

a) kipləşən-partlayan samitlər: p, b, t, d, q, g.

b) kipləşən-novlu samitlər: c, ç.

ç) kipləşən-süzülən samitlər: l, m, n.

c) kipləşən-titrək samit: r.

2. Novlu samitlər:

a) təkkeçidli novlu samitlər: f, v, s, z, x, ğ, y, h.

b) cütkeçidli novlu samitlər: ş, j.

IV. Səs tellərinin iştirakına görə. Bu prinsipə görə samitləri iki qrupa bölürlər: 1) kar samitlər və 2) cingiltili samitlər.

1. Adətən, dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, kar samitlərin tələffüzündə (yaranmasında deyilsə idi, daha doğru olardı) səs telləri iştirak etmir. Bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz, çünki səs tellərinin iştirakı olmadan, hava axını səs tellərini ehtizaza gətirmədən ümumiyyətlə heç bir səs yarana bilməz. Bütün dünya dillərində, o cümlədən talış dilində də kar samitlər ona görə əmələ gəlir ki, səs tellərinin gərilməsi çox zəif olur,

daha dəqiq desək, səs telləri heç gərilmir. Lakin buna baxmayaraq, hava axını hər halda səs tellərinə toxunur, onları zəif də olsa, ehtizaza gətirir.

A.Axundov yazır: «Kar samitlərin tələffüzü zamanı səs telləri iştirak etmir. Odur ki, hava axını xirtəkdə heç nəyə sərf olunmadan ağız boşluğuna daxil olur və yaranmış tam və ya yarımçıq maneənin aradan qaldırılmasında iştirak edir. Buna görə də kar samitlər eyni zamanda güclü samitlər hesab edilir və belə də adlandırılır».¹

Səs ağız boşluğunda əmələ gəlmir, xirtəkdə əmələ gəlir. Ağız boşluğunda isə sosial səs kimi, fonem kimi formalaşır ki, bu formalaşmada təkcə ağız boşluğundakı yox, boğazdakı və burun boşluğundakı mənəələr özünəməxsus rol oynayır.

Talış dilindəki kar samitlər bunlardır: p, t, q, f, s, x, h, c, ş.

2. Cingiltili samitlərin əmələ gəlməsində səs telləri kar samitlərindəkinə nisbətən daha fəal iştirak edir. Bu fəallıq dilçilik ədəbiyyatında cingiltili samitlərə aid edilən sonor samitlərdə daha çox olur, lakin sonor samitlərin əmələ gəlməsində səs tellərinin iştirakı saitlərin yaranmasındakı iştirakından zəif olur.

Talış dilində cingiltili samitlər bunlardır: b, v, g, d, ğ, j, z, ç, y, l, m, n, r.

V. Yumşaq damağın iştirakına görə. Yumşaq damağın iştirakına görə saitləri iki qrupa ayırmaq olar: ağız samitləri və burun samitləri.

1. Bir qrup samitləri tələffüz edərkən yumşaq damaq, daha doğrusu, dilçək gərginləşir, yuxarı qalxır, udlaq borusunun arxa divarına söykənir, burun boşluğuna gedən yolu bağlayır, hava axını ağız boşluğuna daxil olur və samitlər ağız boşluğunda formalaşır, tələffüz edilir. Ağız boşluğunda formalaşmış tələffüz edilən samitlərə ağız samitləri deyilir. Talış dilində bu ağız samitləri vardır: b, v, g, ğ, d, j, z, y, q, l, p, r, s, t, x, h, f, c, ç, ş.

2. Bir qrup samitləri tələffüz edərkən yumşaq damaq (dilçək) aşağı sallanmış olur, ağız boşluğuna gedən yolu tutur, hava axınının çox hissəsi burun boşluğuna keçir. Bu vəziyyətdə tələffüz edilən samitlər burun samitləri adlanır. Talış dilində iki burun samiti vardır: m, n.

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1980, səh. 64.

VI. Ton və ya küyün üstünlüyünə görə. Səs tellərinin titrəməsinin intensivliyindən asılı olaraq cingiltili samitlərin özlərini də iki qrupa ayırmaq olar. Cingiltili samitlərin bir qismini tələffüz edərkən səs telləri ahəngdar titrəyir. Bu zaman yaranan samitlər musiqili tona malik olur, yəni onların tələffüzündə ton küydən üstün olur. Belə samitlərə sonor samitlər deyilir. Talış dilində sonor samitlər bunlardır: y, l, m, n, r.

Bəzi cingiltili samitləri, habelə bütün kar samitləri tələffüz edərkən səs telləri qeyri-ahəngdar titrəyir. Buna görə də belə samitlərin tələffüzündə küy tondan üstün olur: belə samitlər küylü samitlər adlanır. Talış dilində işlənən küylü samitlər bunlardır: b, v, g, ğ, d, j, z, q, p, t, s, f, x, h, c, ç, ş.

VII. Kəmiyyətə görə. Bu prinsipə görə samitləri iki qrupa bölürlər: 1) sadə samitlər və 2) geminat samitlər.

Adi kəmiyyətdə tələffüz edilən samitlərə sadə, uzun tələffüz edilən samitlərə geminat samitlər deyilir. Mənə məlum olduğuna görə, talış dilində geminat samitlər, demək olar ki, yoxud, bir neçə təsadüfə çıxsaq, bütün samitlər sadə samitlərdir. Talış dilində yalnız alınma sözlərdə geminat samitlərə təsadüf edilir; məsələn: *ğırvə* «qüvvə», *çəlləğ* «calaq», *çənnət* «cənnət», *çəllod* «çəllad», *hərroc* «hərrac», *ziqqə* «çığırta», *cəqqə* «gurultu, partlayış», *züqqə* «sızanaq», *gürrə* «göy gurultusu», *cəlləğ* «çəllək» və s. Gətirdiyimiz nümunələrdən yalnız *gürrə*, *ziqqə*, *cəqqə* və *züqqə* sözləri talış dilinin öz sözləridir.

Talış dilindəki samitləri aşağıdakı cədvəldə göstərmək olar:

			dodaq		dil-önü	dilortası	dilarxası		velyar		udlaq
			kar	cin-giltili			kar	cin-giltili	kar	cin-giltili	
novlu	kəpələşən	sadə	n	b	t	d		k	g		
		affrikat			c	ç					
	novlu	təkkeçidli	f	v	s	z			x	ğ	h
		cütkeçidli			ş	j					
						j					
sonoor	burun	m		n							
	yan			l							
	titrək			r							

Dünyada elə dil tapmaq çətindir ki, həmin dildə talış dilində olduğu kimi sait və samitlər bir-birinə bu qədər güclü şəkildə təsir göstərə bilsin. Talış dilində velyar x, ğ və udlaq h samitindən başqa bütün dilarxası samitlər i və e önsıra saitlərindən əvvəl yumşalır. Xüsusən i samitinin dilarxası samitlərə təsiri böyükdür. Önsıra i saitinin dilarxası q samitinə təsiri nəticəsində samitin tələffüzü bir qədər irəli çəkilir və o, dilarxası ilə dilortası arasında bir məxrəcdə tələffüz edilir. Məhz bundan çıxış edərək bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, talış dilində i saitindən əvvəl işlənən q samiti dilarxası samit deyil, yeni keyfiyyətli – dilortası samitdir, müstəqil fonemdir. Mən bu iddianın əsassız olduğu haqda artıq danışmışam. *Qi* «kim», *qivil* «balıq torunun bir növü», *qiə* «ocaq», *qilim* «kilim», *qinə* «qız», *kijə* «cücə» və bu tipli sözlərdə yalnız məxrəci bir qədər irəli çəkilmiş dilarxası q səsi mövcuddur. İ, habelə e önsıra saitlərinin dilarxası g samitinə təsiri də bu qəbildəndir. Hər iki sait dilin ön hissəsində tələffüz edildiyi üçün dilin arxa hissəsində tələffüz edilən g samitinə təsir edib onun məxrəcini nisbətən onə doğru çəkir. Belə məxrəcdə tələffüz edilən dilarxası g samiti Azərbaycan dilində işlənən dilortası g samitinə yaxın bir məxrəcdə tələffüz edilir. Talış dilinin bu xüsusiyyətindən çıxış edən bəzi tədqiqatçılar g dilarxası samitinin bu vəziyyətindəki məxrəcini yeni bir samitin məxrəci kimi təqdim edir və iddia edirlər ki, i və e önsıra saitlərindən əvvəl işlənən g səsi yeni keyfiyyətli samitdir, Azərbaycan dilinin g foneminə bərabər yeni fonemdir. Həqiqətən də talış dilində *gezi* «süpürgə», *gevendən* «dəmirov», *gemij* «isti cənub küləyi», *geşdi* «hıçqırıq», *geşni* «gişniş», *gi* «boyun», *giv* «boyunduruq», *gij* «gic», *gin* «itik», *giri* «çəki vahidi, 5 pud», *git* «cüt» və s. sözlərdə g samitini tələffüz edərkən məxrəc irəli gəlir, səsin tələffüzü yumşalır, incələşir və Azərbaycan dilindəki dilortası g samitinə yaxın məxrəcdə tələffüz edilir. Lakin bu məxrəcdə tələffüz edilən dilarxası g samiti, bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, xüsusi fonem deyil, g foneminin variantıdır.

Talış dilində mövcud olan digər iki önsıra saiti də (ə, ü) dilarxası samitlərlə işləndikdə, xüsusən həmin samitlərdən sonra

gəldikdə bu samitlərin məxrəcini bir qədər irəli çəkir, dilin orta hissəsinə doğru gətirir. Lakin bu iki saitlə işləndikdə dilarxası samitlərin məxrəcinin önə doğru çəkilməsi özünü o qədər də qabarıq surətdə təzahür etdirmir. Artıq qeyd etdiyim kimi, bu baxımdan, yəni önsıra saitlərinin dilarxası samitlərə təsiri baxımından velyar **x**, **ğ** və udlaq **h** samitləri məxrəc sabitliyi göstərir, saitlərin təsiri altına düşür.

Ümumiyyətlə götürsək, artıq qeyd etdiyim kimi, talış dilində samitlər sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, talış dilində samitlər əhatə olunduqları saitlərin təsiri altına düşür. Bunu biz, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, təkcə önsıra saitlərinin dilarxası samitlərə təsirində görmürük, həm də arxasıra saitlərinin dilönü samitlərə təsirində də görürük. Dilönü samitlərdən xüsusən **ş**, **j**, **c**, **ç**, **l** səsləri arxasıra saitləri ilə işləndikdə həmin samitlərin tələffüz məxrəci bir qədər geriyyə doğru çəkilir, lakin bununla belə dilönü samit olmaq xüsusiyyətini, xüsusən yumşaq tələffüz xüsusiyyətini qoruyub saxlayır. Dilönü samitlərdən **s**, **z**, **t**, **d** arxasıra saitlərin təsirinə az düşür, zəif surətdə palatallaşır. Udlaq **h** samiti nə önsıra, nə də arxasıra saitlərin təsiri altına düşür, eyni zamanda özü də saitləri öz təsiri altına sala bilmir.

Talış dilində səslərin bir-birinə təsirini birtərəfli, yəni təkcə saitlərin samitlərə təsiri kimi qəbul etmək olmaz; samitlər də öz növbəsində saitlərə təsir göstərərək onların tələffüz məxrəcinin dəyişməsinə səbəb olur. Dilarxası samitlərdən **g**, **q**, **x**, **ğ**, məsələn, önsıra **ü** saitindən əvvəl işləndikdə bu saitin məxrəcini arxasıraya doğru çəkir və Azərbaycan dilindəki **u** saitin tələffüz məxrəcinə yaxınlaşdırır. Məhz buna görədir ki, bəzi tədqiqatçılar, məsələn, B.V.Miller və V.S.Sokolova talış dilində **ü** fonemindən fərqli keyfiyyətlərə malik xüsusi **u** foneminin mövcud olmasından danışirlar. Lakin talış dilində, heç olmasa onun ədəbi variantında, xüsusi **u** fonemi mövcud deyildir və *gü* «nəcis», *güdüş* «sərinç», *güəve* «corab», *güjd* «ət», *güən* «yelin», *gür* «gor», *güş* «qulaq», *güclü* «lüt», *qü* «dağ, kor, balqabaq», *qül* «kol», *kün* «dal», *qütülə* «küçük», *qüm* «dam», *qüqə* «peçenye, yanaq», *qüqno* «xaşxaş», *xüg* «donuz», *xün* «qan» və bu tipli onlarla sözdəki **ü** foneminin məxrəcinin geri çəkilmiş tələffüzündən başqa bir şey deyildir.

Önsıra saitlərində **e**, **ə** və **i** səsləri dilarxası saitlərin təsiri altına az düşür – **i** saiti heç düşür, **e** və **ə** saitləri zəif düşür.

Talış dilində dilönü samitlərin arxasıra saitlərə təsir nüfuzu bir qədər zəifdir, lakin hər halda belə təsiri istisna etmək olmaz. Belə təsir daha incə əlamətlər göstərdiyi üçün onun xüsusi tədqiqata ehtiyacı vardır. Lakin bir-iki nümunə göstərməyi, hər halda lazım bilərəm. Talış dilində **d** dilönü samitdir. Ondan sonra arxasıra **a** saiti işləndikdə **d** samiti ona təsir göstərərək onu önsıra saitinə çevirir: *dabase* «bağlamaq» - *dəbase*, davarde «keçmək», - *dəvarde*, *dandon* «diş» - *dəndon* və s.

Ümumiyyətlə, talış dilində sait və samitlərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinin ayrı-ayrı hallarını və bunların nəticələrini araşdırmaq tədqiqatçı üçün maraqlı olardı.

Fonem və onun variantları

Əslinə qalsa, talış dilində fonem və onun variantları haqqında bu əsərdə danışmağa ehtiyac yoxdur, çünki fonem problemi ümumi, nəzəri dilçilikdə artıq həll edilmiş məsələdir və talış dilində, talış dili üçün fonem məsələsini bir problem kimi qaldırmaq və həll etmək artıq zəhmətdir. Lakin talış dilinin tədqiqatçılarından V.S.Sokolovanın talış dilində iki keyfiyyətli **q** səsinin – Azərbaycan dilində işlənən dilortası **k** samitinə uyğun gələn **k** foneminin və talış dilinin sözünə məxsus, rus dilindəki dilarxası **k** samitinə uyğun gələn **k** foneminin, iki keyfiyyətli **q** səsinin – Azərbaycan dilində işlənən dilarxası **q** samitinə uyğun gələn **q** foneminin və Azərbaycan dilində işlənən dilortası **g** samitinə uyğun gələn xüsusi **q** foneminin, iki keyfiyyətli **u** səsinin – Azərbaycan dilində işlənən arxasıra **u** saitinə uyğun gələn **u** foneminin və Azərbaycan dilində işlənən önsıra **ü** saitinə uyğun gələn **u** foneminin mövcud olması haqqındakı iddiası, habelə B.V.Millerin uzun **a**, törəmə uzun **a**, qısa **o**, dodaqlanan **a**, önsıra və arxasıra **a**, iki keyfiyyətli və iki kəmiyyətli **o** – vurğulu qapalı **o** və vurğusuz qapalı **o**, arxasıra **u** və qarşıqsıra, önə çəkilmiş **ü** saitlərinin və bir sıra digər səslərin mövcud olmasını iddia etməsi məni məcbur etdi ki, talış dilində fonem və onun variantları məsələsinə toxunum.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, talış dilində də danışiq səsləri, daha doğrusu, dildə olan səslər iki qrupa bölünür: mənafərqləndirən səslər və danışiq səsləri. Mənafərqləndirən, mənadaşdırıcı dil səslərinə fonem deyilir; danışiq səsləri isə, necə səslənməsindən asılı olmayaraq, mənafərqləndirici əlamətə malik olmur, yəni bu səs necə səslənməsindən asılı olmayaraq sözün leksik, yaxud qrammatik mənasını dəyişə bilmir. Dilçilikdə fonemə belə bir tərif verilir: *sözün maddi cildini dəyişən, onda leksik yaxud qrammatik məna dəyişikliyi əmələ gətirən ən kiçik dil vahidinə fonem deyilir*. Sözün maddi cildi deyəndə sözün səs tərkibi nəzərdə tutulur. Deməli, sözün maddi cildinin dəyişməsi dedikdə nəzərdə tutulur ki, bir-birinə oxşar iki yaxud daha artıq söz təkcə bir səslə bir-birindən fərqlənir; məsələn: *sa* «yüz», *sə* «baş», *si* «otuz, tox, sarımsaq», *se* «üç, almaq», *sü* «duzlu, şor», *si* «qırmızı», *so* «həyət»; *da* «on», *də* «dərə», *di* «kənd», *di* «iki», *dü* «yalan»; *nəv* «doqquz», *gəv* «ağız», *cəv* «arpa», *bəv* «qaş», *şəv* «gecə»; *cəş* «göz», *qəş* «qol», *şəş* «altı», *bəş* «budaq», *ləş* «ləş», *rəş* «qonur», *xəş* «xoş», *səş* «onun başı», *həş* «eşşəksən» və s. sözlərdə olduğu kimi. Birinci iki qrup sözdə (*sa, sə, se, si, sı, so, sü; da, də, di, dı, do, dü*) saitlərin, ikinci qrup sözdə (*nəv, gəv, cəv, bəv, şəv; cəş, qəş, şəş, bəş, ləş, rəş, xəş, səş, həş*) isə birinci samitlərin dəyişməsi ilə sözün leksik mənası dəyişir. Deməli, birinci iki qrup sözlərdə **a, e, ə, i, ı, o, ü** saitləri, ikinci qrup sözlərdə **n, g, ç, b, ş; c, q, ş, b, l, r, x, s, h** samitləri müstəqil fonemlərdir, çünki onlar iştirak etdiklərin sözlərin həm maddi cildini (həmin sözlər yalnız bir səsin dəyişməsi ilə bir-birindən fərqlənir), həm də leksik mənasını (bir səsin dəyişməsi ilə həmin sözlərin leksik mənası dəyişmişdir) dəyişmişdir. *Bo tno, bı tno* «sənin üçün» sözlərindəki *bo* və *bı* önlükləri eyni bir mənanı ifadə etdiyi üçün onlardakı **o** və **ı** saitləri artıq fonem deyildir, çünki bu saitlər iştirak etdiklərin sözlərin maddi cildini dəyişsə də (*bo, bı*) onlarda məna (qrammatik məna) dəyişikliyi yarada bilməmişdir. Buna görə də buradakı **o** saitini **ı** foneminin variantı hesab ediləməlidir. A.A.Axundov yazır: «... dildə iki qrup danışiq səslərini qeyd etmək lazım gəlir ki, onların bir qrupu morfemləri bir-birindən fərqləndirə bilir, digər qrupu isə fərqləndirə bilmir. Birinci qrupa daxil olan danışiq səsləri fonem, ikinci qrupa daxil

olan danışiq səsləri isə variantlar hesab olunur. Lakin maddi cəhətdən fonem və onun variantları arasında qəti, mütləq sərhəd qoymaq olmaz. Dildə mücərrəd fonemlər yoxdur. Onlar yalnız morfein daxilində mövcuddur. Deməli, bir halda fonem kimi çıxış edən danışiq səsi başqa bir halda variant kimi işlənə bilər. Buna görə də fonem və variantları müəyyənləşdirmək üçün həmişə onu sistem daxilində almaq və tədqiq etmək lazımdır. Lakin bu deyilənlər heç də fonemi tam relyativ bir məfhum kimi izah etmək deyildir. Əslində, fonemin müəyyənləşdirilməsi üsulları mövcuddur ki, onun vasitəsilə dillərin fonem tərkibi, fonemlər sistemi, habelə, bu və ya digər morfeimin fonem tərkibi müəyyən edilir. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, konkret olaraq hər bir dildə fonemin qüvvətli mövqeyi müəyyənləşdirilməlidir. Fonemin qüvvətli mövqeyi onun öz fizioloji-akustik keyfiyyətini və linqvistik vəzifəsini mühafizə etdiyi mövqə hesab olunur. Həmin mövqedə işlənən danışiq səsi fonem kimi müəyyənləşdirilir. Qeyd olunan mövqə başqa mövqə ilə əvəz olunduqda həmin səs dəyişilsə, meydana çıxan danışiq səsi o fonemin variantı hesab olunur».¹

Dünyanın hər hansı bir dilində olduğu kimi, talış dilində də danışiq səslərinin sayı fonemlərin sayından çoxdur, çünki buraya fonemlərdən əlavə onun variantları da daxildir. Bu dildə, məsələn, **a** saitinin ilkin yaxud törəmə uzun tələffüz edilməsi yaxud dodaqlanan məxrəcdə tələffüz edilməsi onun leksik yaxud qrammatik mənanı dəyişməsinə səbəb olmur, xidmət etmir, deməli, fonoloji səciyyə daşımır, yalnız fonetik-fizioloji səciyyəyə malikdir. **A** saitinin xasiyyətlərinə bunu da əlavə etmək olardı ki, **a** saiti yumşaq və sərt (qalın və incə demək istəməzdim) tələffüz edilmək xüsusiyyətinə malikdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq talış dilində bircə **a** fonemi mövcuddur. Arxasıraya doğru tələffüz edilən **ü** saiti və məxrəci dilin ortasına doğru çəkilmiş **q, g** samitləri haqqında da buna bənzər sözlər demək olar. **Ü** saiti dilarxası (velyar) **g, q, x** (ğ samitindən sonra talış dilində **ü** saiti işlənmir) samitlərindən sonra, xüsusən həmin samitlər sözün başında, sait isə ondan sonra ikinci mövqedə işləndikdə **ü** saitinin

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1980, səh. 71-72.

tələffüz məxrəci onun təcrid edilmiş şəkildə, ayrılıqda, habelə saitlərdən və digər samitlərdən istər əvvəl, istərsə sonra işlənməsindəki məxrəcinə nisbətən bir qədər geri çəkilir, həm də bu xüsusiyyət dialektlərdə fərqlidir: Lənkəran dialektində bu geriçəkilmə, demək olar ki, hiss olunmur, Astara və Lerik dialektlərində isə həmin saitin tələffüz məxrəci **u** saitin tələffüz məxrəcinə yaxınlaşır, Masallı dialektində bu saitin tələffüz məxrəci Lənkəran dialektindəkinə yaxındır. Belə çıxır ki, bəzi tədqiqatçıların iddialarını nəzərə alsaq, onda talış dilində bir ümumtalış **ü** fonemi olduğunu qəbul edib onun üçün bir işarə-hərf, bir də bu fonemin geriyə doğru çəkilmiş məxrəcdə tələffüzünün Lənkəran və Masallı dialektlərindəki variantı üçün ayrıca, Astara və Lerik dialektlərindəki daha geri çəkilmiş tələffüz variantları üçün də ayrıca hərf-ışarə qəbul etməliyik; çünki həmin tədqiqatçılar bu iki sonuncu variantı da fonem kimi qəbul edirlər: məlumdur ki, hər fonemin öz işarəsi-hərfi olur. Lakin talış dilində iki (yaxud hətta üç) **ü** fonemi yoxdur: bu fonemin tələffüz məxrəci bir az (Lənkəran və Masallı dialektləri) yaxud daha çox (Astara və Lerik dialektləri) şəkilləri ümumtalış **ü** foneminin variantlarıdır, çünki həmin mövqedə işlənən eyni adlı saitin mənaferqləndirici əlaməti yoxdur. Bundan başqa hər saitin bu və ya digər mövqedəki fərqli tələffüz məxrəcini yeni bir fonem kimi qəbul etmək də olmaz.

İki tələffüz məxrəcinə malik **q** və **g** samitləri haqqındakı iddialar da bu qəbildəndir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, talış dilində **i** saitindən əvvəl tələffüz edilən **q** samiti dilortası samitdir. Bu samit digər mövqələrdə işlənən dilarxası samitdən öz məxrəcinə görə fərqlənir və Azərbaycan dilindəki dilönü **k** samitinə (məxrəcinə görə) uyğundur. Düzdür, talış dilində **q** samiti **i** saitindən əvvəl başqa mövqələrdə işlənməsinə nisbətən, hətta önsıra **e**, **ə**, **ü** saitlərindən əvvəlki mövqedə işlənməsinə nisbətən irəli çəkilmiş məxrəcdə tələffüz olunur. Lakin **q** samiti irəli çəkilmiş məxrəcdə talış dilində mənadəyişdirici xüsusiyyətə malik deyildir; o, sözlərdə leksik və ya qrammatik mənənin dəyişməsinə səbəb olmur. Bundan başqa samitin bu və ya digər səsdən (sait yaxud samit olmasından asılı olmayaraq) əvvəl yaxud sonrakı mövqedə işlənərkən tələffüz məxrəcini dəyişməsinə yeni

bir fonem hesab etmək gülünc olardı. Buna görə də talış dilində iki ayrı-ayrı **q** foneminin – biri dilönü, digəri dilarxası **q** foneminin mövcud olması fikri əsassızdır (onu da qeyd edim ki, L.A.Pireykonun lüğətində törəmələri də daxil olmaqla **i** saitindən əvvəl **q** samiti işlənən cəmi 25 söz qeyd edilmişdir). Talış dilində **i** saitindən əvvəl işlənən və tələffüz məxrəci dilin ortasına doğru irəli çəkilmiş **q** samiti ümumtalış dilarxası **q** foneminin variantından başqa bir şey deyildir.

İki tələffüz məxrəcinə – biri dilortası, digəri dilarxası məxrəcə malik **g** səsi haqqında da təxminən eyni sözləri demək olar. Tədqiqatçıların bir qisminin fikrinə görə talış dilində hamıya məlum dilarxası **g** samitindən başqa bir də dilortası **g** samiti, başqa sözlə desək, bütün tələffüz xüsusiyyətləri Azərbaycan dilində işlənən **g** samitinə uyğun gələn yeni keyfiyyətli bir samit fonem də mövcuddur və bu samit fonem yalnız **e** və **i** saitlərindən əvvəl işlənir. Əlbəttə, talış dilində **e** və **i** saitlərindən əvvəl **g** samitinin tələffüz məxrəcinin irəli – dilin ortasına doğru çəkildiyi faktıdır və heç kim bu faktı dana bilməz. Lakin heç kimi bu faktı da dana bilməz ki, **g** samitinin tələffüz məxrəcinin bir qədər irəli çəkilməsi yalnız **e** və **i** saitlərindən əvvəl işlənməsi üçün səciyyəvidir və digər önsıra (incə) saitlərdən (**ə**, **ü**) əvvəl işləndikdə **g** samitinin tələffüz məxrəci irəli – dilin ortasına doğru çəkilir. Deməli, **g** samitinin tələffüz məxrəcinin irəliləməsi saitlərin önsıra (incə) yaxud arxasına (qalın) olması ilə də bağlı deyildir. Belə bir faktı da inkar etmək olmaz ki, **g** samitinin tələffüz məxrəcinin dilin ortasına doğru irəli çəkilməsi onun fonoloji vəzifələrinə təsir göstərmir, yeni **g** samitinin tələffüz məxrəcinin irəli çəkilməsi onun sözdə leksik yaxud qrammatik mənənin dəyişilməsinə xidmət etməsinə səbəb olmur. Məlum olduğu kimi, məxrəcinə görə fərqlənən səslər fonoloji əlamətə, yeni mənaferqləndirici əlamətə malik olmadıqda, məxrəc fərqi təkəcə fonetik (akustik-fizioloji) əlamətə malik olduqda bu səslər eyni bir fonemin variantları hesab edilir. Buna görə də talış dilində iki **g** samitinin – biri dilarxası məxrəcə, digəri dilortası məxrəcə malik olan iki **g** samitinin mövcud olduğunu iddia etmək düzgün deyildir. Talış dilində **e** və **i** samitlərindən əvvəl işlənən, tələffüz məxrəci bir qədər irəli – dilin ortasına doğru çəkilən, tələffüzdə

akustik-fizioloji xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilindəki g samitini xatırladan və tədqiqatçılardan bir qisminin xüsusi dilortası samit hesab etdikləri g səsi ümumtaliş dilarxası g foneminin bir qədər irəli çəkilmə variantından başqa bir şey deyildir.

Beləliklə, nəticə olaraq demək olar: talış dilində 29 fonem səs vardır; bunlardan yeddisi – a, e, ə, i, ü, o, ı sait, iyirmi ikisi – b, v, g, ğ, d, j, z, y, q, l, m, n, r, s, t, f, x, h, c, ç, ş samitdir. Tələffüz prosesində səslərin bir-birinə təsirinə yaxud tutduqları mövqeyə görə məxrəcin dəyişməsi zamanı yaranan bu və ya digər səs bu iyirmi doqquz fonemin bu və ya digərinin variantı hesab olunmalıdır. Belə hal da ola bilər ki, tələffüz prosesində bir fonemin yalnız bir, başqa bir fonemin bir neçə variantı təzahür etsin.

Səslərin bir-birinə təsiri zamanı səslərin mövqeyə görə dəyişməsi, fonemin variantlarının meydana gəlməsi fonetik hadisələrdə öznü göstərir.

Fonetik hadisə və qanunlar

Nitq prosesində səslər bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə yox, əlaqəli nitq zənciri şəklində tələffüz edilir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir səsin tələffüzü prosesində danışmaq üzvləri üç mərhələni keçməlidir. Bu və ya digər səsi tələffüz etmək üçün danışmaq üzvləri hərəkətə başlayır və səs tələffüz edilənədək bu proses davam edir. Səsin tələffüzünədək danışmaq üzvlərinin bu hərəkətinə başlanğıc yaxud ekskursiya deyilir. Səs tələffüz ediləndə danışmaq üzvü bir anlıq hərəkətsiz durur. Bu an fasilə yaxud pauza adlanır. Səs tələffüz edildikdən sonra danışmaq üzvləri sonrakı səsi tələffüz etməyə hazırlaşmaq üçün öz əvvəlki, ilkin vəziyyətinə, mövqeyinə qayıtmağa başlayır. Danışmaq üzvləri səsi tələffüz etməzdən əvvəlki mövqeyinə qayıdanədək bu proses davam edir. Dilçilik ədəbiyyatında bunu sonluq yaxud rekursiya adlandırırlar. Nitq axınında neçə səs tələffüz edilirsə, bir o qədər də başlanğıc, fasilə və sonluq olmalıdır. Lakin nitq prosesində biz səsləri ayrı-ayrılıqda yox, nitq axınında, bir-biri ilə əlaqədə tələffüz edirik. Nitq axınında səslərin bir-birinə təsiri yaxud tutduğu mövqeyə ilə əlaqədar olaraq səslərdə bəzi fonetik dəyişikliklər baş verir. Fonetik dəyişikliklər elə də-

yişmələrə deyilir ki, bu dəyişmələr tək-cə səslərin akustik-fizioloji xüsusiyyətlərinə, yəni fonetik keyfiyyətlərinə aid olur, onların fonoloji xüsusiyyətlərinə, yəni mənaferqləndirmə əlamətlərinə – sözlərdə leksik yaxud qrammatik məna fərqi yaratmaq xüsusiyyətinə təsir göstərmir.

Fonetik dəyişmələr yaxud fonetik əvəzlənmələr iki cür olur: 1) əlaqəli yaxud kombinator dəyişmələr və 2) mövqeli yaxud pozisiyalı dəyişmələr.

Nitq axını prosesində bir səs digərinə təsir edərək onun tələffüz məxrəcində müəyyən dəyişiklik yaradırsa, buna əlaqəli yaxud kombinator dəyişmə deyilir. Əlaqəli dəyişmədə əvvəlki səsin sonluğu sonra gələn səsin başlanğıcına təsir göstərir. Bu zaman sonra gələn səsin məxrəcində müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bu proses əksinə də baş verə bilər, yəni sonra gələn səsin başlanğıcı əvvəl gələn səsin sonluğuna təsir göstərir və onda müəyyən keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olur.

Nitq axını prosesində səs başqa səsin təsirindən asılı olmaya-raq sözdə tutduğu mövqeyə görə dəyişirsə, belə dəyişməyə mövqeli yaxud pozisiyalı dəyişiklik deyilir. Buraya sözün əvvəli və sonu, hecanın səciyyəsi, səsin vurğulu və vurğusuz hecadakı vəziyyəti və s. ilə əlaqədar səs dəyişmələri mövqeli səs əvəzlənməsinə daxildir.

Fonetik hadisələrə bunlar daxildir: oxşama (assimilyasiya), akkomodasiya (uyuşma), fərqləşmə (dissimilyasiya), yerdəyişmə (metateza), səs artımı, səs düşümü, söz əvvəlində proteza, söz sonunda cingiltili samitlərin karlaşması, vurğu və s.

Vurğu

Sözdə bir hecanın başqalarından fərqləndirilib daha yüksək tonla tələffüz edilməsinə vurğu deyilir. Vurğu supersegment dil vahididir və fonetik hadisələr sisteminə mühüm rol oynayır.

Vurğu fonoloji səciyyə daşıyan hadisədir, çünki o, morfemin fərqləndirilməsinə xidmət edir. Başqa sözlə desək, vurğu sözdə leksik və qrammatik məna dəyişikliyinə səbəb ola bildiyi üçün fonoloji hadisədir.

Dilçilik ədəbiyyatında vurğunu dörd prinsipə görə təsnif edirlər:

- 1) fonetik səciyyəsinə görə;
- 2) morfoloji səciyyəsinə görə;
- 3) müxtəlif dil vahidləri ilə əlaqəsinə görə;
- 4) məqsədə yaxud deyilənə münasibətə görə.

Fonetik səciyyəsinə görə vurğunun növləri. Vurğuya bu prinsipdən yanaşdıqda onun üç növünü göstərmək olar: dinamik vurğu, kvantitativ vurğu və musiqili vurğu.

Müəyyən bir hecanın başqa hecalara nisbətən güclü yaxud intensiv məxrəclə tələffüzünə dinamik vurğu deyilir. Vurğulu hecalar vurğusuz hecalardan öz gərginliyi, tələffüz üçün sərf edilən hava axınının çoxluğu ilə fərqlənir. Dilçilik ədəbiyyatında dinamik vurğuya güc vurğusu, ekspirator vurğu, nəfəsli vurğu da deyilir.

Hecanın başqa hecalardan uzun tələffüzü ilə səciyyələnən vurğuya kvantitativ vurğu deyilir. Elmi ədəbiyyatda bu vurğu kəmiyyət vurğusu yaxud uzunluq vurğusu da adlandırılır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, A.Axundov kvantitativ vurğu əvəzinə qarışıq vurğu haqqında danışır və onu belə səciyyələndirir: «...qarışıq vurğu vurğulu hecanın vurğusuz hecalardan gərginliyi və hava axınının çoxluğu, habelə tonun dəyişməsi ilə fərqlənməsinə deyilir. Odur ki, qarışıq vurğu elmi ədəbiyyatda musiqili-nəfəsli vurğu da adlanır».¹

Neytral hecalardan səs tonunun dəyişməsi (yüksəlməsi, enməsi, kombinə edilməsi) ilə fərqlənən vurğuya musiqili vurğu deyilir. Musiqili vurğuda səs tellərinin titrəmə tezliyinin müxtəlifliyi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Dilçilik ədəbiyyatında vurğunun bu növü melodik vurğu, ton vurğusu da adlanır.

Morfoloji səciyyəsinə görə. Morfoloji səciyyəsinə görə vurğunun sabit vurğu, qeyri-sabit vurğu, məşrut vurğu, açıq vurğu, qapalı vurğu və s. kimi növləri vardır.

Sözün həmişə eyni bir hecasına (məsələn, talış dilində olduğu kimi son hecaya) düşən vurğuya sabit vurğu deyilir. Sabit vurğu sözün son hecasına düşürsə, söz şəkilçi qəbul etdikdə vurğu

sözün son hecasından şəkilçinin üzərinə, söz ikinci şəkilçi qəbul etdikdə vurğu birinci şəkilçidən ikinci şəkilçinin üzərinə və i.a. keçir. Sabit vurğu daimi vurğu, bağlı vurğu və s. də adlanır.

Qeyri-sabit vurğunun yeri, adından da göründüyü kimi, sözün müxtəlif hecalarının üzərinə düşə bilər. Dilçilik ədəbiyyatında qeyri-sabit vurğuya sərbəst vurğu, ənənəvi vurğu, müxtəlif yerli vurğu da deyilir.

Fonetik və morfoloji şərtlərlə bağlı olan vurğuya məşrut (şərtli) vurğu deyilir. Məşrut vurğu dünyanın bütün dillərində vardır.

Açıq hecaya düşən vurğu açıq, qapalı hecaya düşən vurğu qapalı vurğu adlanır.

Müxtəlif dil vahidləri ilə əlaqəsinə görə. Bu prinsipə görə vurğunun beş növünü qeyd edirlər: heca vurğusu, söz vurğusu, ibarə vurğusu, təqti vurğu və birləşdirici vurğu.

Hecanın heca əmələ gətirən hissəsinin (adətən, hecanın heca əmələ gətirən hissəsi saitlə ifadə edilir) qüvvətli yaxud səs tonunun dəyişməsi ilə tələffüz edilməsinə heca vurğusu deyilir.

Sözün hecalarından birinin müxtəlif fonetik vasitələrlə fərqləndirilməsinə söz vurğusu deyilir.

İbarənin ayrılmasına və daxilən birləşməsinə xidmət edən vurğuya ibarə vurğusu deyilir. Təkti vurğu öz mahiyyətinə görə ibarə vurğusuna bənzəyir. İbarə vurğusu fonetik-sintaktik vahidləri ayırıb daxilən birləşdirirsə, təqti vurğu nitqin yalnız fonetik cəhətdən ayrılıb daxilən birləşən hissələrini göstərməyə xidmət edir.

Məqsədə yaxud deyilənə münasibətinə görə vurğunun iki növü vardır: məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğu.

Nitq prosesində müəyyən bir sözə diqqəti cəlb etmək üçün həmin söz başqa sözlərə nisbətən daha qüvvətli deyilir. Sözün nəzərə çarpdırılması üçün daha qüvvətli deyilməsinə məntiqi vurğu deyilir. Adətən, məntiqi vurğu qəbul edən söz xəbərin yanında işlənir, lakin vurğulu sözün həmişə xəbərin yanında işlənməsi məcburi deyildir.

Hiss, həyəcan, şadlıq, sevinc, qorxu, təəccüb – ümumiyyətlə müxtəlif emosional münasibətləri ifadə edən vurğu həyəcanlı

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1980, səh. 83.

vurğu adlanır. Həyəcanlı vurğu daha çox üslubi əhəmiyyətə malikdir. Həyəcanlı vurğuya emosional vurğu da deyilir.

Talış dilində sözlər çox qısa olduğu üçün bir sıra hallarda hər bir söz üçün ayrıca vurğu işlədilmir, başqa sözlə desək, talış dilində cümlədəki sözlərin yalnız bir qisminin özünə məxsus ayrıca vurğusu olur. Buna görə də talış dilində daha çox ibarə vurğusundan söhbət gedə bilər. *Ha kəs çox bihando, əv cökə gıyməton ən bəse* «Hər kim yaxşı oxusa, o yaxşı qiymətlər də alar» cümləsində doqquz söz vardır, bunlardan yalnız beşi (ha, bihando, gıyməton, bəse) vurğulu sözdür. *Axməğə düstikü ağılmandə deşmen coke* «Axmaq dostdan ağıllı düşmən yaxşıdır» cümləsində beş söz vardır, bunlarda üç söz (*düstikü, deşmen, coke*) vurğu qəbul edir. Cümlədə vurğunun sayı həmin cümlədəki vurğulu komplekslərin (mərkəzlərin) sayına bərabərdir, həm də vurğunun sayı sintaksis qaydaları ilə müəyyənləşdirilir.

Talış dilində bütün sadə adlarda (isim, sifət, say, əvəzlik) vurğu sözün son hecası üzərinə düşür: *kinə* «qız», *anqivin* «bal», *zivon* «dil», *cəğində* «çuğundur». Təbii ki, adlar hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri yaxud qoşma qəbul etdikdə vurğu söz kökünün son hecasında şəkilçinin yaxud qoşmanın üzərinə keçir.

Talış dilində bu isimdüzəldici şəkilçilər vurğulu tələffüz edilir:

- *i* – mücərrəd isimlər düzəldir: *diroz* «uzun» - *dirozi* «uzunluq»;

- *əti*, - *ti* – mücərrəd isimlər düzəldir: *kinə* «qız» - *kinəti* «qızlıq», *zümənd* «güclü» - *züməndəti* «güclülük»;

- *ij* – müəyyən bir yerdə yaşayan adamı bildiren isim yaradır: *Lankon* «Lənkəran» - *lankonij* «lənkəranlı», *İron* «İran» - *ironij* «iranlı»;

- *li* – *kinə* «qız» - *ginəli* «qızcıq», *boə* «qardaş» - *boyli* «qardaşcıqaz»;

- *qi* – *çımı* «mənim» - *çımınqi* «mənimki», *ışti* «sənin» - *ıştqi* «sənininki»;

- *son* – *ğəb* «qəbir» - *ğəbson* «qəbiristan».

Sifət düzəldən şəkilçilər:

- *mand* – *ağıl* «ağıl» - *ağılmand* «ağıllı»;

- *in* – *qard* «toz» - *qardin* «tozlu»;

- *o* – *dinç* «dinc» - *dinço* «dinc»;

- *nok* - *ğəzəb* «qəzəb» - *ğəzəbnok* «qəzəbli», *hovl* «hovl» - *hovlnok* «hövllü»;

- *lillü* – *bəfo* «vəfa» - *bəfolü* «vəfalı».

Sıra sayı düzəldən şəkilçi:

- *minçi* – *penç* «beş» - *pençminçi* «beşinci».

- *on* cəm şəkilçisi də talış dilində həmişə vurğulu olur: *odəm* «adam» - *odəmon* «adamlar», *kinə* «qız» - *kinon* «qızlar», *əğıl* «uşaq» - *əğılon* «uşaqlar».

Talış dilində vasitəli halın şəkilçisi – *i* morfemi də həmişə vurğu qəbul edir: *odəm* «adam» - *odəmi kə* «adamın evi», *odemi vindəm* «adamı görürəm», *bə odemi votim* «adama dedim», *odəmikü səm* «adamdan almışam» və s.

Talış dilində mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri də vurğu qəbul edir: *holim* «halım», *holi* «halm», *holiş* «halı», *holimon* «halımız», *holiyon* «halınız», *holişon* «halları».

Talış dilində aşağıdakı şəkilçilər vurğu qəbul etmir:

1. İstər təsdiq, istərsə inkar aspektdə bütün fel şəxs şəkilçiləri: -*im*, - *iş* – *e*, - *imon*, - *ion*, -*in*; - *nim*, -*niş*, - *ni*, -*nimon*, -*nion*, -*nin* vurğu qəbul etmir.

2. İsimlərdə xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri vurğu qəbul etmir: (*az*) *odənim* «(mən) adamam», (*ti*) *odəmiş* «(sən) adamsan», (*əv*) *odəme* «(o) adamdır» və s.

3. –*e* bağlamalı keçmiş zaman feli sifətindən əmələ gəlmiş keçmiş zamanın preterit və perfektində vurğu qəbul etmir: *karde* «etdi», *varde* «gətirdi», *oməe* «gəldi», *oqarde* «qayıtdı», *ovarde* «keçdi» və s.

4. Fel zamanlarının təsviri formaları əmələ gətirdikdə köməkçi fel kimi çıxış edən *be* «olmaq» felinin bütün təsriflənən formalarının şəkilçiləri vurğusuz olur: *Həsəni qılo bə Hüseyni sə noə bə* «Həsənin papağı Hüseynin başına qoyulmuşdur», *Ə qijə cımı boə gətəş be* «O quşu mənim qardaşım tutmuşdu».

5. Sürəkli indiki zamanın –*dəm*, -*dəş*, -*də*, -*dəmon*, -*dəon*, -*də* şəkilçiləri vurğusuz işlənir. Bu şəkilçilər –*də* qoşmasından və fellərin şəxs şəkilçilərindən törəmişdir. *Hardədəş* «yeyirsən», *hardemon* «yeyirik», *hardədəmon* «yeyirik» və s.

6. İsimlərin hal münasibətlərini yaratmaq üçün işlədilər qoşmalar vurğu qəbul etmir.

- *qü* qoşması: *qəttə qü* «kəndxudadan»;
- *sə* qoşması: *pardi sə* «körpünün qabağında»;
- *ədə* qoşması: *qənoədə* «kənarda»;
- *ro* qoşması: *bə mı ro* «mənə», *bə deği ro* «dağa».

7. İsimlərin hal münasibətini ifadə etmək üçün işlədilər önlüklər vurğu qəbul etmir:

- cı* önlüyü: *cı əgili* «uşaqdan»;
- dı* önlüyü: *dı oləti* «paltarla»;
- bə* önlüyü: *bəqə* «evə»;
- bəsə* önlüyü: *bəsə roysə* «yolda».

Talış dilinin bəzi tədqiqatçıları daha bir önlüyü – *bo* «üçün, ucbatından» önlüyünü də göstərirlər. Mən bu önlüyü *bı* «üçün» fonetik tərkibdə qəbul edirəm.

8. – *o* və – *a* hal fleksiyaları da vurğu qəbul etmir. Dilçilik ədəbiyyatında –*o* morfemi ayırma halının şəkilçisi adlandırılır (nümunə *cı qəo* «evdən» sözü verilir), – *a* xitab halının şəkilçisi kimi təqdim edilir (nümunə kimi *merda* «ay adam» sözü verilir).¹ Əslində – *o* xüsusi çıxışlıq halın şəkilçisidir, *a* isə xitab üçün, müraciət zamanı sözün sonuna artırılan xüsusi morfemdir. Yeri gəldiyi üçün qeyd etmək lazımdır ki, bu morfem Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsinə də daxil olmuşdur: *Qıza o kitabı mənə ver*.

9. Sifətlər təyin mövqeyində (isimdən əvvəl) çıxış etdikdə onların sonuna artırılan – *ə* şəkilçisi (təyinlik şəkilçisi) vurğu qəbul etmir: *yolə bo* (yol «böyük») «böyük qardaş», *piə merd* (pi «qoca») «qoca kişi», *qavüə cəş* (qavü «yaşıl, göy») «göy göz», *sipiə sef* (sipi «ağ») «ağ alma», *mərdə odəm* (mərd «mərd») «igid adam».

10. Talış dilində isimlər başqa bir isimdən əvvəl işlənib onun təyini vəzifəsini yerinə yetirdikdə – *i* şəkilçisi qəbul edir (talış dilinin bu forması Azərbaycan dilindəki ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsinə uyğun gəlir; – *i* şəkilçisini qəbul etmiş söz isə müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik haldakı sözə uyğundur).

Bu mövqedə – *i* morfemi vurğu qəbul etmir: *Həsəni qə* «Həsənin evi», *Məmmədi əğilon* «Məmmədin uşaqları», *Səydi qə* «Seyid evi». Saitlə bitən isimlər təyin mövqeyində işləndikdə şəkilçi qəbul etmir: *Abdulla qilo* «Abdullanın papağı».

11. Əvəzlilik enklitlikləri ifadə etdikləri bütün funksiyalarda vurğu qəbul etmir;

a) ərqativliyin morfoloji əlaməti kimi: *şəytoniş vinde* «şeytanı gördü», *həməşon qışte* «hamısmı öldürdülər», *əğilış gəte* «uşağı tutdu»;

b) şəxs əvəzliliklərinin bütün vasitəli hallarının ifadəsi vurğusuz olur: *Harcimon hisbe* «hər şeyimiz vardı», *şuma bıcı Adıqozəli qışte?* «Siz nə üçün Adəgözəli öldürdünüz?»;

c) nadir hallarda possessivliyin ifadəsində vurğu qəbul edirmir: *Süleyman-mon şə* «Süleyman gəlmişdir».

Talış dilində mürəkkəb sözlərdə – mürəkkəb isim və sifətlərdə, adətən, biri əsas, digəri köməkçi olmaqla iki vurğu olur. Köməkçi vurğu mürəkkəb sözün birinci komponentinin (birinci komponent iki yaxud daha çox hecalı sözdürsə, onda onun son hecasının) üzərinə, əsas vurğu isə ikinci komponentin son hecasının üzərinə düşür. Əsas və köməkçi vurğunun düşməsinə bir neçə nümunə verək:

1. Determinativ mürəkkəbləşmə. Mürəkkəb sözün hər iki komponenti isim olur: *qəsoyb* «ev sahibi» (hər fən: ev sahib), *qəybə* «qapı, ev qapısı» (hər fən: ev qapı), *divonxanə* «divanxana»; birinci komponenti sifət, ikinci komponenti fel olur: *bədvoj* «pis danışan, bəhtançı»; birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isim olur: *haftband* «tütək» (hər fən: yeddi buğum).

2. Təyini mürəkkəbləşmə. Adətən, birinci komponent sifətlə, ikinci komponent isimlə ifadə edilir: *sardə xı* «qəbir» (hər fən: soyuq dərin), *şatə peşt* «qozbel» (hər fən: əyri arxa). İrəlində deyildiyi kimi, bu tip mürəkkəbləşmədə *ə* enklitik morfemi talış dilində vurğu qəbul etmir. Buna görə də köməkçi vurğu mürəkkəbləşmənin (mürəkkəb sözün) birinci komponentinin üzərinə düşür.

Talış dilində bir sıra hallarda mürəkkəb sözü təşkil edən komponentlər o qədər ixtisar edilir ki, onları müstəqil söz kimi ayırmaq mümkün olmur, onlar bir sözdə birləşir və sözlərin

¹ Б.В.Миллер. Талышский язык, сәһ. 69.

semantikasını fərqləndirmək qeyri-mümkün olur. Bu tip sözlər sadə bir söz təsəvvürü yaratdığı üçün onların bir vurğusu olur: *qəttə* «kəndxuda». Əslində bu söz *qət* «kənd» və *xido* «allah» (kəndin allahı) sözlərindən yaranmışdır, lakin onun komponentləri öz müstəqilliyini itirmişdir.

Talış dilində bəzi hallarda vurğu qrammatik mənaya malik olur, yəni vurğunun yerini dəyişdikdə sözün qrammatik mənası dəyişir. Məsələn, bəzi fellərdə təkcə vurğunun yeri ilə arzu şəklinin gələcək zamanının birinci şəxs cəmi ilə indiki zamanının birinci şəxs cəmini (*bahamon*, *babamon* fellərində vurğu birinci hecanın üzərinə düşdükdə indiki, ikinci hecanın üzərinə düşdükdə gələcək zaman olur) yaxud əmr forması ikinci şəxsinin təki və cəmi ilə arzu forması indiki zamanın üçüncü şəxsinin təki və cəmini (*bıqə*, *bıha*; *bıqən*, *bıhan* – hər iki nümunədə vurğu birinci hecaya düşdükdə əmr formasının ikinci şəxsinin təki və cəmi, ikinci hecaya düşdükdə arzu şəklinin indiki zamanının üçüncü şəxsinin təki və cəmi olur) fərqləndirmək mümkündür.

Oxşama

Bir səsin başqa səsə təsir edib onu öz məxrəcində yaxud özünə yaxın məxrəcdə olan səsə çevirməsi hadisəsi oxşama yaxud assimilyasiya adlanır. Oxşama fonetik hadisədir, çünki tələffüz prosesində bir səsin başqa səsə çevrilməsi fonoloji səciyyə daşımır, səsin çevrilməsi sözdə leksik yaxud qrammatik mənə dəyişməsinə səbəb olmur. Oxşama fonetik hadisəsində əvvəl gələn səsin sonluğu, sonra gələn səsin isə başlanğıcı, oxşama hadisəsinin bitib bitməməsindən asılı olaraq ya tam, ya da qismən ixtisara düşür. Məsələn, *bizdəmiş karde* felində dil-diş samiti *z* dilönü kipləşən-süzülən *l* samitinə təsir edib onu dil-diş *d* samitinə çevirir.

Oxşama hadisəsinə münasibət müxtəlifdir A.A.Axundov uyuşma hadisəsinin yalnız samitlər arasında baş verməsini iddia edərək yazır: «Uyuşma hadisəsi dildə qanunauyğun şəkildə fəaliyyət göstərən hadisə olub, müəyyən sistem təşkil edən samitlər arasında yaranır».¹ A.A.Reformatski isə, haqlı olaraq,

yazır ki, assimilyasiya (oxşama) iki eyni bir cinsli səslər (saitlərdə saitlərlə, samitlərdə samitlərlə) arasında baş verir və buna görə də tam ola bilər, yəni iki müxtəlif səs assimilyasiya nəticəsində bütünlüklə uyuşma və eyni ola bilər; buna görə də tam və yarımçıq assimilyasiyanı fərqləndirmək lazımdır.¹ Əlbəttə A.A.Axundovun fikri yanlıdır. Sait yaxud samit olmasından asılı olmayaraq, təsir edən səs təsir edilən səsi öz məxrəcində yaxud özünə yaxın məxrəcdə olan səsə çevirirsə, bu fonetik hadisə mütləq oxşama (assimilyasiya) sayılmalıdır. Türk dillərində fəaliyyət göstərən və bu dillər üçün çox böyük əhəmiyyəti olan ahəng (sinqarmoniya) qanunu bütünlüklə oxşama fonetik hadisəsinə əsaslanır. Məlum olduğu kimi, türk dillərindən təkcə samitlərin ahəngi haqqında qanun yox, həm də saitlərin ahəngi (habelə saitlərlə samitlərin ahəngli – bu artıq akkomodasiyadır) haqqında qanun mövcuddur.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, talış dilində də oxşama hadisəsi təsir gücünün dərəcəsinə görə və hadisəsinin bitməsinə görə tam və yarımçıq uyuşma deyə iki cür olur. Tam oxşamada təsir edən səs təsir edilən səsi tam az məxrəcinə gətirir; məsələn: *jiğə-joğə* «belə», *zıvon-zovon* «dil», *zımson-zomson* «qış». Yarımçıq oxşamada təsir edən səs təsir edilən səsi tamamilə yox, qismən öz məxrəcinə yaxınlaşdırır, yəni öz məxrəcinə yaxın səsə çevirir; məsələn: *bizləmiş qarde* – *bizdəmiş qarde* «bizləmək», *piə-poə* «ata», *müəxolə-moəxolə* «hörük», *bı tino* – *bo tino* – *bo tono* «sənin üçün».

Səslərin bir-birinə təsiri istiqamətinə görə oxşama hadisənin iki növü vardır: irəli oxşama və geri oxşama.

İrəli oxşamada əvvəl gələn səs sonra gələn səsə təsir göstərərək onu öz məxrəcində yaxud özünə yaxın məxrəcdə olan səsə çevirir; məsələn: *bizləmiş qarde* – *bizdəmiş qarde* «bizləmək».

Geri oxşamada sonra gələn səs əvvəl gələn səsə təsir göstərərək onu öz məxrəcində yaxud özünə yaxın məxrəcdə olan səsə çevirir; məsələn: *zıvon-zovon* «dil», *zımson-zomson* «qış», *jiğə-joğə* «belə», *bı tino-bo tono* «sənin üçün».

¹ A.A.Реформантский. Введение в языковедение, М, 1967, səh. 200.

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1980, səh. 75.

Uyuşma

Akkomodasiya (uyuşma) fonetik hadisəsi oxşama hadisəsinə oxşayır: burada da uyuşma mövcuddur, lakin oxşama fonetik hadisəsi eyni cinsli səslər (saitlərlə saitlər, samitlərlə samitlər) arasında baş verirdisə, akkomodasiya fonetik hadisəsi müxtəlif cinsli səslər – saitlərlə samitlər arasında baş verir. Buna görə də A.A.Axundov «assimilyasiyadan fərqli olaraq burada (yəni, akkomodasiya hadisəsində – Ə.R.) dəyişmə samitlərlə samitlərin münasibətinin təsiri ilə deyil, samitlərlə saitlərin arasındakı əlaqənin təsiri ilə olur»¹ deyəndə, A.A.Reformatski «akkomodasiya (uyuşma), adətən, yanaşı duran samitlər və saitlər arasında baş verir»² deyəndə haqlıdır. Uyuşma hadisəsinin mahiyyəti bundadır ki, əvvəl gələn səsin sonluğu sonra gələn səsin başlanğıcına yaxud, əksinə, sonra gələn səsin başlanğıcı əvvəl gələn səsin sonluğuna təsir göstərərək onu öz məxrəcəyə yaxın məxrəcdə tələffüz edilən səsə çevirir. Məhz bu baxımdan uyuşma (akkomodasiya) fonetik hadisəsi oxşama (assimilyasiya) fonetik hadisəsinə bənzəyir və bununla da bənzəyiş bitir. Uyuşma fonetik hadisəsi oxşama fonetik hadisəsindən iki məqamda fərqlənir: Birincisi, oxşama fonetik hadisəsi iki eyni cinsli səs arasında baş verirsə, uyuşma fonetik hadisəsi iki müxtəlif cinsli səs arasında baş verir. İkincisi, oxşama fonetik hadisəsində səslərin həqiqətən oxşaması, hətta eyni məxrəcdə tələffüz edilib eyniləşməsi baş verirsə, uyuşma fonetik hadisəsində təsir edilən və təsir edilən səsin nəinki eyniləşməsi, hətta oxşaması da baş verə bilmir, çünki oxşama fonetik hadisəsi eyni cinsli səslər (ya saitlə sait, ya da samitlər samit) arasında baş verir, uyuşma fonetik hadisəsi isə müxtəlif cinsli səslər (saitlə samit yaxud samitlə sait) arasında baş verir; buna görə də nə sait samiti saitə, nə də samit saiti samitə çevirə bilər. Bu məsələni A.A.Reformatski yaxşı sezmişdir: «Akkomodasiya həmişə səslərin yalnız qismən uyuşmasıdır, belə ki saitlər və samitlər müxtəlif tipli səslərə aiddir və sonadək, bir

qayda olaraq, bir-birinə oxşaya bilməz».¹ Buna görə də uyuşma (akkomodasiya) fonetik hadisəsinə yarımçıq oxşama (assimilyasiya) hadisəsi də adlandırmaq olar. A.A.Axundov da uyuşma hadisəsinə yarımçıq oxşama hadisəsi hesab etməyə razıdır, lakin bunu başqa baxımdan izah edir: «...assimilyasiyadan fərqli olaraq, akkomodasiyada müxtəlif səslər yalnız müəyyən əlamətə görə (incəliyə, qalınlığa, dodaqlanmaya və s.) olur. Buna görə də akkomodasiya hadisəsi müəyyən mənada yarımçıq assimilyasiya hadisəsi də hesab edilə bilər».²

Uyuşma hadisəsində sonra gələn səsin başlanğıcı əvvəl gələn səsin sonluğuna uyuşursa, hadisəyə irəli (yaxud, progressiv) uyuşma deyilir. Məsələn, talış dilində *qü* «dağ, kor, balqabaq» sözündə sonra gələn önsıra saitinin başlanğıcı əvvəl gələn dilarxası (velyar) samitin sonluğuna uyuşur; buna görə də sait bir qədər geri çəkilmiş məxrəcdə tələffüz edilir.

Uyuşma hadisəsində əvvəl gələn səsin sonluğu sonra gələn səsin başlanğıcına uyuşursa, bu hadisə geri (yaxud, regressiv) uyuşma adlanır. Məsələn, talış dilində *gi* «boyun» sözündə əvvəl gələn dilarxası (velyar) samitin sonluğu sonra gələn önsıra saitinin başlanğıcına uyuşur, buna görə də samit bir qədər irəli çəkilmiş, dilin ortasına yaxınlaşmış məxrəcdə tələffüz edilir.

«Sərt (daha çox velyarlaşmış) samitlər və önsıra (palatal) saitlər yanaşı gələrsə, onda ya samitlərin məxrəci saitlərin önsürə məxrəcəyə uyğularaq irəli çəkilməlidir, ya da saitlərin məxrəci velyarlaşmış samitlərin dilarxası məxrəcəyə uyğularaq geri çəkilməlidir.

Yumşaq (palatallaşmış) samitlər və arxasıra (velyar) saitlər yanaşı gələrsə, onda yenə də ya samitlərin məxrəci saitlərin arxasıra məxrəcəyə uyğularaq palatallaşmadan məhrum olmalıdır, ya da saitlərin məxrəci samitlərin məxrəcəyə uyğularaq irəli palatallaşma zonasına çəkilməlidir».³

Bəzən sual verilir ki, hansı səs hansı səsə – sait samitə yaxud samit saitə təsir göstərir. Dünya dillərinin, o cümlədən talış

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. *Dilçiliyə giriş*, 1980, səh. 76.

² A.A.Reformatskiy. *Введение в языковедение*, səh. 198.

¹ A.A.Реформатский. *Введение в языковедение*, səh. 198.

² N.Məmmədov, A.Axundov. *Dilçiliyə giriş*, 1980, səh. 77.

³ A.A.Реформатский. *Введение в языковедение*, səh. 198-199.

dilinin faktları göstərir ki, uyuşma hadisəsi birtərəfli proses deyildir. Talış dilində saitlər samitlərə təsir göstərə bildiyi kimi samitlər də saitlərə təsir göstərib onları öz məxrəcinə uyğunlaşdırı bilər.

Samitlərin uyuşması. Talış dilində tələffüz prosesində bütün saitlərin bütün samitlərə təsirini hiss etmək mümkündür: arxasına saitləri dilönü samitlərə təsir göstərib onların məxrəcini bir qədər geri çəkə bildiyi kimi (bu zaman samitlər bir qədər kobud tələffüz edilir; belə tələffüzü talış olmayanlar talışların nəinki talış dilindəki nitqində, hətta Azərbaycan dilindəki nitqində də aydın sezirlər), önsıra saitləri də dilarxası samitlərə təsir göstərib onların məxrəcini bir qədər irəli, hətta dilortasına yaxın bir mövqeyə çəkə bilər. Önsıra saitlərin dilarxası samitlərə təsir göstərib onların məxrəcini irəli çəkməsinə samitlərin incələşməsi yaxud palatallaşması deyilir. Talış dilində bu hadisə xüsusən velyar (dilarxası) **q** və **g** samitlərinin palatallaşmasında (incələşməsində) özünü açıq şəkildə büruzə verir. Qabaqcadan qeyd etmək lazımdır ki, bu iki samit bütün önsıra (incə) saitlərlə yanaşı işləndikdə yox, yalnız **q** samiti **i** saitindən, **g** samiti isə **e** və **i** saitlərindən əvvəl işləndikdə palatallaşa (incələşə) bilər.

Talış dilində dilarxası **q** samiti önsıra **i** saitindən əvvəlki mövqedə işləndikdə onun məxrəci önə doğru çəkilir, dilortasına yaxın məxrəcdə tələffüz edilir, palatallaşır (incələşir). Palatallaşma özünü o qədər aşkar şəkildə göstərir ki, bəzi tədqiqatçılar, məsələn, V.S.Sokolova, talış dilində ayrıca bir dilortası **q** samitinin – məxrəci Azərbaycan dilindəki dilortası **k** samitinə uyğun olan samitin mövcud olduğunu iddia edir.

Talış dilində dilarxası (velyar) **q** samiti ən çox söz başında **i** saitindən əvvəl işləndikdə palatallaşır; məsələn: *qi* «kim», *qie* «ocaq», *qije* «cücə», *qine* «qız», *qinəti* «qızlıq, bakirəlik», *qifil* «balıq tutmaq üçün torun bir növü» və s. Qərribə də olsa, talış dilinin özünə məxsus sözlərdə **q** samitinin **i** saitindən əvvəl sözün ortasında işlənməsinə təsadüf etməmişəm. Alınma sözlərdə və antroponimlərdə (şəxs adlarında) dilarxası **q** samiti sözün ortasında **i** saitindən əvvəl işləndikdə palatallaşır; məsələn: Səqinə, həqim. Talış dilinin özünə məxsus coqi «yaxşılıq» sözündə **q** samiti söz ortasında **i** saitindən əvvəl gəlsə də bu mövqedə onun

palatallaşması müşahidə edilmir. Bu hal ümumi qanunauyğunluğa zidd olsa da, məncə, bunu **q** dilarxası samitdən əvvəl **o** arxasına saitinin işlənməsi ilə izah etmək olar.

Talış dilində dilarxası **g** samiti önsıra **e** və **i** saitlərindən əvvəl mövqedə işləndikdə onun məxrəci dilin ortasına doğru irəli çəkilir və **o**, Azərbaycan dilindəki dilortası **g** samitinə yaxın bir məxrəcdə tələffüz edilir, palatallaşır (incəlir). Talış dilinin bu xüsusiyyətindən çıxış edərək, hətta bu dilin bəzi tədqiqatçıları (məsələn, V.S.Sokolova) iddia edirlər ki, guya talış dilində Azərbaycan dilindəki dilortası məxrəcli **g** samiti ilə eyni məxrəcli dilortası samit səs vardır. Talış dilinin fonetikasına aid olmasa da mübahisəyə son qoymaq üçün deməliyəm ki, talış dilindəki bu iki səsin məxrəcində baş verən fonetik hadisə rus dilində də eyni məxrəcə malik olan dilarxası **q** və **k** samitləri ilə də baş verir: rus dilində bu samitlər **i** və **e** saitlərindən əvvəl işləndikdə onların tələffüz məxrəci önə – dilin ortasına doğru çəkilir; məsələn: *kino*, *qeroy* – *geroy* «qəhrəman». Lakin hələ heç kim indiyədək rus dilində ayrıca dilortası **k** və **q** samitlərinin mövcud olduğunu iddia etməmişdir.

Talış dilində **e** və **i** səsləri önsıra saitləri olduğu üçün onların tələffüz məxrəcinin başlanğıcı onlardan əvvəl gələn **g** dilarxası samitin sonluğuna təsir edib bu səsin sonluğunu irəli – dilin önünə doğru çəkir, lakin prosesi başa vura bilmir, yəni **g** səsinin sonluğunu dilin önünə gətirə bilmir, çünki **g** samitinin başlanğıcı dilin yumşaq damaq nahiyəsindəki hissəsində başlanır. **G** samitinin dilin önünə doğru irəli çəkilmiş sonluğu harada isə dilin ortasına doğru hissədə bitir və dilarxası **g** samitinin tələffüz məxrəci dilortası **g** samitinin tələffüz məxrəcinə yaxınlaşır; məsələn: *gezi* «süpürgə», *gemej* «isti külək», *ger* «gəraf», *geşdi* «hıçqırıq», *geşni* «gişniş», *gi* «boyun», *giv* «boyunduruq», *gin* «itik», *gin be* «itmək», *git* «cüt».

Saitlərin uyuşması. Talış dilində bütün samitlərin də tələffüz prosesində bütün saitlərə təsir göstərə bilməsi imkanından danışmaq olar. Lakin mən burada yalnız iki məqam haqqında – velyar (dilarxası) samitlərin təsiri ilə önsıra saitlərin tələffüz məxrəcinin geri çəkilməsindən, yəni velyarlaşmasından və dodaq

samitlərinin təsiri ilə dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanması, yeni labiallaşmasından danışacağam.

Nəzəri cəhətdən talış dilində bütün beş dilarxası (velyar) samit – **g, ğ, q, x, h** samitləri onlardan sonra gələn incə saitlərə təsir göstərərək onların məxrəcini geriye – dilarxasına doğru çəkə bilər. Təcrübi cəhətdən **h** samiti uyuşma prosesinə qarşı neytraldır: bu samit nə özü önsıra saitlərinin təsirinə düşür, nə də onları öz təsiri altına salır. Bu baxımdan **ə** saiti də neytraldır: bu sait də nə dilarxası samitlərin təsirinə düşür, nə də dilarxası samitlərin məxrəcini önə doğru çəkir. Önsıra **e** və **i** saitləri qüvvətli səslər olduğu üçün samitləri öz təsiri altına salır – dilarxası samitlərin məxrəci bu önsıra saitlərinin məxrəcinə uyşur. Bu baxımdan önsıra saitləri arasında ən zəifi, dilarxası samitlərin təsiri altında düşəni **ü** saiidir. Önsıra **ü** saitin söz başında **g, q, x** dilarxası samitlərdən əvvəl işlənməsinə talış dilində təsadüf edilmir. Bu sait sözün başında işlənen **g, q, x** dilarxası samitlərdən sonra işləndikdə onların məxrəcinə uyşur, yeni dilarxası **g, q, x** samitlərinin təsiri ilə önsıra **ü** saitin tələffüz məxrəci geriye doğru çəkilir, Azərbaycan dilindəki **u** saitin məxrəcinə yaxınlaşır; məsələn: *Gü* «nəcis», *güdüş* «sərinç», *güən* «yelin», *güjd* «ət», *güçli* «lüt», *güş* «qulaq», *qü* «kor, dağ, balqabaq», *qüj* «vəhşi», *qüqü* «kükü», *qül* «arxa, kol», *qüm* «dam», *qün* «dal»; *xüg* «donuz», *xün* «qan», *xüq* (dialekt) «toz».

Talış dilində dodaq samitlərinin təsiri ilə dodaqlanmayan saitlərin labiallaşması da geniş yayılmışdır; məsələn: *haftband-hofband* «tütək», *qavü-qovü* «göy», *qavüə-qovüə* «kavı», *mardə-mordə* «ölü», *mardə ov-mordov* «ölü su, axmaz», *mande-monde* «qalmaq» və s.

Fərqləşmə

Fərqləşmə (dissimilyasiya) fonetik hadisəsi mahiyyətinə görə oxşama fonetik hadisəsinin əksini təşkil edir: oxşama fonetik hadisəsində bir səs digər səsə təsir edib onu öz məxrəcində yaxud özünə yaxın məxrəcdə olan bir səsə çevirirdisə, fərqləşmə fonetik hadisəsində eyni məxrəcdə yaxud yaxın məxrəcdə olan iki səsdən biri digərinə təsir edib onu öz məxrəcindən uzaqlaşdırır. Məsələn:

ıştə-ışdə «özü», *maştə-maşdə* «səhər» *bə ıştə-bəşdə* «özünə» sözlərində **ş** və **t** samitləri kar səs olduğu üçün **ş** kar samiti **t** kar samitinin məxrəcinə təsir göstərərək onu cingiltiləşdirir; *vote* «demək» sözündə **v** samiti və **o** saiti dodaq səsləri olduğu üçün **v** diş-dodaq samiti **o** dodaqlanan saitinə təsir edib onu dodaqlanmayan **ı** saitinə çevirir: *vote-vite*. Ütü-üti «ütü» və ümüte-ümite «öyrənmək» sözlərində dodaqlanan sait dodaqlanan saite təsir edib onu dodaqlanmayan samitə çevirir. *Dastə-dasdə* «dəstə» sözündə kar **s** samiti kar **t** samitinə təsir edib onu cingiltili **d** samitinə çevirir.

Yerdəyişmə

Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, talış dilində də səslərin yerdəyişməsi (metateza) hadisəsinə rast gəlirik.

Sözdə səslərin yerdəyişməsi hadisəsinə metateza deyilir; məsələn: *nəlbəki-lənbəki*.

Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, metateza oxşama və fərqlənmə fonetik hadisələri əsasında baş verir. Adətən, metatezanın üç növünü göstərirlər: 1) kvantitativ metateza, 2) məsafəli metateza və 3) sadə metateza.

Kvantitativ metatezada uzun və qısa saitlər yerlərini dəyişir.

Məsafəli metatezada bir-birindən aralı duran səslər yerlərini dəyişir; məsələn: *nəlbəki-lənbəki*; *lənət-nələt-nəhlət*. Ədəbiyyatda bu hadisəyə kiperteza da deyilir.

Sadə metatezada yanaşı duran səslər yerlərini dəyişir.

Səs artımı

Dildəki mühüm fonetik hadisələrdən biri də səs artımı hadisəsidir. Dilçilik ədəbiyyatında səs artımı hadisəsinin dörd növü göstərilir: 1) proteza, 2) epenteza, 3) epiteza və 4) lyezon.

Proteza. Sözün əvvəlinə səs artırılmasına proteza hadisəsi deyilir: - *rüs-ürüs*, *Rusiya-Orüsiyət*, *ürüsi*, *əyo-vəyo* «ora» və s.

Talış dilində söz başında iki samitin yanaşı işlənməsinə yol verilmir. Buna görə də söz yanaşı gələn iki samitlə başlanarsa,

sözün əvvəlinə sait artırılır: *stül-üstül, stəkan-istəkan, spişkə-ışpişkə, ş kaf-işkaf*.

Epenteza. Söz daxilində yanaşı gələn iki saiti bir-birindən ayırmaq üçün onların arasına samit artırması hadisəsinə epenteza deyilir. Bu hadisə daha çox dissimilyativ səciyyə daşıyır, belə ki burada da iki eyni məxrəcli səsdən qaçmaq meyli özünü göstərir: *nail-nayil-noyil, saat-sahat, çamaat-çamahat*.

Epiteza. Sözün morfoloji dəyişməsi zamanı iki saitin yanaşı düşməməsi üçün onların arasına samit artırılması hadisəsinə epiteza deyilir. *Holiyon (holi y on), qineəm-qineyəm* «yıxılmışam», *eqineəm-eqineyəm* «düşdüm» və s.

Lyezon. Bəzən talış dilində sürətli nitq prosesində sözlərin arasına proetik səslər artırılır. Dilçilik ədəbiyyatında sözlərin arasına səs artırılması fonetik hadisəsi lyezon adlandırılır; məsələn: *koy nübü* «işin olmasın», *kəy dilə* «Evin içi», *səy mü* «başın tükü» və s.

Səs düşümü

Dünya dillərində ən çox yayılmış hadisələrdən biri də sözlərdə səs düşümü hadisəsidir. Talış dilində də səs düşümü hadisəsinə rast gəlirik. Düşən səsənin mövqeyindən və səciyyəsinə asılı olaraq səs düşümü hadisəsinin bu növlərinin mövcudluğu qeyd edilir: 1) absorbsiya, 2) apokopa, 3) aferezis, 4) qaplologiya, 5) diereziya, 6) eliziya, 7) sinkopa, 8) reduksiya. Mən də burada bu hadisələr haqqında məlumat verəcək və talış dilində hansının işlənməsinə təsadüf etmişəmsə, ona aid nümunə təqdim edəcəyəm.

Absorbsiya. Sonor samitin yanında saitin itməsi fonetik hadisəsinə absorbsiya deyilir: *əsil-əsl, nəsil-nəsl*.

Apokopa. Söz sonunda samit səsənin zəifləyib düşməsi hadisəsi apokopa adlanır. *ciə-ci, har-ha*.

Aferezis. Əvvəl gələn sözün təsiri ilə sonra gələn sözün ilk saitin düşməsi hadisəsinə aferezis deyilir. Talış dilində mən bu fonetik hadisəyə rast gəlməmişəm. Lakin bu fonetik hadisənin talış dilində olmadığını iddia etmək fikrində də deyiləm.

Qoplogiya. Yanaşı gələn iki eyni cinsli hecadan birinin düşməsi hadisəsi qaplologiya adlanır. Talış dilində keçmiş zamanda bəzi fellərin iki şəkildə təzahür etməsi qaplologiya fonetik hadisəsinin nəticəsidir; məsələn: *hardəme-həme* «yemişəm», *kardəme-kəme* «etmişəm». *Dəqiqə* sözünün *dəğə* kimi tələffüz edilməsi də qaplologiyaya nümunə ola bilər.

Diereziya. İki müxtəlif səsdən birinin düşməsinə diereziya deyilir. Diereziya fonetik hadisəsi fərqləşmə səciyyəsi daşıyır. Məsələn, talış dilində eyni yaranma üsuluna malik səsdən biri düşür: *dast-das, düst-düs*. Hər iki sözdə s və t samitləri dil-diş səsləridir. Buna görə də onlardan biri (t) düşür. A.A.Axundov «kipləşən samitlərdən əvvəl kipləşən novlu samitin novlu samitə çevrilməsini də dissimilyativ əsasla malik diereziya hadisəsi»¹ hesab edir: *viçdan-vijdan*.

Eliziya. Saitlə bitən söz saitle başlanan sözlə birləşdikdə birinci sözün son saiti düşərsə, belə fonetik hadisə eliziya adlanır: *Əli Əqbər - Ələqbər, Əli Əsgər - Ələsgər, Əli Ağ - Əlağa* və s.

Sinkopa. Söz daxilində saitle düşməsi hadisəsinə sinkopa deyilir. Söz daxilində ən çox dar (qapalı) saitle, bəzən də e saiti düşür: *ərizə-ərzə, ərizəci-ərzəci, çərimə-çərmə, telefon-telfon*.

Reduksiya. Səsənin zəifləməsi fonetik hadisəsinə reduksiya deyilir. Daha çox dar (qapalı) saitle zəifləyir və düşür.

Talış dilində saitle bitən isimlər cəm şəkilçisi qəbul etdikdə ismin son saiti düşür: məsələn: *qə+on>qon* «evlər», *do-on>don* «ağaclar», *zo+on>zon* «oğlanlar», *kinə+on>kinon* «qızlar», *vırə+on>vıron* «yerlər». Bu məqamda cəm şəkilçisindəki o səsi bir qədər uzun tələffüz edilir.

Heca

Nitq prosesində səslənmə keyfiyyətinə görə ən kiçik nitq parçalarına heca deyilir. Dünya dillərinin əksəriyyətində hecalar saitle əsasən yaranır; sözdə neçə sait olursa, bir o qədər də heca olur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bəzi dillərində saitle yanaşı sonor samitlər də (əlbəttə, müəyyən şəraitdə) heca

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş, 1980, səh. 78.

yarada bilir. Məsələn, ingilis dili belə dillərdəndir. Talış dilində təkcə saitlər heca yaratmaq qabiliyyətinə malikdir.

Heca onu əmələ gətirən əsas səsin, yeni saitin onunla bir hecada iştirak edən samitə münasibətdə tutduğu mövqeyə görə müxtəlif cür təsnif edilir.

Hecanın saitle yaxud samitlə bitməsindən asılı olaraq hecalar açıq və qapalı heca deyə iki yerə bölünür. Saitlə bitən hecalara açıq, samitlə bitən hecalara isə qapalı heca deyilir. Məsələn, *o-me* «gəlmək», *ho-və* «bacı», *bo-li* «qardaş», *pi-ə* «ata», *mo-ə* «ana» sözlərində bütün hecalar açıq, *süq* «xoruz», *penton* «yuxarı», *əçləf* «əclaf», *xeyzon* «ailə» sözlərindəki bütün hecalar isə qapalı hecalardır.

Hecanın saitle yaxud samitlə başlanmasından asılı olaraq hecaları iki yerə bölürlər: örtülü heca və örtüsüz heca. Samitlə başlayan hecaya örtülü, saitle başlayan hecaya isə örtüsüz heca deyilir. Məsələn, *si-yo* «qara», *si-pi* «ağ», *ri-vos* «tülkü», *rə-xe* «qurtulmaq», *pan-do-me* «şişmək» sözlərindəki bütün hecalar örtülü, *a-və* «bulud», *ov-şüm* «ay», *ə-ğil* «uşaq», *ı-sə* «indi», *er-jon* «ucuz», *ümr* «ömür» sözlərindəki bütün birinci hecalar örtüsüzdür.

Heca haqqında bütün bu deyilənlər nəzərə alıb talış dilində hecanın dörd növü olduğunu söyləmək olar:

1. Örtüsüz açıq heca.
2. Örtülü açıq heca.
3. Örtüsüz qapalı heca.
4. Örtülü qapalı heca.

Saitlə başlanıb saitle bitən, başqa sözlə desək, təkcə bir saitdən ibarət olan hecaya örtüsüz açıq heca deyilir: *o-me* «gəlmək», *ü-mü-te* «öyrənmək», *ə-von* «onlar», *e-me* «düşmək», *ı-sə* «indi» sözlərindəki birinci, *mo-ə* «ana», *pi-ə* «ata», *bo-ə* «bal» sözlərindəki ikinci hecalar örtüsüz açıq hecalardır.

Samitlə başlanıb saitle bitən hecaya örtülü açıq heca deyilir: *ho-və* «bacı», *bo-li* «qardaş», *də-də* «ata», *jo-ğo* «elə», *pi-xe* «cürümək» sözlərindəki hər iki heca örtülü açıq hecadır.

Saitlə başlayıb samitlə bitən hecalara örtüsüz qapalı heca deyilir: *er-jon* «ucuz», *av-şüm* «ipək», *an-qi* «üzüm», *ar-zın*

«darı», *as-po* «atlı» sözlərindəki birinci hecalar örtüsüz qapalı hecalardır.

Samitlə başlanıb samitlə bitən hecalar örtülü qapalı heca adlanır: *bəv* «qaş», *cəş* «göz», *ling* «ayaq», *gəv* «ağız», *qəş* «qol», *dil* «ürək», *lüz* «qarın», *süq* «xoruz», *qağ* «toyuq», *jen* «arvad», *merd* «kişi» və s. sözlərdəki hecalar örtülü qapalı hecadır.

Talış dilində bu dilin yalnız özünə məxsus sözlərdə bu heca tipləri vardır (V sait, S samit səsi göstərir):

V–bir saitdən ibarət olan heca: *o-me* «gəlmək», *bo-ə* «bal» və s.

VS–sait və samitdən ibarət olan heca: *ar-zın* «darı», *an-qi* «üzüm», *ım* «bu», *ış-tı* «sənin» və s.

SV–samit və saitdən ibarət olan heca: *bo-li* «qardaş», *ho-və* «bacı», *zi-zə* «çiçək» və s.

SVS–samit, sait və samitdən ibarət olan heca: *bəv* «qaş», *cəş* «göz», *gəv* «ağız» və s.

VSS–sait, samit və samitdən ibarət olan heca: *ayb* «eyib», *əng* «çənə», *asp* «at» və s.

SVSS–samit, sait, samit və samitdən ibarət olan heca: *merd* «kişi», *barz* «hündür», *pard* «körpü», *zard* «sarı», *gard* «toz», *gırd* «bütün», *lırd* «çirk» və s.

Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, talış dilində də sözdə iki və daha artıq heca olduqda bütün hecalar eyni tonda deyilmir, hecalardan biri yüksək tonla, qüvvətli tələffüz edilir. Həmin yüksək tonla, qüvvətli tələffüz edilən hecaya vurğulu heca deyilir. Adi tonla tələffüz edilən, yəni üzərinə vurğu düşməyən heca vurğusuz heca adlanır. Talış dilində, adətən, vurğulu heca sözün sonunda gəlir.

İntonasiya

Nitq prosesində ahəngin (tonun) dalğavari qalxıb enməsinə intonasiya deyilir. A.A.Axundov intonasiyaya belə bir tərif verir: «Səs tonunun (melodikanın) yüksəkliyinin, vurğunun, tələffüz sürətinin və tembrin mürəkkəb vəhdətinə intonasiya deyilir. İntonasiya fikrin ifadə vasitəsi olub, danışanın öz dediklərinə

münasibətini əks etdirir».¹ İntonasiya, dünyanın bütün dillərində olduğu kimi, talış dilində də mövcuddur.

Dilçilik ədəbiyyatında intonasiyanın aşağıdakı növlərinin mövcudluğunu göstərirlər: aydınlaşdırıcı intonasiya, ayırıcı intonasiya, affektiv (yaxud, emosional) intonasiya, əmr intonasiyası, sual intonasiyası, nida intonasiyası, nəqli intonasiya.

Aydınlaşdırıcı intonasiya sadə cümlədə cümlə üzvləri arasındakı münasibətləri, mürəkkəb cümlələrin isə xüsusi növlərini göstərməyə xidmət edir. Bu intonasiyadan əvvəl deyilmiş fikri sonra aydınlaşdırarkən istifadə edilir (intonasiyanın adı da buradan irəli gəlir).

Sadə cümlədə aydınlaşdırıcı intonasiyadan irəlidə verilmiş bir cümlə üzvünü sonra izah etdikdə istifadə edilir: *Bə cəmə qə co qəs – cımı mamü, cımı day iyən cəvon jenon gonəğ omə bin.* «Bizim evə dörd nəfər – əmim, dayım və onların arvadları qonaq gəlmişdi».

Mürəkkəb cümlələrdə isə baş cümlədə irəli sürülən fikir budaq cümlədə aydınlaşdırılarda, izah ediləndə aydınlaşdırıcı intonasiyadan istifadə edilir: *Cəy iglə coqə xosiyyətiş husbə: ha vaxt sı-sı soxəni rosi əvotə* «Onun bir yaxşı xasiyyəti vardı: həmişə qırmızı-qırmızı sözün düzünü deyərdi».

Talış dilində baş cümlədə deyilmiş fikri belə izah edən, aydınlaşdıran budaq cümlələri qoşulma budaq cümləsi (Ə.Z.Abdullayev Azərbaycan dilindəki analogi budaq cümlələri belə adlandırır) ədləndirməq düzgün olardı.

Ayırıcı intonasiyaya (dilçilik ədəbiyyatında bunu dizyektiv intonasiya da adlandırırlar) tərkibində bölgü bildirən bağlayıcılar olan cümlələrdə təsadüf edilir: *Gah voş voedəbe, gahi həşi beşdəbe* «Gah yağış yağdı, gah da günəş çıxdı». *Qədə ya ruən bedə nibe, ya bırz bedə nibe, ya güjd bedə nibe, ya ən məlo ısdən qədə bedə nibe* «Evdə ya yağ olmurdu, ya düyü olmurdu, ya ət olmurdu, ya da molla özü evdə olmurdu».

Affektiv (yaxud, emosional) **intonasiya** emosiya, hiss-cəyəcən, şadlıq, qorxu, təəccüb və s. ifadə ediləndə istifadə edilən intonasiyaya deyilir. Bu intonasiyanın məqsədli (cümlənin

intonasiyaya görə növlərini – nəqli, nida, əmr və sual cümlələrini – müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən) intonasiyadan fərqli budur ki, burada eyni bir fikir müxtəlif intonasiyalarla ifadə edildikdə sevinc, şadlıq, təəssüf, qorxu, kədər, təəccüb və s. mənə çalarlarını ifadə edə bilir. Məsələn, *Həşi beşe* «Günəş çıxdı» cümləsini müxtəlif cür intonasiya ilə ifadə edib müxtəlif emosiyanı bildirmək olar.

Nəqli, nida, əmr, sual intonasiyalarına gəlincə, demək lazımdır ki, bunlar cümlənin intonasiyaya görə mənə növləri ilə bağlıdır. Nəqli cümlələrdə ton ən aşağı dərəcədə, nida və əmr cümlələrində ton orta, sual cümlələrində isə ton ən yüksək dərəcədə olur, deməli, nəqli cümlələr alçaq, əmr və nida cümlələri orta, sual cümlələri isə yüksək intonasiya ilə tələffüz edilir.

Orfoqrafiya

Əlifba «dildə hərflərin sayı fonemlərin sayına bərabərdir», «hər fonem üçün bir hərflər» prinsipi ilə tərtib edilsə idi, onda orfoqrafiya qaydalarına ehtiyac yarıbayarı azalardı. Lakin heç bir xalqın, o cümlədən talışların belə ideal əlifbası yoxdur. Buna görə də yazıda əlifbanın tətbiqi, işlədilməsində orfoqrafiya qaydalarına, sabit orfoqrafiya qaydalarına, sabit orfoqrafiya qaydalarının mövcud olmasına ehtiyac vardır.

Orfoqrafiya fonetika ilə sıx əlaqədardır. Orfoqrafiya termini iki yunan sözünün *orphos* «düzgün» və *grapho* «yazıram» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir və «düzgün yazı qaydaları» mənasını verir. Orfoqrafiya düzgün yazı qaydaları məcmuyudur. Düzgün yazı normaları müxtəlif prinsiplərlə tənzim edilir. Dünyanın müxtəlif dillərində orfoqrafiya qaydaları tərtib edərəkən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanırlar: 1) fonematik prinsip, 2) fonetik prinsip, 3) etimoloji prinsip, 4) tarixi-ənənəvi (bəzən ənənəvi-tarixi şəkildə də yazılır) prinsip, 5) morfoloji prinsip, 6) rəmzi (simvolik) prinsip. Bunlardan ən çox yayılmışı üçdür: fonematik prinsip (bəzi dilçilər bunu fonetik prinsip adlandırırlar, lakin bu termin düz deyildir; fonematik prinsip termini daha düzgündür), morfoloji prinsip və tarixi-ənənəvi prinsip.

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş, 1980, səh. 85.

Fonematik prinsip. Bu prinsipə görə söz yaxud sözformada hər bir fonem durduğu mövqedən asılı olmayaraq işarə edildiyi hərfin özü ilə yazılsın. Çox vaxt fonematik prinsiplə fonetik prinsip bir-biri ilə qarışdırılır. Məsələn, A.A.Axundov yazır: «Fonetik prinsip sözün və ya sözformanın deyildiyi kimi yazılışını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, söz necə deyilsə, eləcə də yazılır».¹ Sonra müəllif sözünə davam edərək yazır: «... Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları tərtib edilərkən fonetik ... prinsipə üstünlük verilmişdir».² A.A.Axundovun bu sözləri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Bu doğrudur ki, fonetik prinsipə görə söz və sözforma tələffüz edildiyi kimi yazılır. Amma Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları tərtib edilərkən fonetik prinsipə üstünlük verildiyi düzgün deyildir. Çoxlu səbəbdən birini göstərim. Dünya dillərinin əksəriyyətində o cümlədən A.A.Axundovun haqqında danışdığı Azərbaycan dilində söz sonunda cingilti samitin karlaşması qanunu fəaliyyət göstərir. Bu qanuna görə söz sonunda işlənən cingilti samit kar tələffüz edilir. «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları tərtib edilərkən fonetik ... prinsipə üstünlük» verilsə idi, onda söz sonundakı bütün cingilti samitlər kar samit kimi yazılmalı idi. Halbuki biz Azərbaycan dilində kət, dörd, qurt və s. kimi yox, *kənd*, *dörd*, *qurd* və s. kimi yazırıq. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının tərtibində fonetik prinsipə yox, fonematik prinsipə üstünlük verildiyini sübut edən kifayət qədər dəlil gətirmək olar. Orfoqrafiya qaydalarının tərtibində fonetik prinsipə əsaslanarsa idilər, onda dilin orfoqrafiyasında böyük hərc-mərclik baş verərdi.

Fonematik prinsipə görə səs tələffüz edildiyi kimi yox, qüvvətli mövqedə tələffüz edildiyi kimi yazılır. Saitlər üçün qüvvətli mövqe onların vurğulu hecadakı vəziyyəti, yəni saitin vurğulu olduqdakı vəziyyəti, samitlər üçün isə onların söz başında yaxud iki sait arasında işləndikdəki vəziyyətidir.

Morfoloji prinsip. Orfoqrafiyanın morfoloji prinsipində söz və sözformaların deyil, morfemlərin, yəni kök və şəkilçilərin yazılışı əsas götürülür. Orfoqrafiyanın morfoloji prinsipində dil

fonetika, yəni tələffüzdə olduğu kimi deyil, qrammatika, daha doğrusu, morfolojiya vasitəsilə təcəssüm etdirilir. Bu baxımdan morfoloji prinsip hətta fonetik prinsiplə ziddiyyətə girir.

Dünya dillərindən bir qisminə, o cümlədən Azərbaycan dilində, məsələn, şəkilçilər bir neçə cür tələffüz edilir, lakin bir cür yazılır. Fonetik (fonematik) prinsipə görə onlar tələffüz edildikləri kimi bir neçə fonetik tərkibdə yazılmalı idi. Lakin morfoloji prinsipə görə hər şəkilçinin özünə məxsus normalaşdırılmış yazılış qaydası vardır ki, bu qaydaya görə həmin şəkilçi sabit fonetik tərkibə malikdir və tələffüz xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, həmin fonetik tərkibdə də yazılmalıdır. Yəni də Azərbaycan dilinə müraciət edək. Azərbaycan dilində sözün kökündən asılı olaraq cəm şəkilçisi *-lar*, *-lər*, *-nar*, *-nər*, *-dar*, *-dər*, *-tar*, *-tər*, *-zar*, *-zər*, *-rar*, *-rər* şəkillərində tələffüz edilir. Fonetik, hətta fonematik prinsipə görə onlar elə də yazılmalı idi. Lakin morfoloji prinsipə görə Azərbaycan dilində cəm şəkilçisi *-lar*, *-lər* şəklində formalaşmışdır. Bəs necə olur ki, morfemin bu qədər deyiliş (tələffüz) variantlarından təkcə biri ədəbi dilin orfoqrafiyası üçün əsas götürülür? «Bu müəyyənləşdirmə əməliyyatı əslində qrammatikanın morfolojiya şöbəsində aparılır. Dildə müxtəlif fonetik hadisələr (uyuşma, fərqləşmə və s.) olduğundan, şəkilçini müəyyənləşdirmək üçün onu neytral sonrakı fonetik mövqedə işlədirlər. Azərbaycan dilində samitlər üçün neytral mövqe saitdən sonrakı mövqedir. Beləliklə, sonu saitlə qurtaran sözlər götürülür və ona samitlə başlayan şəkilçilər artırılır. Bu mövqedə işlənən şəkilçilərin fonetik tərkibi həmin şəkilçilərin bütün mövqələrdə işlənməsi üçün əsas götürülür».¹

Tarixi-ənənəvi prinsip. Bu prinsipə görə sözün yazılışı tarixən necə qəbul edilmişsə, indi də elə yazılır. Tarixi-ənənəvi prinsipdə nə sözün indiki deyilişi (tələffüzü), nə də kök və şəkilçilər nəzərə alınır. Bəzi dilçilər tarixi-ənənəvi (habelə, etimoloji) prinsipi «ən prinsipsiz prinsip» adlandırırlar. Bu prinsipə görə, söz bir cür tələffüz edilir, bir cür fonetik tərkibə malik olur, amma tamamilə başqa şəkildə yazılır. Hətta bu prinsipə ən sadıq olan ingilis dilinin orfoqrafiyası üçün belə bir

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. *Dilçiliyə giriş*, 1980, səh. 86-87.

² *Yenə orada*, səh. 88.

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. *Dilçiliyə giriş*, 1980, səh. 87.

zarafat geniş yayılmışdır: ingilislər Mançester yazırlar, Şeffild oxuyurlar (Mançestr və Şeffild İngiltərədə ayrı-ayrı şəhərlərin adlarıdır).

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, orfoqrafiya qaydalarını yaradarkən təkcə (xalis şəkildə) bir prinsipi tətbiq etsin. Dünyanın hər hansı bir dilinin orfoqrafiya qaydalarının tərtibində müəyyən bir prinsip əsas götürülür. Bu zaman dilin yazı ənənəsi, tarixi taleyi, qrammatik quruluşu və s. nəzərə alınır. Lakin orfoqrafiya qaydalarının tərtibində müəyyən bir prinsipin əsas götürülməsinə baxmayaraq, o dilin orfoqrafiya qaydalarında başqa prinsipin də izlərinə, ünsürlərinə təsadüf edilir. İngilis dilinin orfoqrafiya qaydalarının tərtibində tarixi-ənənəvi prinsip, rus dilində morfoloji prinsip, Azərbaycan dilində fonematik prinsip əsas götürülmüşdür. Talış dilinin orfoqrafiya qaydalarının tərtibində də fonematik prinsip əsas götürülür.

TALIŞ ƏLİFBASI HAQQINDA

Hər bir xalqın mədəniyyətinin yaranması və inkişafında əlifbanın böyük rolu vardır. Lakin bir sıra mütəxəssislərin, xüsusən dilçilərin iddia etdikləri kimi, əlifba məsələsi dilçilik problemi deyildir, deyirdim ki, daha çox siyasi çalarlı məsələdir.

Bu yaxınlarda Azərbaycan əlifbasının kiril qrafikasından latın qrafikasına keçirilməsi məsələləri müzakirə edilərkən (mən bu müzakirələrdə iştirak etməmişəm) respublikamızın bir sıra tanınmış dilçiləri mətbuatda yüksək pafosla sübut etməyə çalışdılar ki, kiril qrafikası ilə olan Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin fonetikasına uyğun gəlir. Hətta adını çəkmək istəmədiyim bir filologiya elmləri doktoru, professor «Azərbaycan müəllimi» qazetində yazırdı ki, kiril qrafikası ilə olan Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik quruluşuna uyğun deyil. Gözümü bir anlığa yumub, sağlam düşünəcəni bir anlıq kənara qoyub, kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğun olmadığını güman etmək olardı; necə olsa, əlifba işarələri (hərflər) dil işarələri (səslər) ilə əlaqədardır – birincilər ikincilərin yazılı şəkilləridir. Amma əlifbanın dilin qrammatik quruluşuna necə uyğun olmadığı mənə qaranlıqdır; belə iddia sadəcə uydurmadır, deyirdim ki, hətta cahillikdir. Mən belə bir fikirdəyəm ki, əlifba işarələrinin bu və ya digər sistemdən götürülməsinin dilin fonetik quruluşuna heç bir dəxli yoxdur: bu və ya digər səsi bu və ya digər işarə ilə göstərmək dilin fonetik quruluşuna heç bir zərər vurmur. Buna görə də Azərbaycan əlifbasının kiril əlifbası qrafikası, yaxud latın əlifbası qrafikası, Orxon-Yenisey əlifbası qrafikası, yaxud qədim uyğur əlifbası qrafikası əsasında tərtib edilməsinin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna heç bir dəxli yoxdur. Müəyyən əlifba sisteminin (əlifbanın hansı qrafikaya əsaslanmasının) qəbul edilməsi sırf siyasi məsələdir. 1939-cu ildə iddia edirdilər ki, latın qrafikası Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına uyğun deyil, buna görə də kiril qrafikasına keçmək lazımdır. Bu xalqı aldatmaq üçün edilən fırıldaq idi. Əsas məqsəd Azərbaycan xalqını yavaş-yavaş ruslaşdırmaq idi. 1991-ci ildə respublikamızın, az qala, bütün qəzetləri yazanda ki, kiril qrafikası Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına uyğun deyil, bu da növbəti fırıldaq idi və avam camaat üçün nəzərdə tutulmuşdu; indi əsas məqsəd Azərbaycan xalqını

türkləşdirməkdir. Məhs buna görə də mən həmin müzakirələrdə iştirak etmədim. İştirak etməyin əhəmiyyəti də yox idi. Qəbul edilmiş Azərbaycan əlifbasına diqqət yetirilsə, aydın gözə çarpar ki, Azərbaycan əlifbası latın qrafikası əsasında yox, latın qrafikası donu geyindirilmiş türk əlifbası əsasında tərtib edilmişdir. Bütün latın qrafikalı əlifbalarda, latın əlifbasında olduğu kimi, **g** işarəsi **g** (ã) səsini, **q** işarəsi **k** (ka) səsini, **c** işarəsi **c** (ч) səsini bildirir. Azərbaycan əlifbasında isə **g** işarəsi **g** (κ) səsini, **q** işarəsi **q** (r) səsini, **c** işarəsi **c** (ч) səsini bildirir. Son zamanlar milli məclisdə Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarından başı çıxmayan, fransız ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis olan bəzi millət vəkillərinin dilimizdəki **x** və **ə** səsləri üçün də işarə qondarmaq cəhdləri əlifba problemini dilçilik yox, siyasi problem (az qala fırldaq demək istəyirdim) olduğunu bir daha sübut edir.

Hər hansı mükəmməl əlifba bu tələblərə cavab verməlidir:

1. Dildə olan hər bir səs üçün ayrıca (məxsusi) işarə (hərflər) olmalıdır.

2. Hərflər mümkün qədər sadə olmalıdır.

3. Əlifbada sistem olmalıdır, yəni hərflər müəyyən qanunauyğunluqla düzülür: ilkin səslərin işarələri əvvəl, törəmə səslərin işarələri sonra gəlməlidir. Məsələn, Azərbaycan dili üçün **q** səsine nisbətən **ğ**, **ç** səsine nisbətən **c**, **k** səsine nisbətən **g** səsləri törəmədir. Buna görə də əlifba sırasında **q** hərfi birinci, **ğ** hərfi ikinci; **ç** hərfi birinci, **c** hərfi ikinci; **k** hərfi birinci, **g** hərfi ikinci durmalıdır. Bu qanun Azərbaycan əlifbasını tərtib edərkən pozulmuşdur.

4. Əlifba mümkün qədər diakritik (fərqləndirici) işarələrsiz keçinməlidir, çünki diakritik işarələr yazını çətinləşdirir, çirkinləşdirir və yazıda onların unudulması anlaşılmaqla səbəb olur. Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında hərflərə o qədər diakritik işarələr əlavə edilmişdir ki, adam çapşap qalır. Hələ başa bəla islahatçılar hərflərə yeni növ diakritik işarələr (hazırda üç növ – yuxarıda nöqtə və iki nöqtə, yuxarıda yarımdayrə, aşağıda vergül işarələri var, indi də bəzi hərflərin üstünə vurğu işarəsi əlavə etməyi təklif edirlər) artırmaq təklifi irəli sürürlər.

5. Diakritik işarələrsiz keçinmək mümkün olmadıqda bu işarə yalnız törəmə səsi bildiren hərflərə əlavə edilməlidir; ilkin səsə hərfinə diakritik işarə artırmaq, törəmə səsi bu işarəsiz işlətmək əlifba üçün

böyük qüsurdur (yeni Azərbaycan əlifbasında ilkin **ç** səsini hərfləri diakritik işarə ilə işlənir, törəmə **c** səsini hərfində bu işarə yoxdur).

6. Diakritik işarələr bir növlü (yeni Azərbaycan əlifbasında üç növ diakritik işarə vardır) və bir istiqamətli, yəni hərflərin ya altında, ya da üstündə olmalıdır. Yeni Azərbaycan əlifbasında olduğu kimi, diakritik işarələrin hərflərin gah üstündə, gah altında qoyulması əlifba üçün böyük nöqsandır.

Dediyim kimi, əlifba tərtibi, yaxud yeni qrafikli əlifba qəbulu dilçilikdən daha çox siyasi məsələdir. Buna görə də bir neçə il bundan əvvəl məni keçmiş Azərbaycan KP MK-ya çağıraraq, talışlar üçün xüsusi əlifba tərtib etməyi tapşırıqda mən bu təklifi qəti rədd etdim və dedim:

- Türklər (Azərbaycan türkləri) hansı əlifbadan istifadə edərlərsə, biz də həmin əlifbadan istifadə edəcəyik. İndi türklər kiril əlifbasından istifadə edirlər, biz də onu qəbul edəcəyik. Türklər latın qrafikasına keçərsə, biz də latın qrafikasına keçərik. Türklər moltanı əlifbasını (elə belə də dedim) götürərsə, biz də onu götürərik. Birincisi, ona görə ki, talış uşaqlarına dörd əlifbanı – türk, rus, xarici (dil) və talış əlifbasını öyrənmək çətin olacaq. İkincisi, ona görə ki, fərqli əlifbalardan istifadə edilməsi xalqların uzaqlaşmasına səbəb olur, dillərin öyrənilməsini çətinləşdirir. Talış dilində Azərbaycan dilində olan səslərdən dördü – **k** (ke), **g**, **ö**, **u** yoxdur, biz bunların hərflərini atacağıq, talış dilində olan, lakin Azərbaycan dilində olmayan (əslində Azərbaycan dilində həmin səs var, amma əlifbada onun işarəsi yoxdur) **k** (ka) səsi üçün isə Azərbaycan əlifbasındakı **q** hərfini qəbul edəcəyik.

İndi Azərbaycan türkləri (mən azərbaycanlılar demək istəmədim, çünki elə biz talışlar da azərbaycanlıyıq) latın qrafikasına əsaslanan yeni əlifba qəbul etmişlər. Lakin elə buradaca qeyd edirəm ki, hər hansı əlifba üçün nöqsan hesab edilən çoxlu səhvlərə yol vermiş, əslində latın qrafikasına əsaslanan Azərbaycan əlifbası tərtib etməmişlər, müasir türk əlifbasını qəbul etmişlər.

Mən indi də bu fikirdəyəm ki, talışlar Azərbaycan türklərinin qəbul etdiyi əlifbadan – indi latın qrafikalı (belə demək mümkünsə) yeni Azərbaycan əlifbasından istifadə etməlidirlər; təbii ki, talış dilində olmayan səslərin işarələrini atmaq, Azərbaycan dilində mövcud olmayan, talış dilində isə işlənən səslərin (əslində bir səsini)

işarələrini talış əlifbasına salmaq lazımdır. Lakin Azərbaycan türkləri öz əlifbalarını tərtib edərkən o qədər kobud səhvlərə (güman ki, bu səhvlər dilin daxili inkişaf qanunlarını başa düşməməkdən irəli gəlir) yol vermişlər ki, biz talış əlifbasını tərtib edərkən həmin səhvləri təkrar edə bilmərik. Düzdür, texniki səbəblər üzündən bu səhvlərin hamısından qaçmaq mümkün deyildir. Məsələn, biz diakritik işarələrin çoxnövlü olması və hərflərin gah üstündə, gah altında işlədilməsi kimi qüsuru istər-istəməz təkrar etməyə məcburdur. Lakin Azərbaycan türklərinin əlifba tərtibində buraxdıqları bəzi qüsurları talış əlifbasında islah etməliyik.

1. Latin qrafikasına əsaslanan bütün əlifbalarda g (ā) hərfi g səsini bildirir. Azərbaycan əlifbasında bu hərflər g(ý) səsi üçün işlədilir. Talış dilində g (ý) səsi olmadığı üçün biz bu hərfi öz vəzifəsində, yəni g(ā) səsi üçün işlətməliyik.

2. Latin qrafikasına əsaslanan bütün əlifbalarda q hərfi k (ka) səsi üçün işlədilir. Azərbaycan əlifbasında bu hərflər q (r) səsi üçün işlədilir. Müasir Azərbaycan dilində q (r) səsi ən çox qalın əsaslı (qalın saitli) sözlərdə işlənir, müasir türk dilində isə həmin mövqedə k (ka) səsi işlənir. Məncə, Azərbaycan türkləri q səsi üçün q işarəsini ona görə qəbul etmişlər ki, türklər qalın əsaslı sözlərdə onu k (ka) səsi kimi tələffüz etsinlər; məsələn, qadın–kadın, dağlıq–dağlık, qoç–koç və s. Biz talış əlifbasında bu işarəni öz səsi üçün, yəni dilərxası k (ka) səsi üçün qəbul etməli, dilönü k (ke) səsinin işarəsini isə atmalıyıq.

3. Latin əlifbasında da, latin qrafikasına əsaslanan bütün əlifbalarda da c hərfi ç (ч) səsi üçün qəbul edilmişdir. Yeni Azərbaycan əlifbasında bu hərflər c (ч) səsi üçün, onun diakritik işarə əlavə edilmiş variantı isə ç (ч) səsi üçün qəbul edilmişdir. Bu kobud səhvdir, çünki ç səsi c səsinə nisbətən ilkindir və c səsi ç səsinə nisbətən törəmişdir. Məsələn, Orxon-Yenisey türklərinin dilində c səsi yoxdur. Məlum olduğu kimi, əlifba tərtibinin əsas prinsiplərindən biri də budur ki, ilkin səs daha sadə işarə ilə göstərməli, əlavə məxrəcli törəmə səs isə həmin hərflə diakritik işarə əlavə etməklə ifadə edilməlidir. Buna görə də talış əlifbası yaradarkən biz c hərfini ç səsi üçün, onun diakritik işarəli variantını isə c səsi üçün qəbul etməliyik.

4. Əlifba sistemində, yeni hərflərin sıra düzülüşündə yeni Azərbaycan əlifbasında yol verilmiş nöqsanları talış əlifbasında islah

etməliyik. Məsələn, yeni Azərbaycan əlifbasında sıracı əvvəl c, sonra ç hərfləri gəlir, q və ğ hərfləri isə bir-birindən o qədər aralı düşmüşdür ki, onların bir-birinə bağlılığı unudulmuşdur. Talış əlifbasında, məsələn, əvvəlcə ç (c), sonra c (ç), əvvəlcə q (g), sonra ğ işlədilməli və bu prinsip hər yerdə gözlənilməlidir. Bütün deyilənləri nəzərə alıb talış dili üçün latin qrafikası əsasında tərtib edilmiş aşağıdakı əlifbanı təklif edirəm:

Talış əlifbası

hərflər	adı	kiril	hərflər	adı	kiril
A a	a	a	Q q	qa	k
B b	be	б	L l	el	ë
C c	ce	ч	M m	em	ì
Ç ç	çe	ч	N n	en	í
D d	de	д	O o	o	o
E e	e	e	P p	pe	ï
Ə ə	ə	ə	R r	er	ö
F f	fe	ô	S s	se	ñ
G g	ge	ā	Ş ş	şe	ø
Ğ ğ	ğe	ü	T t	te	ò
H h	he	ù	Ü ü	ü	ö
X x	xe	x	V v	ve	â
ı	ı	û	Y y	ye	é
İ i	i	è	Z z	ze	ç
J j	je	ж			

Beləliklə, talış dilindəki 29 səs üçün talış əlifbasında 29 hərflər müəyyənləşdirilir.

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBOV

filologiya elmləri doktoru, professor

«Talışi sədo» qəzeti

26 yanvar 1993-cü il

TALIŞIN ƏLİFBASI VARMİ?

Hörmətli Zahirəddin bəy, «Talış sədo» qəzetinin 1993-cü il 16 mart tarixli nömrəsində mənə yazdığınız açıq məktubu oxudum. Bu mənə yazılan birinci və güman ki, sonuncu açıq məktub deyildir. Düzü, mənə yazılan açıq məktublara, gizli hədələrə cavab vermək fikrim yoxdur. Əvvələn, ona görə ki, bu açıq məktublar o qədər bəsit, cılız və savadsız yazılır ki, onlarda o qədər qərəz və söyüş olur ki, həmin məktubları yazan müəlliflərin səviyyəsinə enməyi şərəfimə sığdırmıram. İkincisi, bütün bu məktublara cavab yazsam, onda elmlə məşğul olmamalıyam. Sizin məktubunuz da təkcə mənim şəxsiyyətimə aid olsa idi, ona da cavab yazmayacaqdım. Belə də mən məşhur bir Azərbaycan atalar sözünü əldə rəhbər tuturam... Lakin Sizin məktubunuzda mənim şəxsi ünvanıma yazılmış nalayiq sözlər və söyüşlərdən əlavə mənim ideyalarım, iddeallarım, mənim vətəndaşlıq qüruruma da toxunulur, təhrif edilmiş şəkildə heç bir şeydən xəbəri olmayan oxucuda mənim məniyim haqqında qəsdən pis təsəvvür yaradılmağa təşəbbüs göstərilir. Bəri başdan deyirəm ki, bu mənim bu tip məktublara yazdığım ilk və sonuncu cavabdır.

Sizin açıq məktubunuzdan belə başa düşdüm ki, Siz mənim «Talış sədo» qəzetinin 1993-cü il 26 yanvar nömrəsində dərc edilmiş «Talış əlifbası haqqında» başlıqlı məqaləm barəsində nə isə demək istəyirsiniz, amma nə demək istədiyinizi başa düşmədim. Hər şeydən əvvəl onu başa düşmədim ki, Siz məqalənin başlanğıcında məni «xalqımızın fəxri, görkəmli alim», ikinci abzasında isə «sırası kəmsavad yox, elmlər doktoru diplomu olan kəmsavad» adlandırırırsınız. Sonra onu başa düşmədim ki, Siz məqalənin əvvəlində mənim haqqında «Sizi şəxsən tanıyır, xalqımızın qeyrətini çəkən, öz vicdanı ilə heç bir sazişə girməyən dəyanətli bir şəxsiyyət olduğunuzu bilir və fəxr edirik ki, talış xalqı Sizin kimi oğul yetirib. Bir xalq ki, Sizin kimi zəkaya malikdir, deməli, o xalq yaşayır», sözlərini, məqaləni başqa yerində məni xain adlandırıb «Siz də həmin türkləşdirməyə xidmət edirsiniz. Siz talış olduğunuza görə, bu cür hərəkət talış xalqına qarşı ikiqat xəyanətdir» sözlərini, bir qədər sonra isə ...talışları assimilyasiya edib yox etmək istəyənlər, nəhayət

türkləşdirmə siyasətinin hərəkətverici qüvvələri öz niyyətlərini həyata keçirməkdən ötrü «sapı özündən olan baltalardan» istifadə edəcəklər. Siz həmin «balta» rolunu oynamısınız və fikrimcə, onlar məhz Sizdən istifadə etmişlər-deyə yazırsınız. Hörmətli Zahirəddin bəy, Siz özünüz məktubunuzdan gətirdiyim qarşılaşdırılan nümunələrdən bir şey başa düşdünüzmü? Bəlkə elmlər doktoru diplomu olan kəmsavad olduğum üçün bir-birinə daban-dabana zidd olan bu sitatları başa düşürəm. Bəlkə Siz lütf edib mənə izah edirsiniz ki, sırası kəmsavad olmayan, yeni alim diplomlu kəmsavad olan Əbülfəz (mən özümü görkəmli alim hesab etməsəm də Sizin sözlərinizlə deyirəm) görkəmli alim necə olur? Bəlkə lütf edib başa salarsınız ki, Sizin sözlərinizlə desəm, «öz vicdanı ilə heç cür sazişə girməyən dəyanətli bir şəxsiyyət olan» Əbülfəz, yenə Sizin sözlərinizlə deyirəm, «sapı özündən olan balta rolu oynayır» və «onlar» (? – Ə.R.) Sizin fikrinizcə, «məhz məndən istifadə etmişlər». Bu «onların» kim olduğu və öz xalqına qarşı məndən istifadə etmək müqabilində mənə nə verdikləri yaxud vəd etdikləri də mənə qaranlıq qaldı.

Hörmətli Zahirəddin bəy, mən öz savadım haqqında danışmaq istəmirəm, çünki mən öz gözəlliyi ilə öyünən 17 yaşlı qız deyiləm. Nəyim var, budur, artığı yoxumdur. Məni az-çox tanıyanlara savadım bəllidir.

İndi ikinci müəmmarı açmağınızı xahiş edirəm. Öz vicdanı ilə sazişə girməyən adamdan çirkin məqsədlər üçün necə istifadə etmək olar? Əgər onu pulla, yaxud başqa bir şeylə (məsələn, Lənkəran rayonundakı Şağlaser kəndinə İcra Hakimiyyəti sədri qoymaq vədi ilə) əla alırlarsa, onda o, «öz vicdanı ilə sazişə girməyən dəyanətli adam» adlana bilməz. Əgər ikincidirsə, onda birinci ola bilməz. Sonra deyəcəyim kimi, Siz məni əsassız və məntiqsiz müddəalar irəli sürməkdə günahlandırırırsınız. Bəs sizin öz məntiqiniz hani? Siz məni, bir tərəfdən, xain adlandırırırsınız, digər tərəfdən, xalqımızın fəxri hesab edir və yazırsınız ki, «fəxr edirik ki, talış xalqı Sizin kimi oğul yetirib». Mən birinci dəfədir eşidirəm ki, xalq öz xainləri ilə fəxr edir. Siz, bir tərəfdən, məni talış xalqını assimilyasiya edilməyə doğru aparmaqda təqsirləndirir, digər tərəfdən, deyirsiniz ki, «bir xalq ki, Sizin kimi zəkaya malikdir, deməli, o xalq yaşayır». Məgər bu qarşıqoymalardakı adi

ziddiyyəti görmürsünüz? Belə çıxır ki, məntiq yalnız mənim kimi sırası olmayan kəmsavadlar üçündür.

Hörmətli Zahirəddin bəy, inanın, mən özüm haqqında bir cümlə belə yazmaq istəmədim, Sizin məntiqsiz, savadsız mühakimələriniz məni buna məcbur etdi.

Zahirəddin bəy cənabları, görünür, Siz məni kəmsavad yox, lap savadsız hesab edib yazının yaranması tarixindən və onun sivilisasiyanın inkişafındakı rolundan mənə uzun bir mühazirə oxuyursunuz. Elə oradaca yazırsınız ki, Qədim (Siz cümlənin ortasında qədim sözünü böyük hərflə yazıbsınız) Çin mədəniyyəti ona görə bu günə qədər yaşamışdır ki, 2 min ildən çox tarixi olan heroqlif yazısına əsaslanan əlifbanı qoruyub saxlamışdır. Ancaq başqalarının eşitməməsi üçün qulağınıza deyirəm: mənim «Dilçiliyə giriş» fənnindən mühazirələrimi dinləyən birinci kurs tələbələri yazının yaranması və inkişafı tarixindən Sizə daha yaxşı mühazirə oxuya bilərdilər, həm də Sizin səhvini düzəldib deyərdilər ki, heroqlif yazısı miladdan əvvəl dördüncü minilliyin sonunda, yeni 2 min il yox, ən azı 5 min il bundan əvvəl yaranmışdır. Bütün bunlar doğrudur. Amma bunun talışlara nə dəxli var? Olmaya talışların da heroqliflərin yaranması dövründən qalan əlifbası var? Deyəsən, Siz doğrudan da bu fikirdəsiniz. Budur, yazırsınız: «Ulu babalarımız min illər ərzində xalqımızın mədəni dəyərlərini bizə ötürə biliblərsə, biz də öz övladlıq borcumuzu yerinə yetirib həmin dəyərləri gələcək nəsillərə ötürməliyik. Həmin dəyərlərdən biri talış dilimizdir. Bu dilə türk əlifbası sırmaq (sırmaq – nə qəşəng deyibsiniz, afərin Sizə və «Talışı sədo» qəzetinin baş redaktoru Əvəz Sadıxova) onun sıradan çıxması üçün imkan yaratmaq deməkdir». Həm başa düşdüm, həm də yox. Onu başa düşdüm ki, talışlar min illər boyu öz mədəni dəyərlərini bizə ötürmüşlər. Amma bunun əlifbaya nə dəxli olduğunu başa düşmədim. Söhbət dildən gedirsə, dili nəsil-dən-nəslə ötürmək üçün hansı əlifbadan istifadə edilməsinin, ümumiyyətlə, yazıdan istifadə edilməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Yazı dili saxlamaq, nəsil-dən-nəsilə ötürmək məqsədilə yaradılmamışdır. Yazının yaranmasında məqsəd tamamilə başqadır. Mən bu haqda Sizə mühazirə oxumaq fikrində deyiləm. Yazının yaranması səbəb və məqsədləri Sizi maraqlandırarsa, Siz

də, «Talışı sədo» qəzetinin hörmətli redaktoru Əvəz Sadıxov da mənim birinci kurs tələbələrimlə söhbət edə bilərsiniz. Yox, söhbət başqa mədəni dəyərlərdən gedirsə, talışlar min illər boyu yaratdıqları həmin mədəni dəyərləri hansı əlifba ilə – Çin heroqlifləri, hind brəhmi yazısı ilə, yaxud bəlkə Sizin yuxuda gördüyünüz min illər yaşı olan talış əlifbası ilə bizə ötürüblər? Siz mənə məktubunuzda tez-tez talış əlifbasının dəyişdirilməsinə etiraz edirsiniz: «...türk dünyasına qovuşdurmağa (yeni assimilyasiya edib əritməyə) xidmət edən əlifba dəyişməliyini (Hörmətli Zahirəddin bəy, icazə versəydiniz, bu qərribə sözü, Sizin və Əvəz Sadıxovun müəllifliyini saxlamaq şərtilə, Azərbaycan türkləri dilinin qızıl fonduna salmağı təklif edərdim) təbliğ etməyə xəyanətdən başqa bir ad vermək mümkün deyildir»: «...talışlar ümumən əlifba dəyişməsindən narazıdılar» (yeri gəlmişkən, ədəbsizlik də olsa, icazə verin, soruşum: talışlar nə vaxtdan Lənkəran rayonundakı Şağlaser kənd İcra hakimiyyətinin sədrini bütün talışların adından danışmağa vəkil etmişlər?). Burada söhbət talışların hansı əlifbanı seçəcəklərindən yox, onların, ümumiyyətlə öz dilləri üçün əlifba islahatı aparılmasını istəməmələrindən gedir (yənə başa düşmədim:) 1. Belə bir nota verməyə talışlar Sizə vəkalətnamə veriblərimi?: 2. Hansı əlifbada və kim islahat aparır? (Deməli, Siz min illər yaşı olan talış əlifbasını dəyişməyin yaxud onda islahat aparılmasının əleyhinəsiniz, çünki bu «dəyişməlik» (Sizin sözünüzdür) yaxud islahat talışların «min illər boyu bizə ötürdüyü mədəni dəyərləri» gələcək nəslimiz üçün öldürər). Yənə soruşuram: talışın hansı əlifbasında «dəyişməlik» yaxud islahat aparmaq istəyirlər. Axı talışın əlifbası yoxdur. Bunu Siz özünüz də yaxşı bilirsiniz. Bilməsə idiniz, mənə yazdığınız açıq məktubda bu sözlər olmazdı: «...talışlar... talış dilində yazılacaq ədəbiyyat kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasında yazılmasına tərəfdardırlar» (cümlənin moltanı dilinin qrammatikasına uyğun yazılmasına görə Sizdən dönə-dönə üz istəyirəm, amma... cümlə Sizin məktubunuzdan eynilə götürülmüşdür). Deməli, Siz özünüz də etiraf edirsiniz ki, talış əlifbası yoxdur, (1931-37-ci illəri çıxsaq) heç vaxt da olmamışdır. Olmayan əlifbada «dəyişməlik» yaxud islahatı necə aparmaq olar? Hörmətli Zahirəddin bəy cənabları, Siz tez-tez

məni tam məntiqsizlikdə təqsirləndirirsiniz, bəs Sizin öz mühakimələrinizdə məntiq hanı? Fikir verdimizmi? Mən bayaqdan bəri Sizin bir yerdə dediklərinizi başqa yerdə dediklərinizlə tutuşdura-tutuşdura bu mühakimələrdə, ali məntiq bir yana qalsın, heç olmasa, Aristotel məntiqi axtarıram, ancaq tapa bilmirəm. Görünür, Sizin məntiqiniz ən yeni məntiq – Zahirəddin məntiqidir. Bu yeni tip məntiq üçün bəşəriyyət həmişə Sizə minnətdar olacaqdır.

Hörmətli Zahirəddin bəy, Siz sıx-sıx məni talışlara türk əlifbası «sırırmaqda» təqsirləndirirsiniz: «...talış dili üçün türk əlifbasını təbliğ edirsiniz»: «Sizin talışlara türk əlifbasını məsləhət edərəkən göstərdiyiniz müddəalar əsassız və tam məntiqsizdir»: «Sizin talışlara türk əlifbasını sırırmaq istəməyiniz...». Boynuma alıram ki, kəmsavad olduğum üçün mü, ya sadələvh olduğum üçün mü, ya da başqa səbəbdən mən latın qrafikası əsasında tərtib edilən əlifbaların türk əlifbası olduğunu bilmirdim. Gör mən nə qədər savadsız olmuşam ki, ingilislərin, amerikalıların, almanların, fransızların, italyanların, ispanların və başqalarının türk əlifbasından istifadə etdiklərini indiyə qədər bilməmişəm: səhv etmərsə (gözümün odunu elə almısınız ki, düz yolda belə yıxılmaqdan qorxuram), həmin xalqlar öz milli əlifbalarını latın qrafikası əsasında düzəltilmişlər. Qardaş, bu məsələdə Siz yüz faiz haqlısınız – sınavi kəmsavadlar belə adi bir şeyi bilməmiş olmazlar, yalnız elmlər doktoru diplomu olan kəmsavadlar belə küt ola bilər. Sizin tənqidinizi nəzərə alıb bu məsələdə heç olmasa, sınavi kəmsavadlar cərgəsinə daxil olmaq üçün savadımı artırmağa, heç olmasa, Sizə və Əvəz Sadıxova çatmağa söz verirəm.

Hörmətli, Zahirəddin bəy, mən ümumiyyətlə əlifba dəyişməsinin əleyhinəyəm, çünki hər əlifba dəyişməsi əvvəlki əlifba ilə yazılmış bütün elmi, ədəbi və bədii ədəbiyyatın öldürülməsi, xalq üçün itirilməsi deməkdir. Amma mənə elə gəlir ki, Sizin məntiqinizdən yox, hamının qəbul etdiyi məntiqdən çıxış etsək, bir məsələdə ümumi rəyə gələ bilərik: 1931-37-ci illəri çıxsaq, indiyədək talışların əlifbası olmamışdır. Talışların 1931-37-ci illərdə mövcud olmuş əlifbası isə latın qrafikası əsasında hazırlanmışdır. Həmin illərdə talış dilində olan ədəbiyyat da məhz latın qrafikasına əsaslanan talış əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Onda

mən Sizi başa düşürəm (mən ömrümdə ilk dəfə başa düşdüm ki, kəmsavad olmaq çox pis şey imiş): yazırsınız: «Talışlar kiril əlifbasını saxlamaqla... gələcək nəsillərimiz üçün hazırki elmi ədəbiyyatlara yiyələnmək imkanı mühafizə edib saxlayırlar». Məgər hazırda talış dilində kiril əlifbası ilə elmi ədəbiyyatı var? Mənə məlum olduğuna görə, kiril əlifbası ilə talış dilində «Yolon Sıxanon» («Atalar sözləri»), adlı kiçik bir kitab və «Şoqirdi tolış-tırki lüğət» («Məktəblinin talışca-azərbaycanca lüğəti») nəşr edilmiş, hazırda nəşriyyatlarda daha 7 kitab vardır (onlardan da dördünün-ikisi Əlirza Əliyevlə – müəllifi mənəm, qalan üç kitabdan ikisində də şeirlərim vardır). Siz kiril əlifbası ilə yazılmış hansı elmi ədəbiyyatınızı talışların gələcək nəsili üçün mühafizə edib saxlamaq istəyirsiniz? Axı, bayaq dediyim kimi, 1931-37-ci illərdə talış dilində nəşr edilmiş bütün əsərlər latın qrafikalı talış əlifbası ilədir.

Hörmətli Zahirəddin bəy, yazırsınız: «Etiraz etməzsiniz ki, əlifbanın milli siması yoxdur. Əlifba bir qrup insanlar tərəfindən qəbul edilmiş şərti işarələrdir». Əlbəttə, etiraz etmərəm. Bəs onda Siz özünüz mənim təklif etdiyim əlifbanı (türk əlifbası olmasa da) nə üçün türk əlifbası adlandırırırsınız? Bəs nə üçün türkləşdirmə siyasətinin aləti hesab edirsiniz? Olmaya bu da Zahirəddin məntiqindən irəli gələn nəticədir? Yuxarıda deyirsiniz: «Əlifba bir qrup insanlar tərəfindən qəbul edilmiş şərti işarələrdir». Aşağıda yazırsınız: «...talışların öz ana dilləri üçün hansı əlifbanı seçmələri, müstəqil bir xalq kimi, onların müstəsna hüququdur və kənar şəxsin onlara göstəriş verməyə heç bir mənəvi və ya yuridik hüququ yoxdur». Yenə də məntiqsizlik. Kənar şəxs deyəndə məni nəzərdə tutursunuzsa, talışlar üçün Siz məndən daha çox kənar şəxssiniz. Buna əmin olmaq istəsəniz, Lənkəran rayonu Şağlaser kəndindən kənara çıxıb talışlar arasında sorğu apara bilərsiniz. Sonra. Əlifba bir qrup adam tərəfindən qəbul edilən şərti işarələdirsə, onda nəzərinizə bunları çatdırmaq istərdim. Birincisi, həmin şərti işarələri tərtib etmək üçün bir, yaxud iki adam lazımdır, çünki nəinki xalq, hətta bir qrup adam da şərti işarələri tərtib edə bilməz. Elmi ədəbiyyatda geniş yayılmış «dili xalq inkişaf etdirir» müddəası uydurmadır, yalandır, başaldatmadır, elmi fiksidir. Dili xalqın qabaqcıl ziyalıları–alimlər,

yazılıdır, şairlər və başqaları inkişaf etdirir. Bunu ucadan heç kim demir, lakin dünyanın bütün dillərinin tarixi bunu sübut edir. Əlbəttə, Sizin kimi yüksək intellekt sahibi bunu bilməli idi. İkincisi, xalqa bir şey təklif edilməlidir ki, xalq onu «seçmək kimi müstəsna hüququnu» həyata keçirə bilsin, axı, uşağa da aydındır ki, təklif edilməyən şeyi seçmək olmaz. Üçüncüsü, sizin kənar şəxs hesab etdiyiniz professor Əbülfəz Rəcəbov talış xalqına göstəriş vermir, Siz məqaləni oxusa idiniz, onun bu sözlərlə bitdiyini görərdiniz: «... talış dili üçün latın qrafikası əsasında tərtib edilmiş aşağıdakı əlifbanı təklif edirəm». Fikir verin: «təklif edirəm», yəni müzakirəyə verirəm yazılmışdır. Qoy, müzakirə edilsin. Qoy, Zahirəddin İbrahimov da kiril qrafikası əsasında hazırladığı talış əlifbasını əsaslandırıb təklif etsin. Qoy, talış xalqının görkəmli dilçi alimi Əvəz Sadıxov da heroqlif ya brəhmi, arami ya yəhudi kvadrat əlifbası əsasında talış əlifbası tərtib etsin. Qoy, xalq, onun ziyalıları küçə şöyüşü söymədən, siyasi rəng vermədən, yarlıq asmadan həmin əlifbaları müzakirə etsin, hansı onun mənafeyinə uyğundursa (bir yol tapıb onu müəyyənləşdirmək olar), həmin əlifbanı seçsin. Yol budur. Sizin məktubunuzda olduğu kimi, şöyüş söymək, yarlıq asmaq acizlik əlamətidir, həm də ən yumşaq ifadə işlətsəm, mədəniyyətsizlikdir.

Hörmətli Zahirəddin cənabları, məktubunuzdan daha bir cümləni xatırlatmağa məcburam: «Təkcə bu gün üçün yox, gələcək üçün yaşamaq lazımdır, Əbülfəz müəllim». Düz sözə nə demək olar?! Talış şovinizmi, türklərə nifrət Sizin gözünüzü o qədər tutmuşdur ki, Siz talış xalqının gələcəyini də öz ambisiyalarınıza qurban vermək istəyirsiniz. Öz xalqına məhəbbət başqa xalqa (xalqlara) nifrət üzərində qurula bilməz. Başqa xalqlara nifrət üzərində qurulan məhəbbət erməni şovinizmi tipli məhəbbətə gətirib çıxarır. Buna görə də mən Azərbaycanda artıq baş qaldıran türk şovinizmə qarşı mübarizə apardığım kimi, Sizin və Sizin tipli adamların talış şovinizmə qarşı da mübarizə aparmışam və aparacağam. Sizin və Sizin tipli adamların talış xalqını milli şovinizm hissləri ilə zəhərləməyə aparmasını kənardan seyr etsəm, onda mən öz xalqımın oğlu olmaram, adi cani olaram... Bu, artıq başqa mövzudur və bunun əlifba məsələsinə dəxli yoxdur.

Bu gün Azərbaycan respublikasındakı mətbəələrdə latın qrafikası ilə yazılmış kitabları yığmağa şrift yoxdur.

On ildən sonra kiril qrafikası ilə yazılan kitabları nəşr etmək üçün şrift olmayacaq. Onda talışlar latın qrafikasına keçməyə məcbur olacaqlar. Onda talışların öz əlifbası da olmayacaq – onlar Azərbaycan türklərin başdan ayağa qüsurlu olan əlifbasından istifadə etməli olacaqlar. Bu bir yana qalsın, onda talışlar, indi Azərbaycan türkləri kimi, həmin illər ərzində kiril qrafikası ilə talış dilində yazılmış bütün elmi, ədəbi və bədii ədəbiyyatı itirəcəklər. Burnun ucundan bir az qabağı da görmək lazımdır.

Siz məktubunuzda üç yerdə məni xain adlandırır, talış xalqına xəyanət etdiyimi yazırsınız. İndi talışlar kiril qrafikalı əlifba hazırlayıb qəbul edərlərsə, on-on beş ildən sonra kimin öz xalqına xəyanət etdiyi məlum olar.

Hörmətli Zahirəddin cənabları, siz məktubunuzun sonunadək heç bir dəlil gətirmədən, ya da bir-birini inkar edən dəlillər gətirərək məni təhqir edir, lap axırda yazırsınız: «Əminəm ki, məktubumdan inciməzsiniz». Hörmətli Zahirəddin bəy, tam əmin ola bilərsiniz ki, mən Sizdən, Əvəz Sadıxovdan və Sizin kimilərdən zərrə qədər də incimərəm.

*Əbülfəz Rəcəbov
filologiya elmləri doktoru, professor.
«Talış sədə» qəzeti, 15 aprel 1993-cü il*

TALIŞIN ƏLİFBASI VARMI?

Hörmətli Əbülfəz müəllim, İbrahimi Zahirin açıq məktubuna yazdığınız cavabı təhlil etsəydik, qəzetimizin bir nömrəsinə sığmayan iri həcmli bir material alınardı. Buna görə də çıxış yolunu yazdığınız cavabı olduğu kimi çap etməkdə gördük ki, qoy oxucularda Sizin elmi məntiqiniz, opponentə cavab vermək imkanınız haqqında tam təsəvvür yaransın. Qoy oxucular müəyyənleşdirsinlər kimdir haqlı, qoyulan məsələyə kim daha ayıq, uzaqgörənliklə, məntiqi münasibət bəsləyir? «Lənkəran rayonundakı Şağlaser İcra Hakimiyyətinin sədri» (Zahir İcra Hakimiyyətinin sədri yox, sovxoz direktorudur), yaxud Bakı Dövlət Universitetinin professoru?

Bununla belə, bəzi məqamlar üzərində dayanmağı vacib bilirik.

1. Yazdığımız cavabda hamının bildiyi məşhur Azərbaycan atalar sözünü üç nöqtə ilə əvəz edib opponentinizə ünvanlamağınızdan bir professor kimi, etik normalara münasibətiniz açıq və aydın görünür. Özünüz də yazırsınız ki, «söyüş söymək... acizlik əlamətidir... mədəniyyətsizlikdir».

2. Əbülfəz müəllim, yaxşı bilirsiniz ki, istinad etdiyiniz mənbədən sitat gətirərkən dırnaq içərisində ifadə və ya cümləni olduğu kimi, heç bir şey artırıb əksiltmədən verməlisiniz. amma siz, dilçi professor, adi adamların belə riayət etdiyi bu prinsipi pozmuş, özünüzdən quraşdırdığınız ifadə və cümlələri Zahirə məxsus ifadə kimi dırnaq işarəsi içərisində vermirsiniz. Belə ki, cavabınızda Zahirin açıq məktubundan sitat kimi gətirdiyiniz və guya Sizə aid edilmiş «xalqımızın fəxri, görkəmli alim», «sırası kəmsavad yox, elmlər doktoru diplomu olan kəmsavad» ifadələrini qeyd etdiyiniz abzaslarda və ümumiyyətlə məktubda tapmadıq. Cavabınızın elə ilk səhifəsində rast gəldiyimiz bu cür qurama ittihamlar Sizin opponentə münasibətinizdəki səmimiyyətinizə bizdə şübhə yaratdı. Digər tərəfdən, Siz guya Zahirədən gətirdiyiniz «sitatları» özünüz quraşdırdığımızdan süni surətdə paradoks vəziyyət, məntiqsizlik yaradır və bunun üçün opponentinizi günahlandırırırsınız. Belə ki, Zahir heç yerdə Sizi «elmlər doktoru diplomu olan kəmsavad» adlandırmır. O, sadəcə olaraq, Sizin kimi

savadlı adamın belə mövqə tutmasına mənfi münasibətini bildirir və öz fikrini, mövqeyini hamının başa düşəcəyi tam aydın şəkildə ifadə edir.

3. Mənəvi dəyərləri nəsil-dən-nəsilə ötürməkdə yazının rolu ilə əlaqədar bəhs etdiyiniz məlum mülahizələr və Zahirə tutduğunuz «iradlar» da yalnız cavab yazmaq xatirinə qəsdən yaratdığınız anlaşılmazlıq situasiyasının nəticəsidir (axı, başqa məntiqi qüsur tapa bilmirsiniz). Qoy ədalət naminə oxucular açıq məktubu və yazdığımız cavabın müvafiq yerlərini tutuşdursunlar. Onlar görürlər ki, Zahir tamam başqa məsələdən bəhs edir, həm də tamamilə doğru yazır. Siz isə onun fikirlərini təhrif edir (oxucular belə qeyri-səmimi üsullara əl atmağı bağışlamırlar), müxtəlif əsərlərdən tərcümə etdiyiniz məlum müddəaları sadalamaqla (nəzərə almalıyıq ki, qəzet mühazirə auditoriyası, oxucu isə tələbə deyil) savadınızı nümayiş etdirmək istəyirsiniz. Və əgər belə situasiyanı özünüz bilə-bilə yaratmısınızsa, Zahirin açıq, aydın, məntiqi mülahizələrini belə tamamilə səhv, təhrif olunmuş şəkildə başa düşürsünüzsə, çox təəssüf!

Cavabınızın başqa bir yerində istehza ilə yazırsınız: «... mən latın qrafikası əsasında tərtib edilən əlifbaların türk əlifbası olduğunu bilmirdim».

Əbülfəz müəllim, yenə məsələni ya bilərəkdən, ya da elə biliyiniz miqyasında dolaşdırırsınız. Zahir heç yerdə latın qrafikası əsasında tərtib edilən bütün əlifbaları türk əlifbası hesab etmir. Siz bilməsəniz də, açıq məktubdan görünür ki, Zahir qrafika ilə əlifbanın fərqi çox gözəl başa düşür və dərk edir ki, indi Azərbaycan əlifbası məhz ona görə dəyişdirilir ki, azərbaycanlılar ilə Türkiyə türkləri eyni əlifbadan istifadə etsinlər (ə və x hərflərini Azərbaycan əlifbasından çıxartmaq tələblərinin irəli sürülməsi də məhz bu əqidəyə xidmət edir). Əlifba eyniliyi süni surətdə ortaqlıq türk dilinin yaradılmasına xidmət etməlidir və gələcəkdə türk dünyasında vahid türk dili olmalıdır.

Təəccüb edirik, necə olur ki, sovxoz direktoru Zahirin aydın dərk və ifadə etdiyi bu fikri Siz – dilçi alim, professor başa düşmür, yenə də əlifba və qrafika haqqında orda-burda oxuduğunuzu yazıb oxucuları hipnoz etmək istəyirsiniz. Bəli, yazdığımız kimi, «kəmsavad olmaq çox pis şey imiş».

Beləliklə, cavabınızda belə bir tendensiya özünü qabarıq göstərir ki, Siz Zahirin açıq məktubunda olmayan müxtəlif mülahizələr quraşdırır və sonra da həmin quraşdırılmış mülahizələrə cavab verirsiniz.

4. Opponentini məntiqsizlikdə təqsirləndirən prof. Ə.Rəcəbov görsən hansı məntiqə əsasən açıq məktub müəllifi Zahirə yanaşı, mübahisəyə hələlik qoşulmayan Əvəz Sadıqovun da bostanına daş atır?

Nəhayət, Əbülfəz müəllim, «cavabınızı» oxuyan hövsələli oxucularımızdan Sizin əvəzinizdə üzr istəyirik.

**«Talışi sədo» qəzetinin
baş redaktoru Əvəz Sadıxov
15 aprel 1993-cü il**

BAŞLIQLAR

Müəllifdən	3
Talışlar	17
Talış dilinin tədqiqi	39
Talış əlifbası	52
Fonetika	66
Giriş	66
Saitlər sistemi	71
Saitlərin təsnifi	97
Samitlər sistemi	100
Kipləşən samitlər	107
Novlu samitlər	120
Sonor samitlər	128
Samitlərin təsnifi	133
Sait və samitlərin qarşılıqlı təsiri	139
Fonem və onun variantları	141
Fonetik hadisə və qanunlar	146
Vurğu	147
Oxşama	154
Uyuşma	156
Fərqləşmə	160
Yerdəyişmə	161
Səs artımı	161
Səs düşümü	162
Heca	163
İntonasiya	165
Orfoqrafiya	167
Talış əlifbası haqqında	171
Talışın əlifbası varmı?	176
Əvəz Sadıxov. Talışın əlifbası varmı?	184

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

TALIŞ DİLİNİN FONETİKASI

(Azərbaycan dilində)

Kompüter dizaynı: Dürdanə Mirtağızı

Yığılmağa verilmiş 11.10.2009.

Çapa imzalanmış 02.11.2009.

Şərti çap vərəqi 11,8. Sifariş № 35.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@rambler.ru

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.